

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

Адабий-бадний, ижтимоий-сиёсий журнал

1931 йилдан чиқа бошлаган

ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ

Бобур Алимов	Абдуваҳоб Нурматов
Эркин Воҳидов	Баҳамдулло Нурабуллаев
Кенгесбай Каримов	Абдулла Орипов
Наим Каримов	Тўра Саидов
Рустам Мирзаев	Сирожиддин Саййид
Тўра Мирзаев	Йўлдош Солижонов
Иқбол Мирзо	Хайриддин Султонов
Минҳожиддин Мирзо	Рустам Қосимов
Ғулом Мирзо	

Бош муҳаррир — Улуғбек Ҳамдам
Бош муҳаррир ўринбосари — Икром Отамурод
Масъул котиб — Зиёдбек Ўринов
Наср бўлими мудири — Орзикул Эргаш

УШБУ СОНДА:

Шеърят

Салим АШУР

Севгинин номидан мактуб

Шеърлар

*Шаббода бир патни тутиб келтирди,
Севгининг номидан мактуб келтирди.*

*Ҳар сўзда чиройли бармоқ изи бор,
Ҳар сўзнинг ёнида гул илдизи бор.*

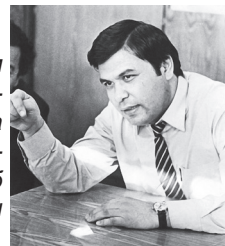
ТАХТ ТАГИДАГИ ЗИНДОН

Романдан боблар

“Ҳа, ота-бола, ака-укадек яқин қадрдонлар эдик, – ботиний алам билан эътироф этди Тўхтамиш. – Ҳар қандай яқин кишиси ёки амрини куттириб қўйиб, мен билан узоқ суҳбатлашар, ўксик кўнглимга қарар эди. Бироқ энди орамиздаги бу ишонч ва эътиқод девори тикланмайдиган даражада бузилди, ғишт қолипдан кўчди. Унинг бизга қараб қўшин тортишини билганимда, ўлсин, битта эмас, ўнта Алибекни олдига юборар эдим. Шунга қараб тўннингни бичавер, Тўхтамиш...”

Наср

Нурали ҚОБУЛ

Адабий нигоҳ

Талъат СОЛИХОВ

ҚОБИҚНИ ЁРИБ ЧИҚИШ САОДАТИ

Олам мифологиясидан ҳамма нарсага жавоб топиш мумкин. Мифология – универсал ҳодиса. У – инсониятнинг бутун тарихи, тажрибаси.

Мулоҳаза

Нусратулло ЖУМАХЎЖА

“ИЛМИЙ ТЎҚИМА” МАСЪУЛИЯТИ

Адабиётшуносликда “бадий тўқима” термини мавжуд, лекин “илмий тўқима” тушунчаси йўқ. Илм мавжуд манба ва маълумотлар асосида иш юритади. Шу нуқтаи назардан қараганда, мазкур китоб қўлёзмасидаги камчиликлар жамоатчилик ёрдами билан нашргача бартараф этилганида маъқул бўларди.

Диллардан дилларга

Юлдузларни асрайди фалак

Александр ФАЙНБЕРГ

Шеърлар

*Ерга тегмай учар елган гилдирак,
Қанотлар остидан кўтарар шамол.
Саволинг ҳавода қолар муаллақ,
Севгилим, севилган гўшангда хуш қол!*

Адабиётшунослик

Мусо ТОЖИБОЕВ

БАДИЙ МАТНДА ИНСОН ВА ОЛАМ МУНОСАБАТИНИНГ ГЕРМЕНЕВТИКАСИ

Бадиий матннинг герменевтик таҳлилини поэтик нуқтаи назардан икки категорияга бўлиш мумкин:

1. Глобал герменевтика;
2. Индивидуал герменевтика.

Наср

Дилшод НУРУЛЛАЕВ

БАЙРАМДАН КЕЙИНГИ БАЙРАМЛАР

Ҳикоя

...дарвоқе, нега ҳикоянинг бирон бир жойида кўринишим тасвирланмаган, ёшим нечада, исмим ҳам йўқ, бир томондан яхши бўпти, ахир кўринишимнинг бошқаларникидан нима фарқи бор, ўша кўз, ўша бурун, ўша қулоқ, ушбу ҳикояни ўқиётган кимса ўзини кўзгуга тутса бас...

Гулқайчи

Фармон ТОШЕВ

КЎРМАГАННИНГ КЎРГАНИ

Ҳазил шеърлар

*...Минг афсуски, аёллар
Айтган гапи рост экан.
Қарнабда мудир йўқдир
Эндики, Мамат деган...*

МУНДАРИЖА

2012 йил – "МУСТАҲҚАМ ОИЛА ЙИЛИ"	
Насриддин Муҳаммадиев. Ўзбекистон – кўп миллатли аҳил оила.	5
ШЕЪРИЯТ	
Йўлдош Эшбек. Саодат юртида гул мева тугар. Шеърлар.	8
Салим Ашур. Севгининг номидан мактуб. Шеърлар.	47
Жумагул Сувонова. Кўзларимни ерга қададим. Шеърлар.	52
Хуршида. Кўксимда ишқ ёнар. Шеърлар.	93
Зухра Очилова. Эзгулик гули. Шеърлар.	101
Мунаввара Қурбонбоева. Бахт нур билан чизар ҳаёт расмларин. Шеърлар.	104
ИФТИХОТ	
Зиёвиддин Мансуров. Истиклолнома. Достон – фахриядан парча.	66
ҒАЗАЛ БЎСТОНИ	
Мухтор Худойқулов. Андалиб истар чаман. Ғазаллар.	108
БУЛОҚ КЎЗ ОЧДИ	
Ҳаёт иси. Шеърлар.	114
ДИЛЛАРДАН ДИЛЛАРГА	
Александр Файнберг. Юлдузларни асрайди фалак. Шеърлар.	148
БОЛАЛАР ДУНЁСИ	
Бибисора Отаева. Аллани ёд оламан. Шеърлар.	165
НАСР	
Нурали Қобул. Тахт тағидаги зиндон. Романдан боблар.	12
Дилшод Нуруллаев. Байрамдан кейинги байрамлар. Ҳикоя.	54
Муҳаммад Хайруллаев. Даҳшат. Ҳикоя.	96
ЖАҲОН ҲИКОЯЛАРИ ХАЗИНАСИДАН	
Висенте Бласко Ибаньес. Маънос баҳор. Ҳикоя.	110
ЎЙЛАР	
Абдураҳим Бозорбоев. Капалакка ҳавасим келар. Қатралар ...	151
АДАБИЙ НИГОҲ	
Талъат Солиҳов. Қобикни ёриб чиқиш саодати.	74
Улғубек Ҳамдам. Янгиланишлар аввалидаги олим.	74
МЕРОСИМИЗНИ ЎРГАНАМИЗ	
Рустамжон Тожибоев. "Хуррият ҳар нарсадан қимматли бир жавҳардур".	106
АДАБИЁТШУНОСЛИК	
Умарали Норматов. Саргузашт сардори.	123
Абду Наби. Қуйлаётган бардош.	129
Мусо Тожибоев. Бадиий матнда инсон ва олам муносабатининг герменевтикаси.	133
Раъно Муллаҳўжаева. Янгиланган сўз.	138
Санобар Турсунова. Романда портрет тасвири.	141
Наргис Шаропова. Сонет хусусияти.	144
МАТНЛАРНИ ВАРАҚЛАГАНДА	
Зилола Шукурова. "Қисаси Рабғузий" даги бир образ генезиси. ...	153
АДАБИЙ ЖАРАЁН МИНТАҚАЛАРИ	
Марио Варгас Льоса. Ёш романнывисга хат. Охири.	156
МУЛОҲАЗА	
Нусратулло Жумаҳўжа. "Илмий тўқима" масъулияти.	167
ЁДНОМА	
Ҳамиджон Ҳомидий, Ҳуснигул Жўраева. Заҳмат манзиллари.	171
ГУЛҚАЙЧИ	
Фармон Тошев. Кўрмаганнинг кўргани. Ҳазил шеърлар.	174

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

2012

4-сон

Муассис:
ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
ЮШМАСИ

* Муаллифлар фикри тахририят фикри деб қабул қилинмасин.
Тахририятга юборилган материаллар муаллифларга қайтарилмайди.

* Обунага монетьлик кўрсатилса,
Тошкент – 100000,
«Амир Темур» тор кўчаси, 2. Республика
«Матбуот тарқатувчи»
акциядорлик
компаниясига мурожаат
қилинсин.
Обуна индекси — 911

Манзилимиз:

100127, Тошкент шаҳри,
«Ўзбекистон» кўчаси, 16-а уй.
Телефонлар:
227-00-81, 245-22-99, 245-27-87
www.sharqyulduzi.uz
E-mail. sharqyulduzi1931@mail.ru

Боснига рухсат этилди
27.07.2012 йил.

Қоғоз бичими 70x108 1/16.
Офсет босма усулида тип.
№ 1-қоғозга босилди.
Босма тобоғи 11.

Шартли босма тобоғи 15,4.
Нашриёт ҳисоб тобоғи 17,2.
Адади 2042 нусха.
Буюртма №

Журнал Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида 0562–рақам билан рўйхатга олинган.
«Ўқитувчи» НМИУ босмаҳонасида чоп этилди.

Корхона манзили:

Тошкент шаҳри, Юнусобод тумани,
Янгишаҳар кўчаси, 1-уй.

Журнал икки ойда бир марта чоп этилади.

Саҳифаловчи ва дизайнер:
Ақбарали Мамасолиев
Мусахҳих:
Дилфуза Маҳмудова

Copyright © «Шарқ юлдузи»

2012 йил – “Мустаҳкам оила йили”

Насриддин МУҲАММАДИЕВ,
Республика байналмилал маданият
маркази директори

ЎЗБЕКИСТОН – КЎП МИЛЛАТЛИ АҲИЛ ОИЛА

Ўзбеклар тарихан бағрикенг халқ. Шўролар даврида Ўзбекистон қатағон қурбони бўлган кўплаб халқлар вакилларига бошпана берди, энг оғир дамларда улар билан бир бурда нонини баҳам кўрди. Корейслар, немислар, турклар, поляклар, греклар, крим-татарлар юртимизда ўзларининг иккинчи Ватанларини топдилар. Уларнинг ҳозирги авлодлари учун эса Ўзбекистон она Ватандир. Чунки улар шу ерда туғилдилар, ўқидилар, обрў-эътибор топдилар, ўзбек халқининг меҳр булоғидан баҳраманд бўлдилар.

Крим-татар халқининг атоқли фарзанди, Украина Қаҳрамони, Қрим давлат индустриал-педагогика институти ректори, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби Февзи Ёқубов шундай деб ёзади: “Жаҳон цивилизацияси ютуқлари ҳақида гапирганда, одатда Юнонистон ва Италиянинг фанга, Англия ва Франциянинг маданиятга, Германия ва Американинг техникага, Япония ва Швециянинг технологияга қўшган ҳиссаси тилга олинади. Агар бу рўйхатни давом эттириб, эзгулик, тинчлик, яқинларга меҳр-муҳаббат туйғулари борасида гапирадиган бўлсак, албатта, биринчи қаторга Ўзбекистонни ёзиш зарур. Агар бу бебаҳо инсоний қадриятлар масаласида халқлар ва мамлакатларга баҳо бериладиган бўлса, шубҳасиз, энг юксак баҳога ўзбек халқи ва Ўзбекистон сазовор бўлар эди”.

Албатта, бу самимий дил сўзлари ҳар бир ўзбек қалбида ғурур ва ифтихор пайдо қилади. Айни пайтда, бу бағрикенглик маданиятини келгуси авлодларга мерос қилиб қолдириш иштиёқини уйғотади.

Мавлоно Жалолоддин Румийда шундай ривоят бор. Бир куни йўлда тўрт киши ҳамроҳ бўлиб қолишибди. Уларнинг бири турк (ўзбек), иккинчиси форс, учинчиси араб, тўртинчиси юнон экан. Тўрталалари ҳам ниҳоятда оч, нон олишга эса бир чақалари ҳам қолмаган экан. Шу пайт бир бадавлат отлиқ одам ўтиб қолибди ва уларга раҳми келиб, бир танга берибди. Тўртовлон бу пулга нима олиш ҳақида тортиша бошлабдилар. “Бозорга бориб узум оламиз”, – дебди турк. “Йўқ, бўлмайти, яхшиси “ангур” олайлик”, – дебди форс. “Эйнаб” олсак яхши бўлади”, – дея суҳбатга араллашибди араб. “Энг яхши таом – “истафил”, – деб эътироз билдирибди юнон. Уларнинг баҳси – тортишув ва жанжалга айланибди. Ёқалашиб, муштлашаётганлар ёнидан ногаҳон кўп тилларни билувчи бир доно киши ўтиб қолибди. Жанжал сабабини суриштириб, уларни тинчитибди. “Эй, нодонлар, – дебди у, – барчангиз бир нарсани, яъни, узумни орзу қилаяпсиз, лекин уни турли тилларда айтмоқдасиз. Яхшиси бозорга бориб, узум олинглар-да, биргаликда танаввул қилинглар”.

Тўртовлон шу маслаҳатга амал қилиб, ярашибдилар ва ўз йўлларига раво-на бўлибдилар. Қиссадан ҳисса шуки, инсонлар бир-бирларини англамасалар, тушунишга интиلمасалар, ўзаро низо бошланади. Баъзида уларга тўғри йўлни

кўрсатадиган раҳнамо керак. Мустақиллик йилларида мамлакатимизда Президентимиз Ислон Каримов раҳбарлигида амалга оширилаётган оқилона миллий сиёсат бунинг ёрқин мисолидир.

Бугун дунёда глобаллашув жараёнлари қизғин давом этмоқда. Ўзаро иқтисодий интеграциялашув ва аҳоли миграцияси кучайгани сари бу жараённинг ижобий ва салбий оқибатлари янада яққолроқ намоён бўлмоқда. Шу билан бирга, сир эмаски, дунёда турли таҳдидларга қарши тура олиш учун бутун башариятда, алоҳида мамлакатларда ҳам тинчлик ва тараққиёт таъминланишининг устувор йўналишларидан бири бўлмиш миллатлараро муносабатларнинг барқарор тизимини яратиш масаласи ҳам муҳимдир. Бу, албатта, кўп миллатли Ўзбекистон халқига, бир юз ўттиздан зиёд миллат ва элат вакиллари истиқомат қилаётган юртимизга ҳам тааллуқли масаладир.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, мустақиллик йилларида республикаимизда турли миллат ва элат вакиллари ўртасида ўзаро ҳурмат, тенгҳуқуқлилик ва ҳамжиҳатлик таъминланди. Бугунги кунда ҳар бир Ўзбекистон фуқароси, миллатидан қатъи назар, жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида фаол қатнашаётир. Шубҳасиз, бундай имкониятлар негизида, авваламбор, мустаҳкам қонуний-ҳуқуқий асос ётади. Бош қомусимизда Ўзбекистон республикаси фуқаролари тенг ҳуқуқ ва эркинликка эга, миллати, этники, ижтимоий келиб чиқишдан қатъи назар қонун олдида ҳам тенгдир, дея мустаҳкамлаб қўйилган. Бундан ташқари, турли миллат ва элатларнинг тили, анъаналари, урф-одатлари, маданияти ҳурмат қилиниши, уларни ривожлантириш учун барча шароитлар яратилиши ҳам кўзда тутилган.

Мамлакатимизда демократия умуминсоний тамойилларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади. Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилинади. Республикаимизда барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар. Конституция ва бошқа қонунларда фуқароларнинг мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқ ҳамда эркинликлари дахлсиздир, уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас.

Сенат аъзолари, Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ҳамда маҳаллий кенгашлар депутатлари, йирик корхона ва ташкилотлар раҳбарлари орасида турли миллат вакиллари бор. Маҳаллаларимиз ҳам кўп миллатли бўлиб, ўнлаб ўзини-ўзи бошқариш органларига рус, татар, қирғиз, қozoқ, украин, арман, тожик ва бошқа миллатларга мансуб фуқаролар бошчилик қилиб келмоқда. Мустақиллик йилларида миллий-маданий марказлар фаоллари бўлмиш саксондан ортиқ ватандошларимизнинг самарали меҳнати давлат томонидан муносиб тақдирланган.

Бугунги кунда республикаимизда беш мингдан зиёд жамоат ташкилоти фаолият юритади. Шулар орасида бир юз қирқдан ортиқ миллий-маданий марказлар ҳам бор. Жамоатчилик тузилмалари бўлган бу марказлар ўзига хос миллий маданиятни ривожлантириш баробарида, ёшларимизни барча миллат ва элатлар маданиятини ҳурмат қилиш руҳида тарбиялашга ҳам ўз хиссасини қўшиб келмоқда. Айрим миллий-маданий марказлар қошида тузилган “якшанба мактаблари”да ёшлар билан бирга катта авлод вакиллари ҳам ўз урф-одатлари, маданияти, тили, тарихини ўрганмоқда. Ушбу тузилмалар турли тилларда таҳсил берувчи мактаблар билан алоқа ўрнатган. Яхши маълумки, мамлакатимизда ўзбек тилидан ташқари, рус, қozoқ, қорақалпоқ, тожик, туркман, қирғиз тилига ихтисослашган мактаблар фаолият юритади. Айрим олий ўқув юрларида эса ушбу таълим бўғини учун ўқитувчи кадрлар тайёрланади. Энг муҳими, миллий тиллардаги мактабларнинг барча дарсликлари бюджет маблағлари ҳисобига чоп этилмоқда.

“Ўзбекистон – умумий уйимиз”, “Ягона оилада” кўрсатувлари ва эшиттиришлари орқали кўп миллатли Ўзбекистон ҳаётини акс эттирувчи дастурлар мунтазам намоиш этиб келинади. Газета ва журналлар ҳам турли тилларда чоп этилади.

Юртбошимиз ташаббуси билан 1992 йили ташкил этилган Республика байналмилал маданият маркази (РБММ) мамлакатимизда миллатлараро тотувликни таъминлаш, жамиятда бағрикенглик тамойилларини қарор топтиришда муҳим аҳамият касб этмоқда. РБММ ҳозирги пайтда Ўзбекистон ҳудудида фаолият олиб бораётган бир юз қирқдан ортиқ миллий маданий-марказлар фаолиятини мувофиқлаштирмоқда,

уларга ташкилий ва методик ёрдам кўрсатмоқда. Унинг асосий вазифаси миллатлараро муносабатларни янада такомиллаштириш, мамлакатимизда яшаётган турли миллат ва элат вакилларининг миллий-маънавий эҳтиёжларини қондириш, ҳар бир миллатга хос урф-одат ва анъаналарни сақлаб қолишда миллий-маданий марказларга кўмаклашиш, бағрикенглик тамойилларини қарор топтиришга қаратилган жамоатчилик ташаббусларини қўллаб-қувватлашдан иборат.

Бу борадаги ишларни мувофиқлаштириш мақсадида Республика байналмилал маданият маркази қошида тузилган жамоатчилик кенгаши таркибига давлат ва жамоат ташкилотлари, шу жумладан, миллий-маданий марказлар раҳбарлари киритилган. Жойларда ҳам вилоят ҳокимлари ўринбосарлари бошчилигида худди шундай мувофиқлаштирувчи кенгашлар фаолият юритади. Ҳар бир кенгаш раиси ўз ҳудудида миллий-маданий марказларга ҳар томонлама ёрдам бериш баробарида, минтақада тотувлик ва ҳамжиҳатликнинг таъминланишига масъулдир. Яқин ҳамкорларимиз орасида Дин ишлари бўйича қўмита, “Тасвирий ойна” ижодий уюшмаси, “Қамолот” Ёшлар ижтимоий ҳаракати, “Маҳалла” фонди, Хотин-қизлар қўмитаси, Маънавият тарғибот маркази, Хорижий давлатлар билан дўстлик ва маданий-маърифий алоқалар жамиятлари кенгаши сингари кўплаб ташкилотлар бор. Уларнинг доимий мадади фаолиятимизнинг янада самарали бўлиши гаровидир.

Бугунги кунда Республика байналмилал маданият маркази Ўзбекистонда яшаётган турли миллат фарзандларининг учрашув жойи, ўзига хос дўстлик уйига айланган. Бу ерда мунтазам равишда халқ байрамлари, фестиваллар, учрашувлар, таниқли маданият арбобларининг чиқишлари, семинарлар ва конференциялар ўтказиб турилади.

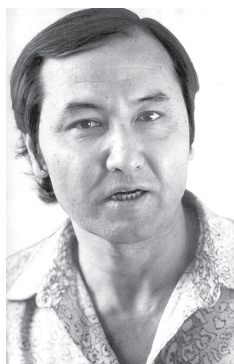
Шу йил январь ойида РБММ ўзининг йигирма йиллигини тантанали суратда нишонлади. Юртбошимизнинг тантанали тадбир иштирокчиларига йўллаган табриги, миллий маданий марказлар фаолларидан ўн уч кишининг юксак давлат мукофотлари билан тақдирланганлиги мамлакатимиз раҳбариятининг бу соҳага доимий эътибори ва ғамхўрлигини яна бир бор намоиш этди. “Туркистон” саройида бўлиб ўтган юбилей тадбирлари, жумладан, миллий маданий марказлар бадиий жамоалари иштирокидаги концерт дастури эса юртимизда яшаётган турли миллат вакилларининг дўстлик байрамига айланиб кетди.

Ўтган йиллар мобайнида РБММ томонидан миллий-маданий марказлар учун кўплаб йўриқномалар, йигирмадан зиёд илмий рисола ва тўпламлар, шунингдек, мамлакатимиздаги миллатлараро тотувлик ва бу борада истиқлол йилларидаги ютуқларимизни акс эттирувчи “Ўзбекистон – умумий уйимиз” альбом-китоби, “Ўзбекистон – бағрикенг диёр”, “Ўзбекистон конституцияси – буюк келажагимиз кафолати”, “Мустақил Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар ривожини” номли мақолалар тўпламлари чоп этилди.

Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотининг оз сонли миллатлар бўйича олий комиссари Кнут Воллебек Байналмилал маданият марказида бир неча бор меҳмон бўлди, турли миллий маданий марказлар фаолияти билан танишди. Ўзбекистонда оз сонли миллат вакилларига ўқиш, ўз маданиятларини ривожлантириш борасида яратилган шароитларни кўриб, бу тажрибани бошқа давлатларга ҳам ёйиш керак, деган фикр билдирди. Албатта, бу бежиз эмас. Жаҳонда миллий-этник муносабатлар мураккаблашиб, энг илғор давлатларда ҳам оз сонли миллат вакилларини камситиш, хўрлаш ва сиқиб чиқариш ҳолатлари кузатилаётган бир пайтда, турли миллат ва элат вакиллари ягона оила фарзандларидек аҳил ва иноқ яшаётган Ўзбекистон чиндан ҳам бошқаларга намуна бўлиши мумкин.

Шу кунларда Қорақалпоғистон Республикаси ва барча вилоятларда мамлакатимиз мустақиллигининг йигирма бир йиллигига ва “Мустаҳкам оила йили”га бағишлаб “Тақдиримсан, бахтимсан, эркин ва обод Ватан!”, “Ўзбекистон – кўп миллатли аҳил оила” шиорлари остида фестиваллар, семинарлар, давра суҳбатлари, концерт ва кўргазмалар ўтказилмоқда. Деярли барча миллий-маданий марказлар вакиллари ҳамда бадиий ҳаваскорлик жамоалари иштирок этаётган бу санъат байрамлари юртимиздаги миллатлараро тотувлик, бағрикенгликнинг ёрқин намоишига айланмоқда.

Шеърят

Йўлдош ЭШБЕК

Саодат юршида гул мева пуғар

* * *

Сенинг

ўйинг билан ўтади тунлар,
 сенинг гаминг билан кўнгилда унлар,
 сенинг шодлигингдан кўкдадир бошим,
 дардинг денгизидан томчидир ёшим,
 қаёққа қарасам кўраман сени,
 дунёда бормикан биронта тенгинг?
 Оғир йўлдан ўтган жоним ва таним,
 кўнглим ва чирогим, азиз Ватаним!

* * *

Тоглар

кўк қоғозга ўхшаб кўринар,
 лолалар эриган алвон бўёқдир.
 Арча тушаман деб, пастга уринар,
 дўпписин туширган момақаймоқдир,

Ялпизлар тизилиб булоқ бўйида
 оқ салла чўққига қарайди ҳайрон.
 Йўллар тоғбелида белбоғ, қуйида
 кунга тил тегизар игна тил инсон.

Эриб кетай дейди, кун тигида тоғ,
 чинор оғушида қуш очар оғзин,

*Кўринмас қанотин елпир малак... оҳ,
ўзи ҳам кўринмас, кўп ҳарир, нозик.*

*Шамол соясига ўхшаган хаёл,
тебратиб туради мудраган чолни.
Анҳор аста туртиб ўтади, хиёл
ўзин тутиб қулган дол мажнунтолни.*

*Кўёшининг ўлкага босган кафти бу,
тоғлар терлаётир, ҳаттоки тоғлар.
Чилланинг забти бу, тоғлар тафти бу
ва ҳиммати сувлар, ва сарин чоғлар!*

* * *

Булоқнинг

*бағрида қуёш бор,
ой балқиб туради тунларда.
Кечалар кутади интизор
жуфтларни учқунли унларда,*

*Ялпизлар пичири таралар,
тоғлар бир қайрилиб қўяди.
Ҳавони оҳангдор арилар
муаттар излар-ла бўяди.*

*Тўкади бахтидан у кўзёш,
бошидан кетмайди ҳеч баҳор.
Бағрида топишар ой, қуёш,
булоқнинг дили нур, ҳур диёр.*

* * *

Ҳарир

*булутлардан мовий юлдузлар
Жилва қилиб қолар, энтикар замин.
Тўлганиб гиёҳлар бўйнини чўзар,
сезиб баҳор ҳидини, ёмғирлар тамин,*

*Ташишлар бошланар ёниб-ёнолмас,
деҳқон гўзалликка қониб қонолмас.
Адирлар гуллари ёмғирга ташна,
деҳқонлар диллари ташишига ошина.*

*Эккан ниҳолидай бўй чўзган қизи,
олисларга кетар эрка юлдузи.
Сепларин тайёрлаб қўйиши даркор,
ёмгирлар ортидан ёғмасин-да қор.*

*Режа деганлари вақт билан тугал,
турмуш деганлари бахт билан гўзал.
Саодат юртида гул мева тугар,
булутлар ортида мовий юлдузлар.*

* * *

Ташиқарида

*физгон қилар изгирин,
мен жуда бахтиёр эдим уйимда.
Мен унутган эдим олам гивирин,
фазоларга учар эдим ўйимда.*

*Хаёлимда юлдуз бўлиб порлардим,
билмасдим, юлдузни ўрар изгирин.
Мен оламни эзгуликка чорлардим,
билмасдим олам ва юлдуз тақдирин.*

*Ўсмир хаёлларим тирқираб кетди,
юлдузларга учмоқчийдим шайланиб.
Изгирин мени кўп паришон этди,
уйим атрофида тинмай айланиб.*

* * *

Ҳар ёнда

*гулларнинг сайли авжсида,
рангга уриб белар қанотин шамол.
Гуллар бирин-кетин сувлар мавжсида,
рангин атир сочар ўн саккиз минг хаёл.*

*Майсалар кўксида ҳайқириқ туяр,
осмоний шавқ билан аста куйлайди.
Хур боғлар оҳиста шовиллаб қўяр,
эл раҳмат ёмгири дея ўйлайди.*

*Саломлар келмоқда рангин нурларда,
сукунат тушмоқда ҳарир товланиб.
Уфқлар устида шафақдан парда,
ерларга тушар нур – гул ял-ял ёниб.*

*Ерлар энтикади – тоғлар тўлганар,
булоқлар қиқирлаб чона бошлайди.
Аввал юрт кўксиди алла уйғонар,
уйғота бошлайди, топа бошлайди.*

* * *

Оқтоғ

*билан Қоратоғ –
Юртнинг икки қаноти.
Қуш Зарафшон урса оҳ,
садо берар фарёди.*

*Мавжлари гул нақш бўлди
Ҳисору Нуротага.
Жонбахшу дур бахш бўлди –
Фозгонга – ҳур садога.*

*Зар тошларда нургул бор,
назар бордир Зарбандга.
Бойтўбимга бахтиёр,
сувлар келар баланддан.*

*Даитлар анвойи гулга,
ифори тўлиб кетар.
Осмон сигар кўнгилга,
кўнгилли бўлиб етар.*

*Оқтоғнинг чўққисиди
куйла, тинглар Кўҳи Қоф.
Булоқлари қасиди,
ой табоқдир, эмас лоф.*

*Нур ёмгирин ёғдирар
тунлари даласига.
Элини уйғонтирар
сўзи йўқ алласига.*

*Бу элнинг ҳаётидан
барака ҳеч аримас.
Нурота қанотида
шаффоф боғлар қаримас...*

Наср

Нурали ҚОБУЛ

ТАХТ ТАГИДАГИ ЗИНДОН

Романдан боблар

ИККИНЧИ БОБ

*Тўхтамишхоннинг олд томонида Итил дарёси,
орқа томонида эса ҳалокатли қилич турар эди.*

Яздий

Унинг отини эшитганда Маскўпу Новгород, Рязану Ярослав ўлкалари князларининг оёғи қалтирарди. У Ўрданинг машхур ҳукмдорлари Боту, Жўчи, Беркахон, Ўзбекхон ва Ўрусхон каби ном чиқарган, феълан ва табиатан ҳеч кимга мирламайдиган Тўхтамишхон эди. Феъл-атворига кўра у нафақат душманларини, ҳатто дўст ва хайрихоҳларини ҳам ўзига нисбатан маълум бир масофада тутар, ҳеч кимнинг эчкиллаб кетишига рўйхуш бермас эди. Шул боис барча бирдек ундан ҳайиқар, каттаю кичик қўрқувдан қил устида юрарди. Узрни қабул қилмоқ ва авф дарвозаси тор бўлганлиги учун камдан кам кишилар унинг раҳм-шафқат ва меҳр-мурувватига нажот кўзи ила боқарди.

У ҳеч тап тортмасдан Литва, Польша ва рус князларига ўғлим, укам дея хирож олиб келишларини талаб этар, сўзига кирмаганини танобини тортиб кўйиш ҳам қўлидан келар эди.

У зоҳиран ўзини Темурнинг одами сифатида кўрсатиб, мамлакатини Туроннинг вассали деб билса-да, ботинан буни шунчаки бир афсона каби қабул қилар эди. Темурни йўлдан олиб ташлаш мумкин, деган фикр ва қарорга келгунга қадар у шу сиёсатни тутиб келди.

Кейинги пайтда у ширакайф, ҳатто соғ пайтида ҳам ҳеч тортинмай ўз яқинларига очикдан-очик “Жўчихон ва Беркахон давридагидек Турон юртини кўшиб олишимиз керак”, дер эди.

Унинг бу сўзларини ҳеч ким жону мотин маъқуллаганини кўрмай юраги сиқиларди. Боиси, ўзи мана ўн беш йилдирки, Темур билан юзма-юз келишдан қочганидек, атрофини ўраган хонзода ва беклари ҳам Темур исмини эшитганда сапчиб тушар эдилар.

Бу одамларнинг кўпчилиги ўзларига кўра исломий ва маданийроқ Турон билан яхши муносабатда, куда-анда бўлиб, борди-келди ва савдо-сотик қилишни истар эдилар. Инсонларнинг феъл-атвори, яшаш тарзи, иқлим ва жўғрофий қулайлиги тарафидан Ўрда учун Турондан яқин ва қадрдон юрт йўқ эди. Бироқ Ўрда хонла-

рига дўстлик ва қардошлик алоқаларидан кўра, Чингизхон Чигатойга ҳадя этган бу серунум ерларга ҳукмронлик қилиш кўпроқ хуш ёқарди. Ўз навбатида тахт учун талашда отаси Тўлихон Урусхон томонидан ўлдирилган Тўхтамиш ҳам бу дарддан халос бўла олмади. Ўзи Москвани оёқ ости қилиб юрса-да, хаёли икки дарё орасида эди. Шу тарафдан келадиган ҳар бир хабарни ғоят диққат билан тинглар, бу ердаги беку хонзодалардан таклиф ва тавсиялар кутарди. Бироқ хоинлиги учун Темур авф этиб ҳайдаган икки-уч кишидан бошқа ҳеч ким унга бундай таклиф билан келмади. Турон эса кучайгандан кучаяр, бу нарса Ўрда хонининг ғашини келтириб, қонини қайнатар эди.

Билса ҳазил, билмаса чин қабилдаги бир неча тўқнашувларда Темур лашкарининг қўли баланд келди. Бу ҳолат Тўхтамиш ўғлоннинг ҳафсаласини янада пир қилди. Борган сари бу сарҳадлар фатҳи кечикар, бу эса бепоён рус ўлкаларида кўпқари чопиб юрган хонга алам қилар эди.

Асл мақсадини англаб етганиданми, ёки хондан кўрққаниданми хонзода ва беклар орасида унинг фикрини қўллаб-қувватловчилар кўпайди. Бундан руҳланган Тўхтамиш ўйламай-нетмай лашкарини Бухоро томон жўнатди. Бироқ вазиятни кўрдик, қўшин бу ерда қололмайди. Халқ Жўчи деса, паншахаю таёғини кўтариб кўчага чиқади. Бу оқсоқ ҳукмдор аллақачон улусни ўзига ром қилиб бўлган экан. Бироқ эртага бу халққа ким нон берса, шунинг оёғини ўпади. Бир пайғамбарини чормих қилиб ўлдирган, иккинчисини калтаклаб ғорга қамаган оломон Темурга садоқат сақлармиди!..

Чодир шифтига тикилиб ётган хоннинг хаёлидан шу фикрлар кечар эди. Одамларга кўпроқ тирик эмас, ўлик авлиё ва пайғамбарлар керак. Умуман оломонга унчалик ақлли бўлмаган, кўпам бошини қотиравермайдиган, тинчлигини бузмайдиган ўртамиёна, иложи бўлса ўртадан ҳам пастроқ ҳукмдор лозим. Улар ақллини ҳазм қилолмайдилар, аҳмоққа чидамайдилар. Ҳукмдор, мен бўлмасам, бу чумолисифат қавм очидан ўлиб кетарди, дея ўйлаганидек, оломон ҳам биз бўлмасак, бу қовоққалла подшоҳ бўлмасди, дея орзу этмоқни хуш кўради. Мана шунақа сичқон-мушук ўйини каби ишлардан сиёсат деган, эс-хуши жойида кишининг кўнглини айнитадиган тиркичилик бунёдга келади. Одамлар қанчалик уринмасинлар, унинг моҳиятини англаб ета олмайдилар. Бироқ масхарабозлик қилиб, ўзларини ҳар нарсага қодирдек кўрсатадилар. Аслида кучли қилич, қудратли ўрду олдида бунинг барчаси бир пул. Одамлар қандай ишга қўл урмасинлар, фақат ўз манфаатларини кўзлайдилар. Диёнат ва адолат ҳақидаги баландпарвоз сўзлар билан давлатни бошқариб, раият қорнини тўйдириб бўлмайди.

... Хон чодир қовжираган яйлов рангида бўлиб, ичи кўк хитой шойиси билан қопланган эди. Тунги маишатдан толиққан хон қарахт ҳолда ҳамон мудроқ хаёллар оғушида эди.

Чодир Итил дарёсининг кун ботиш тарафидаги эпкин эсиб турадиган тепаликка қурилган бўлиб, этакда оқаётган сувнинг шовуллаши эшитилиб турарди. Тўхтамиш ҳар куни эрталаб ва кечки салқинда дарё бўйига тушиб, балиқларнинг сув юзига отилиб чиқишини томоша қилади.

Унинг қорасини кўрибоқ, ҳаллослаб етиб келадиган Алошанас мерган усталигини намойиш қилиб, сакраётган балиқларни ёйда ўққа тутди. Беш ўқидан биттаси нишонга тегади. Хоннинг Полония қироли Сегизмунд ҳадя этган овчи тозиси сувга шўнғиб, ўқ санчилган балиқни олиб чиқади.

Хон ўткир рус ичкисидан ичиб, устидан тузланган балиқ еб, аччиқ балиқ шўрваси тановул қилишни хуш кўради. Дарёдан узоқлашганларида қотирилган ва дудланган балиқдан мўлроқ олишларини тайинлайди. Емак заҳирачилари бошқа озиқ-овқатларга ҳиди уриб қолмаслиги учун балиқларни алоҳида шўр қопларда сақлаб, айри аравада олиб юрадилар.

Қирғоқдаги каттакон қозикқа хоннинг хос қайиғи боғлаб қўйилган. Бу ғаройиб қайиқни қохиралик усталар яшашган. Уларнинг айтишларича, ағдарилса ҳам чўкмасмиш. Қайиқ чўкмаслиги мумкин. Бироқ ичидаги одам балиқ бўлиб кетади-ку, хаёлидан кечди хоннинг.

Бу яқин атрофда кечув йўқ. Дарёнинг кунчиқиш соҳилида ҳам учқур отлар ҳозирлаб қўйилган. Эҳтиёт шарт. Бироқ зафар қозонишига ишонади. Тўхтамишхон шу пайтгача ҳеч кимдан енгилмади. Ишқилиб, ич-ичидан келаётган бу ишонч туйғуси уни алдамаса бўлгани. Қолаверса, бу чексиз ва бепоён дашту ўрмонларда кимса кимсани қувиб ета олмайди.

– Кир! – деди хон чодир эшигида пайдо бўлган ясовулбошига.

– Ўғлон, беклар ва лашкар бошлиқлари тўпландилар, хон ҳазрати олийлари! – деди эгилиб ясовулбоши.

Хон бош ирғади. Ясовул тисарилиб чиқиб кетди. Чодир эшигида турган қоролларнинг найзалари шарақлади. Хон оҳиста ўрнидан туриб, осма тоқчада турган тожини олди. Зарбофт тўнни елкасига ташлади ва енгил ҳашамдор мўккисини оёғига илди. Саройдалигида уни хос мулозим кийинтирар, сафарда эса аскар каби ўзи кийиниб, ечинар эди.

Хон чодирдан йиғилишлар ва базмлар ўтадиган буюк чодирга қадар бир коса кимиз ичгулик муддат юрилади. Чодирдан чиқиб осмонга қараган Тўхтамиш беихтиёр Самарқанд боғларида Темур билан бирга қилган сайрларини эслади. Ўшанда ҳам худди шундай айни баҳор оқшоми, ҳаво салқин ва ёқимли, киши қалбида қандайдир соғинчли, армонли ҳис-туйғуларни уйғотадиган бир кун эди. Темур унга тут ва бошқа мевали оғочлар турларини санаб, айтиб берганди. У икки гапнинг бирида мақол ёки нақл ишлатар, бўлар-бўлмас иш ва гап учун фурсат сарфламас эди. Кимки жоҳил бўлса, бир кун келиб адолатнинг қўлида жон беради. Ҳақиқатчи инсон эрса жаҳолатнинг дастидида жон бериши мумкин, деган эди ўшанда Темур. Тавба, у нимани назарда тутган экан-а! Ким донишманд – икки чўқиб, бир қараган донишманд. Ким донишманд – насиҳатни тинглаб, ундан ҳақиқатни ажратиб ола билган донишманд, деган эди оталарча ғамхўр ва самимий оҳангда Темур. Кучли ва ақллилар нодон душманни душман санамайдилар. Улар эртами-кеч узоқни кўра билмасликларидан ҳосил бўлган чоғга тос тепалари билан тушадилар. Уларнинг яшаб қолмоқ ва ҳадафларига етмоқликнинг бирдан бир қуроли хоинликдир. Улар зирвада қолмоқ учун, пиру устозинида сотмоққа ҳозир турадилар. Сиз кучли ва ақлли бўлсангиз, уларни маълум масофада тутинг, нодонлик ва ожизликлари устига авф чизигини тортиб яшанг. Бутун ҳисоб-китобингиз эса ақлли ва тадбирли ёғийга қаратилмоғи керак. Ҳисоб-китоб ва амалда ундан ортда қолдингизми, бу таназзулингиз муждасидир. Шул боис ақлли рақиб кечирилмайди. Сиз кечирсангиз-да, у кечирмайди. Шунинг учун унга нисбатан бир қўлда сулҳ бўлса, бири ила қилич дастасини маҳкам тутмоқ мажбуриятидасиз, дея астойдил ўз фикрини англаган эди. Сунгра ўзиникими, бошқа бировникими, икки банд шеър ўқиди. Тўхтамиш шеърни ёзиб олиб, ёдлади. Илҳоми келган сарҳуш онларида овозини баланд қўйиб, айтиб ҳам юрди.

*Мутли манзилнинг муждаси сабрдир,
Инсонга зулм гуноҳи кабирдир,
Азалдан ақлингда фасод таврдир,
Эри кўнгилнинг чораси – қабрдир.*

*Қалби қиш, абри-найсонни унутар,
Бағритош аҳли инсонни унутар,
Ки авбош ҳаққи раҳмонни унутар,
Тирик лош, нури иймонни унутар.*

“Ҳа, ота-бола, ака-укадек яқин қадрдонлар эдик, – ботиний алам билан эътироф этди Тўхтамиш. – Ҳар қандай яқин кишиси ёки амирини куттириб қўйиб, мен билан узоқ суҳбатлашар, ўксик кўнглимга қарар эди. Бироқ энди орамиздаги бу ишонч ва эътиқод девори тикланмайдиган даражада бузилди. Мен гуноҳимни бўйнимга олиб, узр мактуби жўнатдим. Қабул этмади. Устига устак элчиларимни асир каби олиб қолиб, бош амир Алибекни жўнатмоқни талаб қилди. Бир дақиқада юмшоқ жойига тепиб жўнатадиганим Алибек менинг сўзимдан устун бўлибдими?

Энди эса ғишт қолипдан кўчди. Унинг бизга қараб кўшин тортишини билганимда, ўлсин, битта эмас, ўнта Алибекни олдига юборар эдим. Шунга қараб тўнингни бичавер, Тўхтамиш...”

У тўпланди чодирига етиб қолган, чодир олдиди давлат аркони кўл қовуштирганча хонни кутиб туришарди.

Оҳиста бориб тахтга ўтирган Тўхтамишхон ўнг томонида қатор тизилишган хонзодаларга қараб кўйди. Бу – қийиқкўзларнинг барчаси сичқон пойлаган мушукдек Ўрда тахтига кўз тиккан. Бу тахтга ўтиришни орзу этмагани бўлмаса керак орасида. Ношудроқ бўлганимда эди бу ҳодиса аллақачон юз берган бўлур эди, хаёлидан кечди Тўхтамишнинг. Бошидан бу бебош айғирларнинг жиловини маҳкам тутди. Акс ҳолда шу пайтгача камида ўнта хон алмашар, Ботухоннинг тахтини тинимсиз қонга бўяшарди бу тахтпарастлар. Одатда ҳақиқий аҳмоқ бўлсанг, одамларнинг сен билан иши бўлмайди. Ҳар доимо ақллилик муаммо бўлиб келган. Сенинг салоҳият, заковатингни пайқаган кишилар эрта кунда бизга бош бўлиб қолмасмикан, дея безовта бўла бошлайдилар. Тўхтамишхон бунни жуда эрта англади. Барча хонзодалар каби тахтга интилиш иштиёқи унда ҳам жуда эрта уйғонди. Отаси Тўлихоннинг ноҳақ ўлдирилиши унинг қалбидаги бу оташни алангалатиб юборди. Энди уни ҳеч бир куч бу йўлдан қайтара олмас эди. Вужудида кўпирган чингизий қон унинг буюк келажакдан башорат этарди. Эсини танибдики, туйғулари уни алдамади. Тангридан нени сўраса, берди. Агар отаси ўлдирилмаганида, ҳозир қаршисида мусичадек бўлиб тизилишиб, қош-қовоғига термулиб ўтирган мана бу одамлар уни учоворадан чиқариб ташламаганларида, бетининг суви беш томиб, ўшанинг олдига бош эгиб бормаган, ҳокимият учун бошқача усулда курашган бўлар эди. Бироқ тахт талашада ҳеч нарса ни режалаштириб бўлмас экан. Ҳар бир сарой тахтининг остида зиндон бўлганидек, бу икки ер бир-бирига шу қадар яқинки, замона зайли билан унда ўтирганлар жой аллашиб турадилар...

Хоннинг авзойи бузуклигидан ҳайиққан сарой аъёнлари илондан чўчиган полопондек мўлтирашиб туришар, тошбақадек бўйинларини ичга тортиб, бир-бирларига пусибгина қарашарди.

Тўхтамишхоннинг қаҳрини кўзитадиган яна бир нарса бор эдики, у тўпланганлар билан саваш режасини очиқ муҳокама эта олмас эди. Машваратдаги гап-сўзларни Идику Ўзбекдек Темурга етказиб, унинг тахтини эгаллаш ниятида юрганлар оз эмас эди. Шу боис у имкон қадар оз сўзлаб, кўпроқ тингларди. Бироқ бу хонзода ва амирлардан ҳам осонликча гап олиб бўлмайди. Улар шу пайтгача Тўхтамишнинг кўзини ёғини ялаб, савашмоқ лозим бўлганда айиқдан чўчиган кўппакдек думларини қисиб олмоқдалар. Керак бўлса, барчасининг думи кесилади. Аввал ана у оқсоқнинг ишини ҳал қилсин. Қани бирортаси тайсаллаб кўрсинчи, уруғига ўт кўяди!

Хоннинг нигоҳи беихтиёр ҳозирда Темур хузурига қочиб кетган Кунча ва Темур Қутлуғ ўғлонларнинг амакиваччаларига тушди. Бир муддат уларга тикилиб турдида, нигоҳини олди. Уларга қасд қилиб, булардан ўч олса, жанг олдидан бир ташвиши икки бўлади. Бу икки хонзоданинг феъли айниганини Тўхтамиш анча бурун пайқаган эди. Бироқ Ўрусхон отасига қилган қабоҳатни тақорламаслик учун уларнинг бурнини қонатмаган, оқсоқол амирлардан уларга насиҳат қилмоқни сўраган эди. Бироқ аслида мағрур ва чўрткесар Тўхтамиш уларни ўзига жиддий бир рақиб сифатида кўрмас, шунинг учун ҳам арқонни узун ташлаб қўйган эди.

Жон бор ерда жанжал бор. Начора. Тил топишмоққа тўғри келади. Бундай олиб қараганда, мана шу ўтирганларнинг юздан тўқсонни уни қониқтирмайди. Бироқ буларнинг кетига тепиб, ҳайдаб юбориб ҳам бўлмайди. Бу салтанатни шу ношудларнинг ота-боболари тиклаган. Шу сабабдан улар ўзини меросхўр, Ботухон давлатига шерик деб билади. Қўлидан чўпон таёғини йўниш келмаса-да, хонликка даъвогар. Бу тирикчиликни чидаганга чиқарган. Одамларнинг назарида подшоҳ, қўлини қаерга узатса етадиган ҳокими мутлоқдек. Бироқ, аслида, энг катта асир ва бош қул хоннинг ўзидир. У қанчалик қудратли бўлмасин, маълум мезон ва чегаралардан чиқа олмайди. Чиққан кунни шу пайтгача қилган тўқсон тўққиз яхши иши қолиб, улус энг сўнгги хатосини кўради ва ноғора қилади. Ана шундан сўнг бор, додингни худога айт. Сендан разил ва зolim хонни бу ёруғ дунё кўрмаган бўлиб чиқади.

Тўхтамиш ўғлон аввал Оқ ўрданинг, сўнгра ўрданинг тахтига ўтиргач, ўрусхон авлодларини давлат ишларидан ва ўрдудан четлатди. Унинг ўрнида бошқа одам бўлса ҳам шундай қилар эди. Бежизга халқ ота душман дўст бўлмас, демайди. Шунда унинг хузурига ўрусхоннинг тоғаси Тўлабек Туғли кириб келган эди. Тўхтамиш уни ҳурматини жойига қўйиб кутиб олди. Ҳол-аҳвол сўради.

– Сиздан бир ўтинчим бор, хон ҳазратлари, – дея ўтирмасдан муддаога кўчди меҳмон. – Энди бизнинг авлодни тинч қўйинг. Не бўлса бўлди, бўёғи синди. Ўрусхон тирилиб келиб, қайта тахтини эгалламайди. Ўрусхон ёки сиз бўлмасангиз ҳам бу тахт эгасиз қолмаслигини мenden яхши биласиз. Ёғ топсангиз қовуриб енг, сув топсангиз қайнатиб ичинг ва шуни унутмангки, сиз ҳам ҳеч қачон бу дунёга устун бўла олмайсиз. Оёғингизни шунга қараб босинг. Кеча ўрусхон сиздек эрди. Эртага сиз ўрусхондек бўлурсиз. Айтар сўзим шул, хон ҳазратлари! Омонда бўлинг!

Марҳум хоннинг тоғаси шундай деб, шарт орқасига бурилиб чиқиб кетди. Унинг гаплари ҳақ эди. Бироқ Тўхтамиш ҳам ўзича ҳақ эди. Бир тошган бир тўкилади, деганлари шу-да. Инсон шоҳ ёхуд гадоё бўлсин, ҳеч қачон ҳаёти тўкис кечмайди. Ҳаддидан ошмасин, дея Яратган ҳар бир инсонни бир томондан қисиб қўяди.

Тўпланганлар ҳеч қачон хонни бу қадар ўйчан ва фаромуш кўрмаган эди. Унинг бу аҳволи руҳиясидан омонсиз савашдан чўчиётганини ҳис этдилар ва ўзларича куйиб-пишиб хон дилидаги бу хижилликни ёзмоқ, бир оғиз илиқ сўз билан бўлса-да, унга тасалли бериб, кўнглини кўтармоққа уриндилар. Хоннинг шундоққина биқинида тизилишиб ўтирган хонзодалар Бек Ёруқ Ўғлон, Жунаид Ўғлон, Йилғамиш Ўғлон, Тоштемир Ўғлон, Бекпўлод Ўғлон ва Али Ўғлонлар ўзларини хон учун ҳар нарсага ҳозирдек қиёфага солиб чекчаяр эдилар. Улар ёнида елка қисиб ўтирган Алибек, Наврўз кўнғирот, Ҳасанбек сарой, Сулаймонбек кўнғирот, Сўфи кўнғирот, Оқбўтабек, Ўрус Ҳақ Қиёт, Али Ясовурий, Исабек манғит, Сарой Буға, Кўк Буға, Ёғлиқ Баҳрин ва Қийғирбеклар хоннинг қош қовоғига қараганча имо-ишорат беклардилар.

– Орангизда Қутлуғ Темур, Кунча ҳамда Идику хоин каби ёғий хузурига қочиб борувчи яна бирор кимса борми? Агар бор бўлса марҳамат. Мен Алибекка айтаман, тезроқ етиб олмоғи учун учкур отлардан беради! Ҳар ҳолда Тўхтамишхоннинг амиру хонзодалари қирчанғи байталда қочмасин!

Хон шундай деди-да, ким нима жавоб қилар экан дегандек, ўтирганларга ер остидан кўз тикди. Хонзодалар оғиз очиб, бир нима демоққа чўчидилар. Бундай қалтис вазиятда қош қўяман деб кўз чиқариб қўйиш мумкин дея ўйлаган, хоннинг аччиқ гапи ҳар бирига теккан ўғлонларнинг дами ичига тушиб кетган эди.

Хоннинг катта хотинидан туғилган ва ота тахтига ўтириш ҳуқуқига эга бўлган беш ўғли – Жалолиддин, Кепакхон, Жабборберди, Каримберди ва Қодирбердилар ҳам қимтинибгина отасининг қош-қовоғига қараб ўтиришарди.

Ниҳоят амирлар орасида оғир карвон, бош вазир Алибек ўрнидан кўзғолди. Чуқур бир нафас олиб, мулоҳазали қиёфада хонга юзланди.

– Модомики савашга кирмоқ қисматимизда ёзилғон экан, улуғ салтанатимиз ва буюк хоқонимиз учун ҳар қандай синовга ҳозир эканлигимизни мен бу ерда йиғилганлар отидан қайд этмоқни истайман, хон ҳазратлари. Бу инсонлар имкон ва иймон қадар сизга садоқат ила хизмат қилиб келдилар ва шу мақомда муқим тура-жаклар! – дея вазиятни юмшатган бўлди амирул умаро.

Алибек сўзини тугатиб, хонга таъзим қилди. Хонзода ва амирлар орасидан унинг сўзларини маъқуллаган овозлар эшитилди. Бироқ бу баланд-паст товушлар Тўхтамишхоннинг баттар энсасини қотириб, ғашини келтирди. Бу ҳаракат ва гап-сўзлар унга нотабиий туюлди. Бироқ сир бой бермаслик учун бир муддат кўзини юмиб, қўлининг ўрта ва бош бармоқлари билан икки чаккасини қисиб турди. Сўнг ҳорғин овозда ўтирганларга мурожаат қилди.

– Мен сиз азиз биродарларимга катта саваш олдидан мурожаат этиб, айрим фикрларим ила ўртоқлашмоқчимен. Барчамиз баробар шуни англашимиз керакки, душман бизнинг дўстона мактубимизни қабул этмай, орадаги қон-қардошлик ришталарини узиб, тупроғимизга бостириб кирди ва мамлакат ҳудудининг анча ерини ишғол этди. Тўрт ойдирки, бизнинг тупроқларда еб-ичиб, ётиб турмоқда. Ас-лида биз унинг чегарада қаршиламоғимиз лозим эди. Бироқ ҳарбий усул қўллаб,

унинг тинкасини қуритдик. Бироқ энди чекинадиган ер қолмади. Бу чекинишимизни эшитган ўрус князлари ҳам ғимирлаб қолиши ҳеч гап эмас. Сизга маълумки, бизнинг қўшин сон жиҳатидан Турон ўрдусидан кўпдир. Демак, яхши савашсак ғалаба бизники. Бунинг устига биз ўз тупроғимиздамыз. Унинг тафти бизга куч-қувват, қудрат ато этмоғи турган гап. Биз дунёни эгаллаш васвасасига тушган босқинчига қарши курашмоқдамиз! Маҳмудхондек бир чиғатой, чингизий авлодимизни номига кўғирчоқ хон қилиб қўйиб, аслида ўзи хон, кўланкаси майдон бўлиб қолган оқсоқ лашкарбошимизни тизгинини тортадиган вақт етганга ўхшайдур. Бу шарафли ишни бизнинг шавкатли ўрдудан бошқа ҳеч бир қўшин эплай олмайди. На Эрону на Рум қайсари айна кунда унга бас келолмайди. Унга бас кела биладиган куч биздурмиз! Бу деганим душман кучсиз деганим эмасдур. Айна кунда Темур ўрдусиданда тажрибали ва кучли қўшин бу теварак атрофда йўқдур! Демак бир эмас, ўн ғайрат ва шижоат билан жанг қилмоққа тўғри келади. Яна бир ҳолатга эътибор беришингизни истардимки, у тарафдан ҳузуримизга итдан тарқаган Идикунинг уч ялангоёғидан бошқа кимса қочиб келмади. Демак унинг ўрдусида интизом қаттиқ. Ёғийнинг яхши тарафидан ўрганмоқ, салбий тарафидан эса фойдаланмоқ лозим. Шундагина муддаомиз ҳосил бўлғай. Ҳар қандай шароитда-да, биз энгилмаймиз. Аллоҳнинг инояти ила бу чексиз саҳро ва ўрмон бизни сақлаяжак!

Хон сўзини тугатаётганида охириги жумлаларни беихтиёр қўшиб юборганини фаҳмлади. Доим шундай бўлади. Маърузани яхши бошлайдию, охирида хол қўяди.

– Ҳар дақиқада лашкар савашга ҳозир бўлсин! Ҳар сонияда ёғий етиб келиши мумкин! – деди ўша кайфиятсиз ва ҳорғин оҳангда.

Бир ҳафтадан буён ичкини оғзига олмаётган эди. Шу дақиқада бирдан жони май истади. Ўғлону амирларга жавоб бериб, ҳарам вазифасини ўтаётган қизил чодир томон юрди. Унинг ҳамон кўнгли ғаш, егани ичига тушмайдиган бир кайфиятда эди. Темур саройига бориб унга йўл кўрсатувчилик, қулоғузлик қилиб юрган Темур Қутлуғ ўғлон отасининг қотили Ўрусхоннинг невараси. Урда тахтини бир вақтлар ўзига олиб берган Темур энди ўрнига Темур Қутлуғни ўтқазиб қўймоқчи? Эҳ, худо, бу кунни тескари қил! Уни хон қилиб кўтарса, сўзсиз Идику бош вазир бўлади. Бу илоннинг ёғини ялаган манғит ўзича Темур Қутлуғхонни номига хон кўтариб қўйиб, Ўрданинг Амир Темури бўлмоқчи. Унда Тўхтамишхонга Ўрда ери торлик қилиб қолади.

Хон Ҳожи Тархон беги ҳадя этган соҳибжамол бокира гуржи қизи қутаётган чодирга кирганида ҳам дили хуфтон, қоғоғидан қор ёғилар эди.

У чодирга киргач, сўзини англамайдиган гуржи гўзалига ишора билан қадаҳда май келтиришни буюрди. Олтин қадаҳдаги қоғқоз шаробини сипқоргач, камон қошли ҳурлиқони тиззасига ўтқазиб, сочини силай бошлади...

УЧИНЧИ БОБ

Ёри ва диёри гўзал инсоннинг душмани кўп бўлади.

Халқ сўзи

Бомдод намозидан кейин одатда Темурни қуш уйқуси элитарди. Бугун у ибодатдан сўнг чодир қаршисидаги ялангликка чиқди. Тепалиқда туриб қўшиннинг тартибини ва ҳаракатларини кузатди. Салтанат тарихида бу қадар катта қўшин тўпланмаган эди. Олинган маълумотларга қараганда Тўхтамиш қўшини бундан кам эмас. Орадаги фарқ масалани ҳал этмайди. Қўйиб берсанг, мана шу черик дунёни олиши мумкин. Айна замонда мамлакатининг нуфузидан қатъий назар, жуда камдан-кам ҳукмдорда икки юз мингдан ортиқ қўшин бор.

Урду сафланишини синчковлик билан кузатган Темурнинг тайёргарликдан кўнгли тўлди.

Чингизхон қўшинлари услубида лашкарга тартиб берган Темур бора-бора бу тузилмани такомиллаштириш эҳтиёжини англади ва катта ҳарбларда ўз услубини қўллади.

бошлади. Эски тартибда қўшиннинг жанговар тузилишида ўнг ва сўл қанотлар билан уларнинг ёнида турган қўриқчи қанотларга аҳамият берилар эди. Марказда кучли лашкар қўшилмаси турса-да, у жанг пайтида муҳим бир ишни бажармаган. Бу тўқнашувда энди бироз бошқачароқ бўлади. Қанотлар ва қўшимча қўриқчи кучлар, яъни канбул кучайтирилиши баробарида марказ мустақамланади. Марказ ихтиёрига илғор қўшин берилади. Қўмондон қароргоҳи марказнинг орқа томонига ўрнаштирилиб, заҳира чериклар шу ерда туради ва у жанг тақдирини ҳал этишда муҳим вазифани бажаради. Бу бўлинмаларни тўлдириш, саваш давомида исталган жанг майдонига юбориб, сафи сийраклашган бўлинмаларни тўлдириш, қувватлаш мумкин бўлади. Марказдаги кучни заҳира қисмлари ва бош қўмондон қўшини қўриқлайди. Канбуллар эса фақат қанотларни ёғий қўшинининг ёриб ўтишидан сақлаб қолмай, балки душманнинг ён томондан, ўнг ва сўл қанотларни айланиб ўтиб, орқадан ҳужум қила олмаслигини ҳам таъминлайди. Темур кўп йиллик тажрибаси давомида пиёда қўшинлардан жанг бошланиши олдидан фойдаланиш усулини ҳам ўйлаб топди ва қўллаб бошлади. Мудофаа жангларида ҳам пиёда кучлар қўл келар эди. Идиқунинг уч қочоғи қўшин тузилишидан хабар топган бўлса, бунинг ёғийга етказди.

Осмонранг чодир этагида Оқбулут қарчиғайдек сапчиб соҳибини кутарди. Жилловдор Темурнинг чап тирсагига ҳимо бериб, эгарга миндирди. Улуғ амир, амирул умаро, унинг ноиби, бекларбеги ва амирлар ҳамроҳлигида қўшинни кўздан кечирмоқ учун йўналди. Бир ёнда хон Султон Маҳмудхон, девон беги, хўжалик, сипоҳ, тижорат ва молия вазирлари ҳам борар эдилар. Темур жуда катта ҳарбларагина давлат вазирларини чақиртирар, бошқа пайтда улар юртда қолиб, вазифалари билан машғул бўлардилар.

Султон Маҳмудхон ҳам ўз қўшини бошига қараб кетди. Улуғ амир кўриқни Худойдод Хусайний туманини кўришдан бошлади. Ҳар бир туманда ўн минг нафардан аскар бор эди. Туман сўзи мўғулча ўн минг демек эди. Машҳур амир қўшинидаги ораста қурол-яроғли суворийлар от устида юлдуз каби порлар эдилар. Улуғ хоқон келаётганини кўрган амир Худойдод отдан тушиб, дуо учун қўл очганича, улар томон йўналди.

– Сиз буюк ҳурмат ва эъзозга муносиб улуғ инсонсиз! Отангизга, онангизга, авлод аждодингизга балли! Шавкатли черигингиз мукамалдир! – деди Темур ҳаяжонли ва баланд овозда Худойдод Хусайнийга.

Даъватга жавобан лашкар саваш олди мадҳиясидан сатр хитоб этди.

*Бизга Аллоҳ ёр бўлғай!
Тангри мададкор бўлғай!
Ҳақ дўст! Аллоҳ ёр!
Ҳақ дўст! Аллоҳ ёр!*

Темур икки қўлини кўтариб лашкарни олқишлади, саломлади.

Сўнгра Оқ Темур ўғли Шайх Темурнинг ўн минглиги томон юрди. Амир Шайх Темур сулдус улусининг ўтоғоси эди. Черик ҳам асосан шу қавмининг саваш кўрган эрларидан тузилган эди. Қўшин амираи дарҳол отдан тушиб, Улуғ амир истиқболига шошилди, дуо учун қўл очди.

– Бизким, Турон салтанатининг жонфидо лашкари, улуғ хоқон фармонларига ҳар замон ва ҳар маконда сўзимизу ишимиз ила садоқат кўрсатиб жавоб бергаймиз! Бухоройи шариф, Самарқанду латифни оёқ ости қилмоқчи бўлган, Туркистон элу элатларини яна асоратга солмоқ жаддида бўлганлар бошида адолат шамширини жасорату матонат ила ўйнатамиз? Юрт, миллат ва тупроғимиз учун бу буюк жиҳодда шаҳодатга етмоқдан-да шараф ва саодат туяжакмиз!

“Адолат!”, “Жасорат!”, “Матонат!”, “Шаҳодат!” – дея ҳайқиришарди саф-саф лашкар.

– Менинг садоқатли авлодим, шавкатли сулдус қавмига Аллоҳдан фатҳу-нusrat тилаймен! – хитоб этди улуғ хоқон.

– Буюк Турон амирига шарафлар!

– Шарафлар!

– Шарафлар! – гуриллаб Темурни олқишлади ўн минглик.

Энди Темурнинг қаршисида марҳум бош фарзанди амирзода Жаҳонгирдан сўнг бош фарзанд бўлиб қолган амирзода Умаршайх ва унинг лашкари турарди. Ясол тортган, қиличу найзалари баҳор қуёшини қамаштириб ялтираётган аскарлар туғ ва аламлар кўтариб олишган, уларнинг туришини кўрган ёвнинг ўтакаси ёриларди. У ўғлини кўриб, янада яйраб кетган, ўнг қўлини ҳавода сермаб, лашкарни олқишларди.

Амирзода отидан тушиб, бош қўмондоннинг этагига лабини ва пешонасини кўйиб қаршилади. Орқасидан келган амирлари буюк саркардага овчи қушлар ва қимматбаҳо қиличу эгар-жабдуқлардан иборат совғалар тақдим этдилар. Темур эгилиб, ўғлининг пешонасидан ўпди. Лашкарга қараб кайфияти яхши чоғида айтадиган сеvimли хитобини такрорлади.

– Бизким мулки Турон, амири Туркистонмиз! Бизким миллатларнинг энг қадими ва энг улуғи – Туркнинг бош бўғинимиз!

– Бош бўғинимиз!

– Бош бўғинимиз!

– Бош бўғинимиз! – бош қўмондонни олқишлади қўшин.

Темур Умаршайх жангчиларини олқишлаганча Султон Маҳмудхон тумани томон юрди. Хон амир Сулаймоншоҳ туманининг бошида эди. Хон Темурни беклар ҳамроҳлигида дуо учун баробар қўлларини очиб қаршилади. Қимматбаҳо совғалар ҳадя этди.

– Шавкатли Султон Маҳмудхонга эл-улуснинг ҳурмати, Аллоҳнинг марҳамати ҳамиша ёр бўлсин! – хонга ўз эҳтиромини билдирди Улуғ амир.

– Темурбек салтанатимиз бошидаги қуёшдир! – жавоб қилди Султон Маҳмудхон.

– Буюк Турон қаҳрамониға ҳурматлар!

– Дунё тургунча туринг улуғ амир!

– Сиз учун жонимизнида фидо этмоққа ҳозирмиз! – деяр эди амирлар.

– Менинг бошимдаги тож аслида сизлар! Мулким ва давлатимнинг таянчи сизлар! Сиз шавкатли сафдошларимга Аллоҳ ёр бўлсин!

– Аллоҳ ёр бўлғай!

– Тангри мададкор бўлғай! – такрорларди лашкар.

Темур бундай ўрду ташкил этмоқни ёшлигидан орзу этарди. Майли бу чексиз сонли ва бекаму-кўст яроғли ўрду ҳеч бир қўшин билан савашмасун. Бироқ унинг борлиги, Турон юртига ота-боболари кўз олайтириб келган, ўзлари ҳам уни эслаганда тамшаниб қўядиганлар учун бир сабоқдир. Бу ярим жоҳилият замонида қудратли ўрдусиз тинчликка эришиб бўлмайди. Бундай қўшин Хоразмшоҳларда ҳам бор эди. Бироқ улар шундай қўшинни бошқара билмадилар. Парчаланган қўшин бирлашиб, ёвга қарши кураша олмади. У Чингизхоннинг аслида ундан оз, бироқ тартибли, уюшган қўшинидан енгилди. Бу воқеа тарих ғилдирагини, улус тақдирини икки юз йил орқага суриб, ўзгартириб юборди. Агар ўшанда Турон ўрдуси ғалаба қозонганида эди, бугунги жангга ҳам ҳожат қолмаган бўлур эди. Начора, ҳар бир кўргуликда ҳам бир хайр бор, дейдилар. Эгаси ҳақ ва ҳалол бандасини дар қўймайди.

Улуғ амир кўз ўнгида суюкли набираси, тўнғич ўғлидан мерос кўз қорачуғи, жувонбахт амирзода Муҳаммад Султон ва унинг яшин каби учқур лашкари лак-лак саф тортиб турар, суқсурдек тулпорлар ер тепиниб, жиловини бир қўйганда Улуғтоғни ошиб ўтмоққа ҳозирдек бошларини икки ёнга ташлаб депсинишарди.

Менинг асл меросхўрим, давлатим узугининг кўзидаги марваридим, тўнғичимнинг юрак парчаси Муҳаммад Султоним!.. Ичидан шу сўзлар кечди Оқбулутда ўзини учиб бораётгандек ҳис этаётган Улуғ амирнинг. Бу тинчимас бобонг сенларни не куйларга солмоқда. Сахрою биёбон кездириб кечаю кундуз тиним бермайди. Уни кечиргин. Биласан-ку, у бу мужодалани ўзи учун қилмаётир! Аллоҳ сени ёмон кўзлардан, ёв ўқидан асрасин! Бобонг сени на қадар севишини билганинда эди! У сенинг учун неларга ҳозир эканлигини ҳис этганинда эди! Эҳ, одамзод! Нақадар дўстга меҳрли, душманга қаҳрлисан!

Ардоқли набирасининг икки қўлини кўксига қўйганча отдан тушиб келаётганини кўрган Темурнинг кўзига ёш қалқди. Бўғзига нимадир тикилиб, овози чиқмай қолди. Шу дамда гапирса, ҳўнграб йиғлаб юборар эди. У гап-сўзсиз чопонининг пешига

юзини босиб турган набирасини эгилиб ўпди. Бобонинг меҳр ёшлари набиранинг юзларига оқиб тушди.

– Арслоним! Асл авлодим! Сенга не-не жанглardan омон қолган бу жоним курбон бўлсин! – деди ички бир овозда.

Муҳаммад Султон ишонч ва ҳайрат тўла кўзларини афсонавий бобосига тикиб турар, ҳаяжондан вужуди титрар, кўзлари ёнар эди. Шунда Темур илк ғалаба учқунини набирасининг хокисор ва беозор кўзларида кўрди. Бу нур вужудига сингиб, танасини илитгандек, кўнглини янада хотиржам этгандек бўлди.

– Аллоҳ барчасини кўриб турибди! – дея лашкарга хитоб этди.

– Аллоҳ ёр!

– Ҳақ дўст!

– Аллоҳ ёр! – момақалди роқ каби гумбурлаб садо кўтарилди қўшиндан.

Оқбулут соҳибининг кайфиятига уйғун ўйноқлаб сузар, сағрилари титраб, завқ билан кишнар эди.

Амирзода Муҳаммад Султоннинг сўл тарафидаги қўшин Мирзо Мироншоҳники эди. Темурнинг меҳрла лиммо-лим қалби янада тўлиб тошди. Хуросон султонининг лашкари ва яроғи бенуқсон эди. Бироқ савашда ҳал қилувчи омил аввало лашкарнинг руҳий ҳолати, эътиқоди, сўнгра қурол-яроғи. Аниқ режали, юксак интизомли ва мақсадли жангчигина фотиҳлик шоҳсупасига кўтарила олади.

Мироншоҳ ҳам отасини муносиб пешкашлар билан қаршилади. Темур ўглининг кўлидан тутганча, денгиздек тўлқинланиб турган лашкарга юзланди.

– Амирзода Мироншоҳнинг Хуросон лашкарига офарин! Сизнинг давлатимиз ва салтанатимиз йўлидаги буюк хизматларингиз афсоналарга айланажак! – хитоб қилди Темур.

– Туркистон Султониға шарафлар!

– Дунё тургунча туринг, ҳазрати олийлари!

– Биз сиз учун, Турон учун шаҳидликка ҳозирмиз! – садолар янгради.

– Барчангизни Аллоҳ ўз паноҳида асрасин! Сизга зафар ёр бўлғай! Аллоҳ мадакдор бўлғай!

Қўл силкитиб, Хуросон лашкари билан хайрлашди Улуғ амир. У ўнгу сўлга бурилиб, Муҳаммад Султоншоҳ, амир Ҳожи Сайфуддин, Жаҳоншоҳ Жаку лашкарларини кўздан кечирди.

– Асл авлодим! Ота қадрдоним! – дея марҳум Жаку Барлоснинг ўғли Жаҳоншоҳ Жақунинг пешонасидан ўпди. – Шернинг ўғли шердир, – қўшиб қўйди унинг ишидан мамнун бўлиб.

Сўнгра отдан тушиб, унинг туманидаги бир отлик ва бир пиёданнинг ипидан игнасиғача, чоригидан дубулғасиғача кўздан кечирди. Қиличини синчиклаб текшириб, сермаб кўрди.

– Яна бир оз чархлаш керак, – деди пиёдага қиличини қайтиб узатар экан. – Имкони бўлса саваш чоғида бир қилич ҳаракати билан ишни битирмоқ лозим. Уни қайта сермаган онингиз билақда илгариги куч қолмайди. Англадингми, авлодим? – деди аскарнинг елкасига қўлини қўйиб. – Исминг нима?

– Содик Санжар! – жавоб қилди пиёда...

Шу тариқа кун кеч бўлди. Темур қўшиннинг ярмини кўриб бўлди.

– Қолганини эртага кўрамиз, – деди Оқбулутнинг жиловини кунчиқиш томонидаги тепалик томон бурар экан. – Ўша тепаликка чиқиб, умумий манзарани бир кузат-сак. Қани отларингиз тизгинини бўш қўйинг! Ким биринчи чиқар экан?

Темур жиловни тепалик томон буриб, силтади. Учқур тулпор кишнаганча қўшинлар орасидан очилган йўлдан тепалик томон ўқдек учди. Қўшин оралаб йилдиримдек учиб бораётган хоқоннинг кўзларидан ёш тирқирар, чап қўли билан жиловни тутганча ўн қўлини кўтариб лашкарни олқишлар эди. Унинг от чопишини кўриб юрганлар ҳайрат билан боқишар, илк кўрганлар лол қотганча тикилишарди. Ортидан беклар ва вазирлар от қўйиб боришар, Оқбулут анча илгарилаб кетган эди. Унинг ҳақиқий чавандозларга хос от чопиши, амиру хос мулозимлар билан бирга тепа устида намоз ўқиши лашкар руҳига шу қадар кучли таъсир этдики, уларнинг қалбида ғалабага бўлган ишонч янада мустаҳкамланди.

Эртаси куни Темур қўшиннинг қолган қисмини кўздан кечирди. Яқин юз йилларда ҳеч бир ҳукмдор бундай мукамал қўшин кўрмаган бўлса керак, ҳаёлидан ўтказди у. Кешнинг Оқёр мавзесидаги кўриқдагига нисбатан қўшин ҳар томонлама такомиллашган эди. Сўнгра улуғ амир барча мирзо, бек ва лашкарбошиларга ташакур изҳор этиб, ҳадылар тақдим этди. Тақдирлаш маросими охирига етганда амирзодалар орасида турган Муҳаммад Султон бобосининг тиззасига бошини қўйиб, ўз сўровини билдирди.

– Рухсат этинг, хоқонлар хоқони, жаҳонгир бобожоним! Бу юришда мен лашкарнинг манглайида бўлсам! Ёғий ила савашмоқни узоқ бекладик! Лашкар кутмоқдин толиқмасун! – деди у тиз чўкканча ўнг қўлини кўкрагига қўйиб.

Бу таклифни илоҳий бир ишорат дея қабул этган Темур ҳайрат ва мамнунликдан бир муддат сукут сақлаб, қаршисида тиз чўкиб турган, мўйловлари сабза урган навниҳол амирзодага тикилиб қолди.

– Манглай бўлайин деган тилингизга бол, авлодим! Модомики, Яратган дилингизга шул калимани солган эркан, демак бу зафар муждасидир! – деди Темур набирасини бағрига босар экан. – Мен розиман ва дуо қиламанки, Аллоҳ сизни паноҳида асрагай!

Муҳаммад Султонга ўн чоғли бек ўз қўшини билан келиб қўшилди. Жумодил ул-охир ойининг еттинчи, жумъа куни амирзода манглай бўлиб, душманни қувиб етмоқ учун йўлга тушди. Бу бешинчи ойнинг ўн иккинчи санаси, минг уч юз тўқсон биринчи йил эди.

Темур икки кун от устида юриб, лашкарнинг олқишлари остида урдуни кўздан кечирди. Одатига кўра у ҳар қандай йўрғунликдан сўнг ҳам қисқа бир муддат куш уйқусини олар ва яна сакраб туриб кетаверарди. Болалиқдан сергак ухлар, тиқ этган сасдан уйғонар, қотиб ухлаш мумкин бўлмаган қалтис дақиқаларда ярим ухлар, кўзи илинган бўлса-да, атрофидаги ҳодисаларни ҳис этиб ётарди. Темурнинг ҳаёт тарзи уни билмаган киши учун ҳам, ёнидаги яқин одами учун ҳам тилсим каби эди. Буни ўғруқдаги хонимларидан тортиб, хос мулозимларгача яхши билишарди.

Олий ўрдуда бир кимса ўзга бир кишининг ишига аралашмас, барча учун белгиланган фаолият доираси мавжуд бўлиб, бировнинг ҳаддидан ошиши, ясо ва юсунни четлаб ўтиши камёб ҳодиса саналарди. Шу тахлит сарой ва қўшинда олий мақомдаги тартиб-интизом сақланар эди.

Оила аъзоларига нисбатан эски турк эътиқодига кўра бола бешиқда, хотин тўшақда деган ақидага қатъий амал қилинган ҳолда муносабатда бўлинарди.

Тепалиқдан Оқбулутнинг жиловини бўш қўйиб, ортига қайтган Темур ибодат ва емақдан сўнг ҳузурига Сарой Ботудан келган меҳмонларни чорлашларини буюрди. Суҳбат саропарда бўсағасида кечажагини тайинлади.

Темур чодиридан чиққанида қаршисидаги саҳнда Қутлуғ Темур ўғлон, Кунча ўғлон, Идику ва унинг тадбирли ёрдамчиси Қолдибек Қурутбош ўтирар эди. Меҳмонлар билан илиқ кўришиб, ёнига ўтқазди. Мусофирларга қимрон улашилди. Супрада турк патир ва қуруқ мевалар бор эди. Атрофда ўнларча машъалалар ёқилган, бу ёрқинликка кўзи тушган ёғийнинг юрагига ғулғула тушар эди.

– Ул муҳтарам хон биродаримизнинг биз ила савашмоқ нияти йўққа ўхшайдур, – дея ўтирганларга мурожаат этди Улуғ амир қимрондан ҳўплаб. – Саҳройи қавмларимиз қимронни қотирадилар-да, барака топгурлар, – қўшиб қўйди қўлидаги косани хонтахтага қўярган.

Темур ўзининг тахтсифат курсисида, меҳмонлар эса қалин тўшалган кўрпачаларда ўтирар эдилар.

– Унинг Турон ўрдуси билан савашмоқ нияти йўқ эди, – гап бошлади хонзода Темур Қутлуғ ўғлон. – Биладурким, йигирма беш йилдан бери бу ўрдунинг кураги ер кўрмади. Сиз қурган салтанат каби кучли давлат қудратини чуқур англаб етмаган кўринадир. Ҳозир ҳам бунга бир ишониб, бир ишонмай турибди. Ўз кўзимиз билан кўрмасак, биз ҳам ишонмас эдик. Биз саройлик ўғлону амирларнинг хатойимиз шундаки, ўзимизни барчадан ақлли ва кучли ҳисоблашга ўрганиб қолганмиз. Дунёда неки улуғ ва яхши иш бўлса, фақат биз қила олишимиз мумкин, дея ўйлаймиз. Ана шу калта ўйлигимиз оқибатида ҳеч биримиз узоқ салтанат сура олмаймиз...

Фикри теран, хаёлидан ўтди Темурнинг. Демак Идику Ўзбекни бош амир қилиб, буни хон кўтарса бўлади.

... – Ҳозир ҳам имконини топса бу савашдан қочиб қолади, – дея сўзини тугатди Темур Қутлуғ ўғлон.

Темур Қутлуғнинг биринчи бўлиб гапиргани, ёшини ҳурмат қилиб, ёким кўнгли учун ҳам Идикуга сўз бошламоқни таклиф этмагани Жўчи амирининг иззат-нафсига текканини Темур пайқамай қолмади. Қўйиб берсанг, бургани эгарлаб от қилиб минадиган Идикунинг кўнглини олиш учун Темур мулойим табассум билан унга юзланди.

– Ҳар гал қайд этганимдек, муҳтарам Идикубек Ўрдадаги энг тадбирли беклардандир. Айни дамда қўшинимиз жуда ғалати бир ҳолга тушиб қолдиким, буни сўз ила тасвирламоқ мушкулдир. Беш ойдирки, ёғийни топа олмай сарсонмиз. Зотан бу ишда бизга кўмак этажак ғажирчилар сизларсиз. Лашкарнинг хаёлига Тўхтамиш ва Жўчи қўшини борми ўзи, деган савол келмоғи тайин. Бош ғажирчи сифатида бизга бир йўл кўрсатинг, муҳтарам Идикубек! Не қилсак, ёғийни топа билурмиз? Бўлмаса ватанга қайтиш йўқ. Акс ҳолда Тўхтамишнинг ишини битирмоқни сизга топширмоқ мажбуриятида қоламан!

Темур гапдан тўхтаб, қимрондан бир хўплади-да, бошини эганча дастурхонга кўз тикиб ўтирган Идикуга қаради. Идику ўрнидан туриб, қизариб қумсарган куйи сўз бошлади.

– Бу қавмнинг пешонасига эшак тепган, ҳазрати олийлари. У на ўзини билади, на ўзганинг қадрига етади. Кечаю кундуз қувилмаса, Тўхтамишхонга етиб бўлмайди. Шу аснода биз яна икки ой юрсак, илиқ-иссиқ ўлкадан келган лашкар Сибириянинг совуғига дуч келади. Шундан сўнг, Тўхтамиш қолиб қаҳратон қиш билан мужодала қилишимизга тўғри келади. Бу тўқнашувда эрса қолиб келмоқ мумкин эрмас. Бунинг устига ортага қайтмоқнинг ўзи ҳам бир буюк савашдир.

Идику Ўзбекнинг сўзлари бурро, аниқ ва таъсирли эди. Ҳақиқатан ҳам айни замонда Ўрдада ундан ақли, пишиқ ва тажрибали одам йўқ эди. Ҳар ерда бўлганидек, подшоҳлар улус ишончини қозонган тадбирли ёрдамчилардан чўчийдилар. Бўлмаса у Самарқандга Тўхтамиш билан кетма-кет Ўрусхон тазйиқидан қочиб келган эди. Тўхтамиш ёнига олиб, ундан фойдаланса бўларди. Сиёсатнинг шундай ёзилмаган қонунлари ҳам бор. Икки қилич бир қинга сиғмайди. Буларнинг қисмати ва муносабати ҳам Темур ила Амир Ҳусайнники каби бўлиб чиқди. Бу омонсиз савашда кимнинг қўли баланд келади, бу эгасига маълум. Энг даҳшатлиси, оталар орасидаги хусумат тугаши билан болалар ўртасида адоват бошланар экан. Айтишларича, турли хотин ва канизакларидан Тўхтамишнинг ўн уч нафар ўғли бор экан. Идикунинг эса йигирмага яқин ўғли бор... Шуларнинг ўзи бир кўшиндек гап. Демак Ўрда тахти учун талаш ва хунрезлик ҳали бери тўхтамайди.

Идику боғалигидан кийикнинг кўзидан урадиган мерган эди. Саваш чоғида ҳам ҳеч кимнинг хаёлига келмайдиган чора ва усуллар ўйлаб топар, сиёсатда эса ҳеч ким ундан-да жўяли ва тўғри фикр айта олмас эди.

Ўртача қадди-қоматли, қорачадан келган, буғдойранг ва йўғон гавдали Идику илк учрашган ҳар қандай одамда ўзига нисбатан ишонч ва ҳурмат ҳиссини уйғотар эди. Ундаги давлат арбобларига хос улуғворлик, бағрикенглик, майда-чуйда гаплардан устун тура билишлик, ўз навбатида ҳеч бир нарсани эътибордан четда қолдирмаслик хислатлари саҳийликка улашиб кетган эди. У ҳам Темур каби ҳеч қачон, ҳеч бир фақир-фуқаронинг кўнглини оғритмас, меҳр-мурувватини дариг тутмас эди. У ҳар қандай олим уламони, фозилу фузалони бир сўз билан ўзига эш қилар, улар ила боғлиқ муаммоларни сўраб-суриштириб ўлтирмай онида ҳал қиларди. Ҳазилу мутойибанинг уйини куйдирар, сўзга усталик борасида ҳеч ким унинг олдига тушолмас, кўбизини кўлига олиб, ашула ҳам айтиб кетаверарди.

Шу боис Темур уни ҳурмат қиларди. Сўзи ва ишида “давлат эгаларига эмас, қалб эгаларига хизмат қилинг” деган ҳадисга амал қиларди. Идику ҳам Тўхтамишхондан ҳайиқмас, мен ўзимдан ҳар томонлама устун одамга хизмат қиламан, дер эди ҳазилу чин аралаш.

Ўрдада Идику каби шахсларнинг етишиб чиқиши табиий эҳтиёж эди. Жўчи хонлари орасида Беркахон ёхуд Ўзбекхон каби улуғ хонлар ҳар замонда ҳам етишавер-

масди. Улар орасидаги тахт учун талашлар ва қасос олишлар халқнинг тинкасини қуритган, шу боис жуда кўплар Русия, Қрим, Усмонли ёки Эрон томонга бош олиб кетарди. Бу ҳолат Идику каби масаланинг туб моҳиятини англайдиганларни безовта этар, бироқ давлат тизгини хон елида бўлгани боис, у каби амиру лашкарбошиларининг қўли калта, чорасиз эдилар. Мана шу туйғулар оғушида Идику Ўзбек Ўрусхон саройини тарк этганди. У илк келганида Темурга Ўрусхон билан бўлган сўнги суҳбатини айтиб берган эди...

... – Гапнинг индаллосини айтсам, бизнинг Чингизхон наслидан бўлган барча ўғлонларимиз бир пул. Бирортаси ҳам пичоққа соп бўлмайди, – деди Ўрусхон ўз авлодлари устидан кулиб. Буларнинг барчасини беш-ўнтадан сариқ соч ўрус қизларига уйлантириб, ўша ёққа сургун қилиш керак.

– Мени кечирингу, муҳтарам хон ҳазратлари, улар ўша ўрисларни тўплаб бошингизга шундай бир балони олиб келадики, бу тўфондан Сарой Боту билан Сарой Берканинг кули кўкка соврилади. Ўрислар ҳам худди шуни кутиб ўтирибдилар, – хоннинг гапига жавоб қилди Идику Ўзбек.

Ширакайф хоннинг кўзлари катта-катта очилиб, Идикуга бақадек қараб қолди.

– Тўғри айтасан, Идику! – деди кейин бир оз шаштидан тушиб. – Бўлмаса бу тахт талашингизга хасталигига мубтало бўлганларни нима қилмоқ керак? – сўради амирдан.

– Айб фақат тахт орзусида уйқуси қочган хонзодаларда эмас, хон ҳазратлари. Бунинг бошқа ва асосий томони бор. Ҳамма гап ана шунда, – деди бир оз тин олиб Идику.

– Беклатмасдан сўйла, масала нимада дейсан? – амирни қичади хон.

– Масала шу ердаким, ҳазрати олийлари, одамлар, авом халқ учун тахтга Ўрусхон ўтирадимми, Темур ёки Идику ўтирадимми, фарқи йўқ. Унинг қорни тўйиб, усти бут бўлса бас. Боласи урушда ўлиб кетмаса бўлди. Бошқа нарсаларни ўйлашга унинг ақли ҳам, тоқати ҳам етмайди. Ҳамма гап, у ёки бу шахзодани тахтга ўтқазибдан манфаатдор бўлган шахслар ва гуруҳларда. Бу оломон бирор кишини оқ кигизга ўтқазиб хон кўтараётганда эрта кунда шу хонзодадан ўзига қандай манфаат келишини ўйлайди, холос. Масала моҳиятидан келиб чиқиб шундай хулоса қилиш мумкин. Агар сиз, хон ҳазратлари, Темурни тан олиб, дўстона муносабат ўрнатганингизда эди, у Тўхтамишнинг Самарқанд тупроғини ялаб, тахтингизга кўз тикиб ўтиришига йўл қўймаган бўларди...

– Етар! – бор овози билан бақирди хон. – Жуда ақлли бўлиб кетибсанми, Идику? Бу қадар закога тўла каллани қандай кўтариб юрибсан? Оғирлик қилмаётирми? Ёки енгиллатиб қўйишинми? Ҳе-е, энангни... Итдан тараган манғит...

У шундай деб шахд билан ўрнидан турди-да, жаҳл билан чодир бўйлаб юра бошлади.

– Сен сўйлаган гапларга менинг ақлим етмайди, деб ўйлайсанми? Шуни яхши билиб қўй! Сен, мен ва бизнинг сулола ҳақидаги бу хилдаги гапларни бошқа жойларда, ҳатто етти ёт бегоналарга ҳам сўзлашингни туйиб юрибман. Бироқ ҳурматингни қилиб, индамай келдим. Ичингда мени суймаслигингни ҳам биламан. Сен сиғинадиган ўша оқсоқни кеча ҳам, бугун ҳам, эртага ҳам жиддий бир ҳукмдор деб тан олмайман. Хўп, сен жуда ақлли экансан, вужудингда мўғул, чингизийлар қони оқар экан, хоннинг хатоларини кўрган мана шу қирғийсифат ўткир кўзларинг унинг Чиғатой улусига қилган хиёнати, бу улусни қўлида қўғирчоқ қилиб ўйнатаётганини, Чиғатойхон наслидан бўлган бир хонзодадан орқасига бармоғини суқиб олиб юрганлигини, бу билан мўғулларнинг бу ўлкадаги ҳукмдорлигига чек қўйганини кўрмайдими? А?! Гапир, итнинг боласи! Кўрмайдими? Ёки мен нотўғри гапиряпманми? Жавоб бер деяпман?

– Тўғри! – жавоб қилди Идику авзойи бузилган хоннинг қонини қайнатмаслик учун паст тушган оҳангда.

– Ҳа-а, ана энди ўзингга келдинг, ақлли амир. Сенингча ота-боболар юзлаб йиллар давомида қурган салтанатни йўқ қилмоқчи бўлган, халқнинг мўғул қавмига бўлган нафратини жунбишга келтириб, давлатни ҳеч бир асоссиз эгаллаб олган, оталаримизга аскарлик қилиб юрган кимсага сиғинайми? Бошимга кўтарайми? Сени буларни тушунмайди, деб ўйламайман! Ўрда ҳам, Турон ҳам соҳибқирони аъзам, Чингизхон муаззамнинг мулки бўлган! Бу битта давлатдур. Мен ҳам, мен-

дан кейин ҳам ким хон бўлмасин, Темур бизга дўстлик қилмайди. Шуни яхши библиб қўй! Уни бир ёқлик қилмасак, у бизни бир ёқлик қилади! У Ўрда ҳар доим икки дарё атрофидаги давлатни ўзининг вассали деб қараб келганини билади. Энди эса ўша мақом ўзгаряпти, билиясанми? Юз эллик йил мобайнида бир томонга оққан дарё энди тескари оқаётир! Бунга чидаб бўладими? Бунга балки сенинг виждонинг чидаб, лекин менинг чингизий ақлим, қоним чидамайди. Хоразмни эса қўявер! У ўртадаги қимор. Кимнинг қўли устун бўлса, думини шу томон буриб тураверади! Нега мана шуларни жуда яхши англаб етиб туриб мени жонин-ботин қўллаб-қувватламайсанлар! Бир сен эмас, барча амиру лашкарбошилар, хотинчалиш ўғлонларга ҳам тегишли бу сўзим! Бунинг моҳиятини уч-тўртта ўтмишнинг элагидан, тақдирнинг тўрвасидан тушиб қолган оқсоқоллар тушунишадую, улардан фойда йўқ. Шулар алам қилади, Идику! Шунинг учун мен сени еб ташлагудек бўляпман! Ахир, мени ҳам тушунгин-да! Хонликни олий бахт, эришмоқ мумкин бўлмаган буюк мансаб деб ўйламоқ болаликнинг аҳмоқона орзуси экан! Ёғсиз ошим, ғамсиз бошим, ёғли ошим ғамли бошим экан! Авлиё бўлсанг-да, буларни бир кунда англаб етмас экансан! Авлод-аждодимиз, уруғ-аймоғимиз юрт сўраш касалига мутбало бўлган экан, бизнинг гуноҳимиз нимада? Одамларга, авомга эса, ким бўлишидан қатъий назар, сен айтгандек, бошлиқ, хон керак. Ит бўладими, бит бўладими уни орқасига тепиб ишлатадиган, аҳмоқона сўзларига эргаштириб савашга соладиган бир муттаҳам керак, вассалом...

Аллақачон хоннинг кайфи тарқаб кетган, оғзидан кўпик сачраб, асабий сўзлар эди. Нега ҳам уни кўзгаб қўйдим. Жаҳли тез, ҳала-хўлага босилмас одатини билар эдимку, дея ўзини ўзи койиди Идику. Лекин, барибир, яхши бўлди. Ора очилди. Бундан буён унинг ёнида қолиб бўлмаслиги ойдинлашди. Бировнинг қўли билан тинчитиб юбориши ҳам ҳеч гап эмас. Бу ишга фатво бермасидан унга бир-икки илиқ ва юмшоқ сўз сўйлаб, жуфтани ростлаган маъқул. Бироқ ернинг тагида илон қимирласа сезади хон нигоҳингдан ичингда нелар кечаётганини билади. Шу боис унинг кўзига қарамаслик керак.

Елкасидаги яктагини жодир бурчига улоқтирган хон ҳамон чодир айланиб юрар, Идикудан бирон-бир жўяли жавоб кутар эди.

– Сизнинг сўзларингизга эътироз маъносида бирор нарса дея олмайман, хон ҳазратлари. Сиз билан кўп яхши ва ёмон кунларни бошдан кечирдик. Қаттиқчилик дамларида бир бурда қотган экмакни бўлиб едик. Доимо фикримиз бир ердан чиқиб келган. Мен ҳам сиз каби салтанат ва давлатимиз хавфсизлигини ўйлаб, ундан ташвиш чекиб, бу гапларни сўйладим. Хон сизсиз, биз каби ўнлаб амирларнинг фикрларини тинглаб, сўнгги қарорни бермоқ масъулияти сизда. Сўзимизни тўғриси бўлса, олинг, хатоси бўлса, олманг. Мен ҳам авлиё ёким катта бир олим эмасман. Бунга даъвоим ҳам йўқ. Бирор сўзим кўнглингизга оғир ботган бўлса узр тилаймен. Бир қошиқ қонимдан кечинг...

– Мени шаштимдан туширмоқ учун гапни айлантираяпсан, – Идикунинг сўзини бўлди хон. – Сен менга бундай қилма. Сенга ҳеч бир ёмонлик қилганим йўқ. Ваҳоланки, бош амирлик орзусида юрганлар сон мингта. Туриш-турмушинг бир хон ёки бош вазирниқидан кам эмас. Хотинларинг фақат мениқидан камроқ, холос. Шундай экан, бу ёғини ўзинг ўйлаб кўр! Майли, бор! Сўнгра яна гаплашармиз.

Хоннинг ўзидан кўнгли қолганлигини пайқаган Идику унинг бу аянчли қиёфаси ва ҳафсаласизлик билан айтган гапини унутмади.

Хоннинг ҳузуридан оҳиста тисланиб чиққан Идику қадамини тезлатди. Чопгудек бўлса, одамларнинг диққатини тортар эди. У отхона томон борарди. Оғилхона дарвозаси олдида амакиваччаси, садоқатли жиловдори Қолдибек Қурутбошни учратди.

– Буврилни олиб чиқ, – деди паст ва ғамгин овозда.

Жиловдор отни олиб чиққунга қадар, у отбоқарларнинг сўриси ёнида турган сув тўла мешни олиб, оғзини яхшилаб боғлади. От келгач, мешни эгар қошига боғлаб, узангига чап оёғини қўйганча Қурутбошга шу сўзларни тайинлаб айтди.

– Мен Самарқандга кетмоқдаман. Бу ҳақда эрта эрталаб одамларга айт. Бу вақтда мен саҳродан ўтиб олган бўламан. Эрталаб кетди деб айтгин. Имконингга қараб ҳафта ўн кун ичида ўзинг ҳам етиб бор. Шуни унутмаки, ҳозир гўёки осмонни

суяб турган мана бу итваччаларнинг ҳадемай кули кўкка соврилади. Сен бу ерга амир мақомида қайтасан. Кимки сен билан бирга кетмоқ истаса олгин! Қанча бўлса олавер. Ҳеч кимга йўқ дема. Тушундингми?

Қолдибек Қурутбош маъқул дегандек бош ирғади. Идику сакраб Буврилнинг эгарига ўтирди. Уни йўрғалатганча Сарой Берка кўчаларидан ўтиб борар, уни таниган бекчилар эгилиб салом беришар, бош амирнинг кўриқчисиз юрганидан хайрон бўлишарди. Шаҳардан чиққач, от бошини кўйди. Буврил салқин куз ҳавосини қиличдек кесиб, ўзи юриб ўрганган ялангликлардан учиб кетиб борарди.

Идику эса ҳамон ўша суҳбатнинг таъсирида, хон билан баҳслашар эди. Сен ҳақлик бобида менга узоқ ваъз айтдинг, ҳароми! Аслида тепадагидан ўзга ҳеч биримиз юзда юз ҳақ эмасмиз! Бу тупроқ, бу осмон, бу ўрмону денгизлар чексиз йиллардирки мавжуд ва биздан сўнг ҳам киприк қоқмай туражаклар! Унга, ҳинд рожа-си ёки хун ҳукмдорими, сўғд ёки қанғли ҳукмдорими, турк хоқонию мўғул қооними, араб халифасию эрон шоҳи келиб кетадими, фарқи йўқ. Бу ерлар сени отангдан қолган эрмас, биз барчамиз унга келиб кетувчи қушлармиз. Чингизий уруғлар кейинги юз эллик йил мобайнида Турон, Эрон, Дашти қипчоқу Русия ерларида мавқега эга бўлдилар. Уларнинг жаҳонгирлик замонлари кечди. Эндиликда боболари тузган давлатни мана шу қўлларида қолган ҳудуд ва мақомда юрита олсалар ҳам бўрқларини осмонга отмоқлари керак. Дунёни эгаллаган Искандар ва унинг авлодлари қисмати не бўлдики, сен нима бўлсанг? Сен Оқ ўрдаю Кўк ўрдани бирлаштириб, буюк хон бўлдим дея ўзингдан кетма! Тўғри, сен мансаб ва мақом пиллапоясининг энг юқорисига кўтарилдинг. Халқ оддий ерда яшаётган бўлса, кимлардир тепаликда. Назарингда биз қояда бўлсак, сен чўққидасан. Демак барчадан юксакдасан. Оддий одамлар ерга йиқилсалар, қаттиқ тушмайдилар. Сенчи? Сенинг йиқилишинг болачақанг, авлод-аждодингни олиб кетишини ҳам ўйлайсанми? Сен истайсанми, йўқми, Амир Темур неча минг йиллардан бери бир ерда ўтроқ бўлиб яшайдиган миллатларнинг бошини бирлаштириб, уларнинг истаклари асосида қудратли давлат тузди. Бу эса ерли халқларнинг орзуси эди. Шу боис бугун ўзини сендан-да, мендан-да ҳақроқ ва адолатлироқ деб билади. Мўғуллар зулмига бугун Темур барҳам бермаса, бошқа бири чиқиб нуқта кўйиши мумкин. Неча минг йиллардан бери ўтроқ бўлиб, тили, давлатчилиги, маданияти, тарихи ва турмуш тарзи шаклланган халқлар биз саҳройилар ҳар қандай олийжаноб сиёсат юргизсак-да, қабул этмайдилар. Дардлари ичида, ўлганларининг кунидан хизматимизни қилмоққа мажбурлар. Эътибор берган бўлсанг, шу юз эллик йиллик ҳукмронлик даврида халқ бирон бир мўғул хонини яхши сўз билан эслайдими? Бунинг ўрнига Чиғатойхоннинг бир мусулмоннинг боши учун минг танга берганини сўйлайдилар. Сенинг меникидан яхши ишлайдиан калланг буларни билиши керак эди. Биз Сарой Боту ва Сарой Берка тахтида ўтириб, Турон юртини қўлда тутмоқ даъвосидан воз кечмоғимиз керак эди. Темур ўзига беш маротаба хоинлик қилганларни жазоламоқ учун шаҳарларининг бир қисмини буздириб арпа эктирганидек, бизнинг бошкентларимиз ҳам шундай кунларга қолади. Наҳотки сенинг шоҳ ақлинг бунга етмаса? Ҳа, сен хонсан, лекин одам эмассан! Ўзини инсон деб билган зот яхшилик қилганга яхшилик ила жавоб бера олмаса-да, ёмонлик қилмоқдан ўзини тиймоғи керак.

Идику тўхтамай от сурарди. Буврил қора терга тушиб кетган, ора-сира дам олган бўлиб йўртар, сойликларга тушаётганда ёналарни қиялаб, йўрғаларди. Эзилиб кетган Идику эгардан кўтарилиб узангиде тик туриб борар, кўзига илинган шарпага сергаклик билан боқиб, қиличининг сопини ушлаб кўяр эди. Қарши шамол зарбидан юзларидан оққан ёш бетини тириштириб ачитар, атрофидан кўзлари йилтираганча физиллашиб ўтаётган бўри ва тулкилар қоронғилик даҳшатини янада орттирар эди.

Йўл-йўлакай икки жойда қўлмакка учради. Ичи куйган Буврил сувлиғини тортиб сувга талпинди. Бироқ бечора ақлсиз жонивор шу сувдан ичса бир муддатдан сўнг тил тортмай ўлишини билмайди. Шунинг учун у ҳайвон. Шунинг учун ҳам соҳиби истагига кўра, ўлар-тириларига қарамай чопмоқда. Шу аснода яна бир муддат чопса, ичи куйиб ўлиб қолишини ҳам билмайди. Бироқ оёқда турар экан, йиқилиб қолгунича эгасининг айтганини қилади.

Идику шу хаёллар билан тонгга яқин Буврилнинг тизгинини тортди. У энди ҳатто йўрғаламасдан кетиб борар, оғзи бурнидан ўт-олов, кўпик сачрар эди.

Ўрда амири шаҳардан чиқиб кетишга қарор қилганидан бери беихтиёр юраги куйиб сув ича бошлади. Мешдаги сув ҳам охирлаб қолган, бирор қудуққа етиб олиш илинжида алангларди. Отни совутиб суғориши, ўтлатиши керак. Ўзи ҳам бироз мизғиб олса ёмон бўлмас эди. Хон барибир орқасидан одам кўяди. Улар одатдаги карвон йўлларида юрсалар керак. Яна ким билсин. Идикунинг калласига келган фикр уларнинг ақлига келмайди, деб ким айтади. Хоразм сарҳадига етиб олса бўлди эди. Отини алмаштирарди. Турон давлати ҳудудида унинг ҳурмат-эътибори яхши. Бунинг сабабчиси эса Темур. У ҳурмат қилса, эъзозласа ошиғинг олчи, пичоғинг ёғ устида. Хон мана шу инсонийликнинг оддий ахлоқий мезонини, давлат соҳиблари амал қилувчи қонунқоидани бузди. Идику эса бу йўлдан бормади. Темур билан илк кўришганда қандай муносабатда бўлган бўлса, шундай қолди. Бир-бирларини борган сари ҳурмат этадиган бўлдилар. Шу нарса ҳам хоннинг ғашини келтирган сабаблардан бири эди. Бутун саройда катта-кичик лаганбардорлар ўзларича Темурнинг гўрига ғишт қалашса-да, Идикудан садо чиқмас эди. У ҳар қандай шароитда ҳам адолат тарозисининг посангисини сақлашга интилар, бошига қилич келса-да, ўз сўзидан қайтмас эди. Қатъиятли феъл-атвори учун ҳам уни сарой амалдорлари ҳурмат қилар ва ҳайиқардилар.

Идику Ўрда бошига келадиган фалокатни сезиб турарди. Унинг камдан кам янглишадиган туйғулари шундан башорат этарди. Ёйиқ¹ дарёси бўйида, Дашти қипчоққа узукдаги кўздек мос тушган Сарой Боту билан Сарой Берканинг бошига фалокат тоши ёғилмаса бўлди эди, дея ўйларди.

Беркахон Ўрда тахтига келгач, сарой Беркани кўрдирди ва пойтахтни шу ерга кўчирди. У ўз бошкентида Маъмун дорилфунуни каби дорилфунун очдирган эди. У Жўчихоннинг учинчи ўғли бўлиб, Чингизхоннинг набираси эди. Ун йил чамаси Ўрдага ҳукмронлик қилди. Мавлоно ар-Розий, Шайх Саъдуддин Тафтазоний, «Ал-Қофиқа» муаллифи Шайх Жалолиддин ибн ал-Ҳожиб, Аҳмад ал Жандий каби олимлар воситаси ила Ўрда пойтахтида илм-фан тараққий топган эди. Энди бу даврлар нурсиз, шуурсиз кечмишга айланиб қолди...

Идику Хоразм сарҳадларига яқинлашаркан, сўл тарафдан икки суворий келаётганини пайқади. Эҳтиёт шарт, яроғларини кўздан кечириб, тасодифий тўқнашувга ҳозирлана бошлади. Кийим-кечаги ва яроғ-аслаҳасидан англадики, отлиқлар кўриқчи қўшиннинг лашкарлари. Хоразм беклигидан.

– Ассалому алайкум, бовурларим! – деди Идику уларга яқин келаркан.

– Ваалайкум ассалом. Кимлигингизни танитинг, биродар? – Уларнинг олдинроқдагиси сўз қотди ҳўмрайганча.

– Мен Идику Манғитман. Зудлик билан Улуғ амир ҳузурларига етиб бормоғим лозим. Сизлар ҳам ўзингизни танитсангиз, – осмондан келиб гап бошлади Идику.

Булар билан баланд келиб сўзлашмаса бўлмас, биргина остидаги от учун ҳам бемалол бўғизлаб кетишлари мумкин эди. Агар Ўрдалиқ амир эканлигини билсалар, Худо кўрсатмасин, не фикрга борурлар. Бироқ Идику савашда икки уч жангини бемалол жойини солар эди.

– Мен кўриқчи навкар Қодирқул Қуёнқулоқ, – қалдираб сўзида давом этди биринчи гапирган лашкар. – Бу ҳамроҳим Алимқул Арканут. Қўриқчи лашкармиз.

– Жуда яхши, – босиқ оҳангда сўзлар эди Идику. – Шу атрофда қўналға борми? От алмаштиришим керак.

– Қўналғага етмоқ учун яна икки намоз ораси фурсат юрмоқ керак, – жавоб қилди Қуёнқулоқ. – Тартиб бўйича биз сизни ҳозир бегимиз ҳузурига олиб бормоғимиз лозим, – сўзида давом этди у жиддий қиёфада.

– Сен менинг исмиمنى ўз бегинга сўйла ва айтгин, хоқон Темур ҳузурига бораётган чопар ёхуд элчи йўл-йўлакай бирон бир бек ёким амирга учрамайди. Бегинга айт, яхши хизмат қилсин. Ҳа, айтгидек унинг исми шарифи не эди.

– Файзулла Ўрманғит! – жавоб қилди у авзойи бузилиб.

– Жуда яхши. Ўша Файзулла Ўрманғитга бориб айт. Мени яхши танийди. Бизга ақрабо бўлади. Танимаса танитиб қўяман. Сўзларимни оқизмай-томизмай етказ.

¹ Ёйиқ – Волга

Тушундинги? Менинг сенлар билан узоқ суҳбатлашмоққа вақтим йўқ! – деди дўқ-пўписа аралаш Идику чарчаган отига оҳиста қамчи урар экан.

– Бегимиз бизнинг теримизни шилмасин тагин! – бақирди Қуёнқулоқ.

– Унда ўзининг териси шилинади! – жавоб қилди Идику.

– Бўлмаса сизни кўрганимизни айтмаймиз. Сиз ҳам ҳеч кимга айтманг! – орқадан бақириб қолди кўриқчи лашкар.

Буврил ҳолдан тойган эди. Идику душман кўзи учун икки чақиримча отини ниқтаб чопди-да, яна жиловини бўш қўйди. Хон таъсиридаги қалтис ҳудудлардан ўтган, хавф-хатар орқада қолган эди.

У шу чиқиб кетганидан қайтиб Ўрда ҳудудига оёқ босмади. Узоқ йилдирки, Темурнинг ёнида юрибди. У Озарбайжонда бундан уч йил бурун Тўхтамиш черигини Мироншоҳ лашкари тирқиратиб қувганида ҳам бирга эди. Идику Темур билан Тўхтамишхоннинг жанг майдонида дуч келишини ич-ичидан истар, буни Жўчи улусидан Тўхтамишни жини суймайдиган амиру лашкарбошилар ҳам сўйлашган, ёрдам ваъда қилишган эди.

Темур Тўхтамишнинг асл қиёфасини кўриб-билиб, уни йўлдан олиб ташламоқ қарорига келгунига қадар сабр қилди. Саброн атрофларида хеш-ақраболари билан келажакнинг ҳисоб-китобини қилиб, чодирда чилимини чекиб, ҳақ деб ётди. Қисмату қадарининг юлдузли они келдимми, энди отни қамчиламоқ керак. Ҳокимият, дошқозонда қайнаб, ҳил-ҳил пишган ширвоз эти эмас. Лаганларга солиб тортиқ қилинмайди. У ақл ва куч воситасида тортиб олинади. Эгалланади. Тахт деган жозоба, мулку давлат аталмиш оҳанграбо иту битни ҳам ўзига тортаверади. У томон от қўйганда ортда қолсанг, рақибингга насиб этади. Ақлни пешламоқ, отни қамчиламоқ замони келди. Йигит бошига бахт куши уч бора қўнади. Идику учун бу сўнгиси. Уни қўлдан чиқармоқ, ҳалокат демақдир.

Тўхтамиш бу орада астойдилми ёки оғзини ҳидлаб кўриш учунми, уч маротаба унга келсин, истаган ҳудуднинг ҳокимлигини ёхуд саройда амирлик вазифасини бераман деб одам юборди. Бир бормоқчи ҳам бўлди. Бироқ оёғи тортмади. Ички бир нидо, ғайритабиий бир куч бу ишга йўл қўймагандек бўлаверди. Ҳар гал энг сўнгги дақиқада фикридан қайтди.

Не қадар ўйлаб кўрмасин, бир кунда бир қарорини ўн бора ўзгартирадиган, эс-ҳуши жойида, ўз фикрига эга кишиларни кўрганда шайтонлаб қоладиган хоннинг беқарор духтарагу писарак феълидан чўчиди.

Озарбайжон сафарида экан, хоқон ундан нечук Тўхтамишхон таклифларига ижобий жавоб бермаганини сўраб қолди. Амир гапни чўзмай ўйлаганини айтди. “Менинг ожиз фикримга кўра, бу ёруғ оламда номард ва номуносиб кимсанинг елидан мансаб, унвон ёки мукофот олмақдан катта ҳақорат ва пасткашлик бўлмаса керак! – дея жавоб қилди амир ўзига хос кескин оҳангда. – Мен шу боисдан ул ношукур хоннинг таклифини қабул этмадим. Зотан менга кўзи учиб турмаганини ҳам билман. Агар ўз ғуруримни оёқ ости қилиб, олдимга тепса, орқамни тутиб, бош вазир ўлароқ узоқроқ тепада қолмоқни истаганимда, Ўрусхоннинг таҳқиру ҳақоратлари, садақасифат унвону мукофотларини олиб, оёғини ялаб юраверардим. Унинг шу хатти-ҳаракатларига сабру тоқатла чидаб, сарой ҳокимиятини ҳам қўлга киритишим мумкин эди. Бироқ, мен бу йўлдан бормадим. Бош эгиб, бош амир бўлиб яшагандан кўра, бош олиб кетмоқни афзал билдим”.

Улуғ амир кулимсираганча бош ирғаб, амирни тингларди.

– У ярим ҳазил, ярим чин, масҳарабозларча машхур, номдор ва обрўли кишилар қисмати билан ўйнашишни касб қилиб олган. Бундайларни у жинидан баттар ёмон кўради ва бола-чақаси, авлоди билан оч-яланғоч, бир парча экмаксиз қолдириб таҳқирлаш, устидан кулишни, душман санаган одамлари ўлимидан роҳатланиб, қўй сўйиб байрам қилишни хуш кўради. Ашаддий рақиблари бирор фалокатга дучор бўлганда эса дунё топган девонадек яйрашини яқинлари айтиб юришарди.

Улуғ амирнинг гурунгдан завқ олаётганини кўрган бек отга қия ўтирганча гапнинг қолган жойидан олди.

– Унинг ҳамма ҳам англаб етавермайдиган разилона яна бир иш усули бор. Эл-юрт дарди ва ташвишини ўйлаган, бу ҳақда сўйлаб, амалда бирор иш қилмоққа

уринган ҳақиқий дину иймонли ватанпарвар кишиларни аввал бошда гапиртириб, ичидагини билиб, кўз остига олиб юради. Сўнгра унинг хизматини тақдирлагандек бўлиб, бундайроқ бир мансаб берган бўлади. Шундан кейин “миллатпарвар”нинг бирор хато ва нуқсонга йўл қўйишини сичқон пойлаган мушукдек кута бошлайди. Ҳа деганда камчиликка йўл қўявермаса, шотирлари сопини ўздан чиқариб қойилмақом қилиб уюштирадидлар. Бундай тўғри ва самимий одамлар табиийки шум, пишиқ-пухта бўлмайдилар. Уларни мадрасанинг шамини сотиб еган ўғри ёхуд талабалар ризқи бўлмиш буғдойни каламушларга едирган хоин сифатида айблаб, жазолайдилар ва итдан беҳурмат қилиб ҳайдайдилар. Шу тахлит туппа-тузук бир ойдин кишини азот кўтариб ерга урадилар ва инсон, шахс ўлароқ чил-парчин қиладилар. Қараб турибсизки, қирқ йилда бино бўлган бир йигит ер билан битта бўлиб, тупроққа айланиб турибди. Одам зоти бир-бирини еб тўймас экан. У ҳеч бир мусибату мағлубиятдан хулоса чиқариб, ҳар қандай айрилиқу фожиадан сабоқ олмас экан, хоқон ҳазратлари. У давлат ишида, қўл остида ишлаганларни шу тахлит маҳв этади. Зангин, бой-бадавлат, қўли узун кишиларни эса бўйнига ҳокимиятга қарши фитна уюштирамоқ, салтанат сиеъатига қарши бормоқ, қўшни ҳукмдорлар билан тил бириктирмоқ каби оғир жиноятларни қўйдириб, аввал бор будини шилиб олади. Атрофидаги оч бўрилари унинг оти, ити ва битигача талайдилар. Хеш-ақрабо, авлодлари жондор оралаган сурувдай тум-тарақай бўлиб кетади. Бир замонни машҳур ва бой одами шу тариқа боши омон қолганига шукур қилиб, яна бу раҳму шафқат учун хонни астойдил дуо этиб, бир амаллаб жонини қутқариб қолади. Акс ҳолда эса ўлиб қутулади...

– Сиз бош вазири бўлганингиз Ўрусхон ила Тўхтамиш орасидаги тафовут недир, Идикубек? Иккинчисининг шаҳид отасини ҳам яхши билар эдингиз? – сўради хоқон бекнинг серқирра фикрларидан таъсирланиб.

– Оқ ит, қора ит – бари бир ит, хоқон ҳазратлари. Зотан бу улусниг бошига ақли, ҳуши жойида одамнинг келиши учун бир инсоний шароит, иқтисоду сиёсий иқлим йўқ. Бу салтанат аслида куч ва кўтанзўрлик устига қурилган. Унинг шу тамалларидан чекинган ҳукмдорнинг кунни битади. Улар бу зулму истибдоднинг ҳадисини олганлар. Маърифат илтифотдан афзалдир, дейдилар. Бу саҳройлар маърифат ҳақида не қадар мавҳум тушунчага эга бўлсалар, бирор кишига одам каби илтифот кўрсатмоқдан ҳам шу қадар йўқсулдирлар. Ваҳоланки, бир қисмини босиб олган, қилни қирқ ёрадиган чинлилардан кўп нарсани ўргансалар бўлар эди. Уларда бунга тоқат йўқ. Чиғатойлилар ерли халқлардан анча-бунча шайларни ўргандилар. Бироқ Дашти Қипчоқдагилар асл ҳолларича қолдилар. Бевосита сўраганингиз ҳукмдорларга келсак, айтганимдек, иккиси ҳам бир гўр. Унисиям, бунисиям ётар чоғи ёрим дейдиганлардан. Фойданг тегмаса, сендан бир нима унмаса, ким бўлмагин, афтинга қайрилиб қарамайдилар. Оч қорним, тинч қулогим деб, улардан не қадар узоқроқ турсангиз, шу қадар бошингиз маломату ғовғадан, дору кундадан йироқ бўлади. Эсларини танибдики, улар бир-бирларини ширвоздек сўйиб, самасакка солинган этдек қиймалаб келадилар. Ўрусхон Тўхтамишнинг отасини қатл этди. Тўхтамиш отасининг қасосини олиб, Ўрусхоннинг ўғлини чопиб ташлади. Бу хуну қасос олмоқ, икки тарафдан бири тахтда экан, давом этаверади. Орага кириб яраштираман деганлар ҳам от ўғрисига айланиб, балога қоладилар. Тарафларнинг иккисида давлат бошида бўлса, бу ёвлашув катта талашув, охир-оқибат қирғин барот билан тугайди. Тўнкани бир ақли, бир ақлсиз ёради деганларидек, ҳукмдорлик жилови бир ақлнинг қўлида, бир қиличини тап тормай ишлатадиган ақлсизнинг илгида узоқроқ турар экан...

Ўрда хонларининг Ўрусия вассалим, Дашти қипчоқ ўзимники, икки дарё ораси бобомдан қолган, эрта бир кун албатта бизники бўлади, дея ўзларини овутиб, қўлтиғини совутиб юрганлари бундан буён иш бермайди. Бу замин ҳеч бир қавму улуснинг ёхуд кимсанинг ота-бобоси маҳрига тушган эмас. Мол эгаси, мулк эгаси, қани унинг илк эгаси...

Тўхтамиш ҳам ўтмишдошлари даъвосию хатосини такрорламоқдан ўзини тия олмади. Сулҳу амниятдан кўра мулку давлат жозибали кўринди. Инсонликнинг ожизона ҳис-туйғулари сабру адолат закосидан устун келди. Одам боласининг қопдек қорнию, енгдек ичаги йўқлигини унутди. Елига, тилига ва белига соҳиб бўлмоқнинг худудидан чиқиб, бир душманини ўн қилди. Шул боис рақиб ашаддий ёғийга,

хайрихоҳлар рақибга, дўстлари бетарафга айланди. Эндиликда бошига етажак кишилар эса унинг душманга айланган дўстларидир. Шоҳу гадо бўлсин, ҳеч қачон собиқ дўстнинг беҳос зарбасига ҳозир бўлмайди. Ҳақингни ўзингники узади.

Унинг қуфрони неъматларига донолик ва совуққонлик билан қараб келган, ҳеч бир замон мақсадсиз қилич сермамаган Темурнинг тоқати тоқ бўлганди. У эсини таниб от устида экан, башариятга улашилмаяжак ишга қўл урмади. Ушлаганини узмасдан қолмади. Энди у Тўхтамишга ёмон тикилди. Тикилган кўз тешади. Сарой Ботуни ҳам сўфийлар бошкенти каби суробини тўғриламасдан юртига дўнмайдиган кўринади. Жўчи масаласини ҳал этмасдан тахтида тинч ўтира олмаслиги барчага аён. Тўхтамишхон билиб-билмай уни шундай ноқулай вазиятга солиб қўйди. Ҳаёт-мамот, ўлим-қолим саваши кутмоқда бу шўр пешона одамларни. Ўн минглаб кишилар ҳукмдорлар даъволарининг қурбонлари ўлароқ итдек ўлиб кетадилар.

Ютган юксалади, енгилган ер бўлади. Замонлар кечиби, бу куйган ерга яна ўт би-тади. Юксалган ҳам охир бир кун кун-паякун бўлади. Давру даврон, султонун салтанат, мулку адолат, хиёнатун рақобатнинг тузуги шундай. Ҳукмдорлар давлат бошига келганларида буни чуқур англамайдилар. Қонталаб ва жонталаб ёғоч тахт абадий-дек кўринади. Боши ёнига қолиб, қиличга эмас, тошга урилганлари, бир кун келиб, буни оз бўлса-да, фаҳмлагандек бўладилар. Бошлик даъвосида боши кетганлар эса икки дунёда ҳам мулку давлат муаммосининг асл моҳиятига етмай ўтиб кетадилар.

Темур хон амири Алибекни кутиб, бир ҳафта Қораосмонда ётди. Тўхтамиш Темур ҳузурига бош амирини юборишни лозим кўрмади. Турк қавмида бу каби ҳурматсизлик кечирилмайди. Бош кетса-да, обрў, шон-шараф кетмаслиги керак. Бу ишнинг таомили шундай. Агар мана шу гап-сўздан сўнг ҳам Темур Тўхтамишга уруш эълон этмаса, амиру лашкарбошилари олдида обрўси қолмас эди.

... Идику баҳаво баҳор оқшомида Темур билан суҳбатлашиб ўлтираркан ана шулар хаёлидан кечди.

– Неча гуруҳ қўшни қўйилса ҳам уни қувиб етмоқ ва савашмоққа мажбур этмоқ керак, – деди Идику қатъий овозда Темурнинг юзига боқиб. – Бизни истаган кўшинга қўшиб юборишнинг мумкин, улуғ амир ҳазратлари.

– Бошқа йўл ҳам йўқ, чамамда, – деди Темур паст овозда. – Шундай қиламиз. Эрталабдан бошлаб барчамиз бирдек йўлга тушамиз. Улуғтоғда сўнги ҳозирликни кўриб, сўнгра суръатла юрмоққа тўғри келади. Сизларга хайрли оқшом тилайман! – дея ўрнидан турди Темур.

Ётиш олдидан бироз чодир саҳнини айланди. Сўнгра ўз чодирига эмас, Чўлпон оғонинг алвон рангли чодирини томон юрди. Улуғ амирнинг энг кенжа ва гўзал хотинининг чодирини шам ўчмаган, баҳорнинг киши ҳис-туйғуларини жунбушга келтириб, қитиқловчи кечасида афсонавий эрини кутаётган Чўлпон ого бедор эди...

ТҶРТИНЧИ БОБ

... Дашти Қипчоқ... бу ерлар ёлғиз тоторларники бўлиб, турли-туман чорвалари кўп ва турк қабилалари билан тўлиқ эди; унинг чегаралари муҳофаза этилган, ҳар тарафи маъмурчилик, теваарак атрофлари бепоён, сув ва ҳавоси соф эди. Даштнинг ҳашами-довюрак, қўшинлари мерган ёйчилар эди; бошқа туркларга нисбатан уларнинг лаҳжалари тўғрироқ ва улардан кўра қалблари софроқ, юзлари ҳуснлироқ, чиройлари баркамолроқ эди. Хотинлари қуёш, эрлари тўлин ой мисоли, подшоҳу бошлиқлари, боёнлари ҳақиқий арбоблар эди. Уларда на ёлғончилигу фирибгарлик, на айёрлигу, на маккорлик бор! Қўрқув нималигини билмасдан аравада беҳавотир сайр қилиш уларнинг одатларидан эди...

Арабшоҳ

Кичиктоғдан Улуғтоққача икки кунлик йўл эди. Улар Улуғтоққа етиб келган шанба, баҳорнинг илиқ куни эди. Ҳарорат илк бор танани илитди. Лашкар ҳам жуббаларини, қалин қишлоқ кийимларини ечиб, енгиллади. Ёмғирли, салқин об-ҳаво таъсирида бу-

ришиб турган оғоч япроқларига жон кирди. Япроқларини ёмғир ўпаётган арча, ирғай ва теракларнинг таналари куёш нурида ялтирар, тоғ этакларидаги ўрмонлар баҳор куёшида кўкиш товланарди. Совуқ ўлкаларда ўсадиган қарағайлар энди куртак ёза бошлаган эди. Улар ҳали баҳор куёши таъсир этмаган шохларини шиғалаб ёғаётган ёмғирда ювганча уйғонардилар. Гулини аллақачон тўккан бодом, гул япроқлари ёпишиб қолган таналарини эринчоқлик билан ёмғирда чаярди. Ҳар баҳорда дарахтлар улғайиб шох-шабадан иборат қўлларини беғубор осмонга чўзадилар, гўёки замин ташвишларидан бешиб, само сари интилаётганга ўхшайди.

Улуғтоғ ва этакларидаги тақорсиз манзарага тикилиб ўлтирган Темур бир зум бўлса-да, саваш ва ўрду ташвишларини унутган, она табиатнинг мўъжаз бир парчасига айланган куйи унинг тароватига ғарқ бўлган эди.

Қоялар бағрини ёриб ёки ердан бўртиб чиққан силлиқ тошлар ёзув тахтасини эслатарди. Темур яқин амирлари, Тоҳир тарихчи ва китобдор Ориф Бухорий ҳамроҳлигида бу ғалати тошларни кўрмоққа борди.

Улуғ амирнинг кўнглидагини сезгандек юзбоши Дўрмон Дархон тошларни тахта ўрнида қўллаб, саваш ҳаракатларини чизиб, аскарларига нималарнидир англатар эди.

Темурга уларнинг бу жиддий машғулоти маъқул келди. Отдан тушиб, юзбошининг чизмаларига қараб қолди.

– Ассалому алайкум! Дўрмон юзлигининг юзбошиси Дўрмон Дархон хизматингизда, ҳазрати олийлари! Хуш келдингиз! – таъзим билан улуғ амирни қаршилади юзбоши.

– Ваалайкум ассалом! Ассалому алайкум! Биз отда келдик, сиз пиёда эдингиз Дўрмонбек, салом биздан! – деди Темур юзбошига меҳрибонлик билан. – Хў-ўш, Дўрмонбек, не ишлар ила машғулсиз?

– Саваш жараёнида ғуллар ва марказнинг ўзаро мутаносибликда ҳаракат этишини йигитларга чизиб кўрсатмоқдаман, аъло ҳазратлари, – жавоб қилди юзбоши.

Улуғ амир юзбошининг чизиларига бир муддат тикилиб турди.

– Унутма Дўрмонбек, ғуллар янада ҳаракатлироқ бўлиб, илгарироқ силжийдилар ва ёғийни ўраб олишга киришадилар. Шу боис икки четдаги чизиқни бироз узатиброқ чизмоғинг керак, – изоҳ берди Темур.

– Англадим, ҳазрати олийлари!

– Соғ бўл! Энди ўзинг бошида туриб яна бир иш қиласан. Яхши бир тошни танлаб, хотира битиги ёзиб қолдирсак. Нима дейсан?

– Кўп улуғ иш бўлади, ҳазрати олийлари. Бошимиз устига, – хурсанд бўлиб жавоб қилди юзбоши.

– Биз Тоҳир тарихчи билан матн тайёрлаб сизга топшираимиз.

Шу пайт черик орасидан йигирма ёшлар чамасидаги оқ-сарикдан келган, жиккаккина бир пиёда аскар сирғалиб чиқди. Ясовуллар унинг йўлини тўсган эди, йигитга Темурнинг кўзи тушиб қолди. Нигоҳи билан қоровулларга “тўсманг” ишорасини қилди.

– Ассалому алайкум, ҳазрати олийлари! Мен тоштарошман! Асбоб-ускуналарим ҳам ёнимда, – деди у шоша-пиша тортиниб.

– Ваалайкум ассалом! Кў-ўп яхши. Исмнинг не авлодим?

– Абдурахмон!

– Ҳа-а! Демак бугундан бошлаб сенинг тўла исминг Абдурахмон Тоштарош. Сенга Тоштарош лақабини берамиз. Ишингни кўраимиз. Маъқул келса бошкентга қайтгач, амир Боботуркка учрашасан. Самарқандда қолиб ишлайсан. Қани, яхши бир тошни танлачи? – буюрди Темур.

– Мана шу тош жуда яхши, – деди Абдурахмон югуриб бориб каттакон, ясси бир тошни кўрсатаркан. – Асосий қисми ерга ботган. Дунё тургунча туради.

Яқин бориб тошни кўздан кечирган Темур унинг таклифини маъқуллади. Кечга яқин Тоҳир тарихчи Темурга ёзув матнини кўрсатиб, розилигини олди. Тошбитик эртаси куни кечга яқин битди. Темур амирлар йўлдошлигида тошлавҳани кўрмоққа борди.

– “Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм! Марҳаматли ва мурувватли Худованди каримга шукрлар бўлсинким, Турон мамлакатининг султони ҳазрат Темур кўрагон икки

юз минг кишидан иборат қўшин бирлан Тўхтамишхонга қарши бораётиб, ҳижрий 793 йил жумоди ул-аввал ойининг йигирма учинчи куни шу ердан ўтди...”

Тошлавҳа битгач, Темур унга узоқ қараб қолди. Эллик беш йиллик умри шу лавҳага қайд этилгандек эди. Лавҳа ёзилган жойдан кўнгил узиб кетмоқ қийин бўлди. Йўлга отланиш олдидан Темур битикка яна узоқ тикилиб турди.

Лашкар қалқди. Аскарлар йўл-йўлакай ов қилишар, қўлга тушган кийик ва қулонлар гўштини тузлаб, латтага ўраб, эгар остига бостириб қўйишарди. Шу аснода уч-тўрт кун ўтиб суфраларида лаззатли бостирма ҳозир бўларди. Айрим аскарлар эса хом этни бибар, мурч ва туз билан ийлаб, емак ҳозирлашар ва жонли этдан тай-ёрланган бу таом этжон деб аталарди. Катта саваш олдидан ҳар бир жангчи емак гамлашга киришган эди.

Бешинчи ойнинг олтинчи кунига катта қуршов ови белгиланган эди. Қўшин Илончуқ мавзеси ва дарёсидан ўтиб, Аноқирқуюн ялангликларига етгач, ов бошланди. Лашкар шу пайтгача ҳеч қачон бундай кенг майдонни ўраб олмаган эди. Дашт ҳайвонлари тўрт тарафга қараб чопишар, ўзларини дуч келган томонга уришарди. Ўлжа миқдорини кузатиб турган улуғ амир семиз кийик ва қулонларни олиб қолиб, ёш ва ориқларини қўйиб юборишни буюрди.

Мухаммад Султон, қўшиннинг манглайи ўлароқ олдинга чиқиб, ёғий изига тушди. Йўл-йўлакай гулхан изларини кўрдилару, душмандан дарак йўқ эди. Темур қандай бўлмасин, ёғий изини топмоқ учун тажрибали Шайх Довудга қўшини билан йўлга чиқшини буюрди. Манглайнинг энг ўнгида Турон ўрдусининг шавкатли лашкарбошиси Шайх Довуд Туркман бир неча баҳодирлари билан илгарилаб кетди. Қумлоқ ўлкада ўсиб улғайган, далаю дашт қийинчиликларини яхши билган лашкарбоши кечаю кундуз ёғий қоровулини пойлаб, охири учинчи куни қўлга туширди. Қўлга тушган банди ўзини Чўқмор Чумчуқ деб таништирди. Барча баҳодирлар унинг ота исмини эшитиб, кулдилар.

Қўлга тушган тил Темур ҳузурига жўнатилди. Қўшин тўхтамасдан йўлида давом этди ва минг уч юз тўқсон биринчи йил бешинчи ойининг йигирма тўққизинчи куни Ёйиқ дарёсига етдилар.

Ғажирчи етакчилигидаги Темур ва амирлари улкан дарё бўйида турарди. Дарё сокин ва бир маромда оқар, сув юзига аҳён-аҳёнда балиқлар отилиб чиқар эди. Дарёнинг нариги бетида элас-элас одам ва отлар қораси кўзга ташланар, ёқилган гулханларнинг тутунни пастлаб сузарди.

– Қаеридан кечиб ўтсак бўлади? – сўради Темур бу ҳудудларни яхши билгувчи йўлбошловчисидан.

– Дарёнинг шу яқин атрофда уч кечиги бор. Биринчиси ва энг яқини Айғирёлидир. Буркажит ва Чапкажит кечиклари узоқроқ, – жавоб қилди ғажирчи.

– Демак бу кечикларни ёғий ҳам билади. Ундан ўтмоқ хавфли. Янги кечик ҳозирлаймиз! – амр берди Темур лашкар бошлиқларига. – Кўприкчилар сафарбар этилсун ва қулай ер белгилансун!

Ёйиқ дарёсидан ўтиб, яна бир ҳафта йўл юрдилар. Ўрду Самар дарёси сувига етган эди. Илгарилаб кетган қоровул ёғий лашкарининг қораси кўрингани хабарини етказди. Хайрият, деди ичида Темур, бу сахро тулкисини қувиб етар кун ҳам бор экан.

Худди шу дақиқада амирзода Мухаммад Султон душман қоровулларидан асир тушган яна бир кишини бобоси ҳузурига юборди. У Тўхтамишнинг шу атрофда эканлигини, қўшини савашга ҳозир эканлигини айтди. Сўнгра асир тушган уч ёғий жангчиси Тўхтамишнинг чап ва ўнг қўл лашкарларни тўплаб, Қирққўлда турганлигини, бетиним аскар йиғаетганлигини тасдиқлади.

– Идику Ўзбекнинг қочиб келган одамлари барчанинг ўтакасини ёрди. Турон қўшини ҳақида шундай ваҳима билан сўйладиларки, эшитганнинг қўлидан қиличи тушиб кетди, – деди ўзини Чўқмор Чумчуқ дея танитган биринчи асир. – Хон ҳам кўриқчиларига “йўқот бу ифлос ваҳмачиларни” дея қичқирди. Уларнинг қочиб бориши сизнинг фойдангизга хизмат қилди, – оёқлари титраб маълумот берарди Чўқмор Чумчуқ.

– Нечук отангнинг исми қуш исмидадур? – сўради Темур асирнинг юз тузилиши ва ота исмига эътибор бериб. Унинг туриши, бурун, кўз қараши ва қош жойлашуви қирғий ёки шунга ўхшаш бир қушни эслатар эди.

– Биз туркоқ уруғининг қушлар қавмиданмиз. Турк лаҳжасида кўнишамиз. Исм-ларимиз қушлар оти билан боғлиқ. Ана у асирлардан бири ҳам бизнинг уруғдан. Оти ва ота исми Чалабий Қарға, – юмшоқ муомаладан ўзига келиб жавоб қайтарди аскар.

– Ота-боболаринг аслида қаердан тарқалган?

– Буюк дарёлар оқувчи Шумерия ўлкасидан. Сенинг мўғулларингда аёл кўзи ёригандан кейин ўтовдан чиққанида кўзи нимага тушса болага шунинг отини кўяди. Биз туркоқларда хотин бўшангандан сўнг ташқарига чиққанида қай бир қуш сасини туйса, чақалоғига шу парранда отини беради.

– Маъқул, маъқул, – деди Темур. – Энди не иш ила машғул бўлмоқчисан?

– Ёрдам берсанг, бола-чақам ҳузурига етиб олсам. Хотиним ҳомиладор эди, – жавоб қилди асир. – Туққан бўлсаям керак. Тўққизта қиз туғди қанжиқ!

– Тўхтамишнинг одамлари қишлоғинга қайтиб келганингни эшитсалар терингга сомон тикмайдими? – ҳайрон бўлди Темур унинг жавобидан.

– Ҳа-я, буни ўйламабман, улуғ подшоҳ. Яхшиси мени ўз ёнингга ишга олақол. Жуда яхши ишлайман. Оғзингдан чиққан сўзни оқизмай-томизмай бажараман. Ота-бобом қассоб ўтган. Жаллодликни ҳам қотираман. Тўхтамишхоннинг махфий фармони билан бир неча ёш ўғлон ва амирларнинг бошини чопганман. Болтани икки қайтиб урмайман. Чопилган жасадни ҳам исини чиқармай гумдон қила оламан. Ўз ишимга устаман, – жавради Чўқмор Чумчуқ. – Хоннинг анча-мунча душманларини хуфёна тинчитиб бердим. Ҳатто тахтига кўз тиккан бир қардошини ҳам зиндонда тинчитдим. Бироқ яхши тўламади. Паст экан.

Темур унинг сўзларидан бир зум ҳайратланиб, жимиб қолди. Кейин унинг чуғурчуқсифат кўзларига бир қараб олиб сўз қотди.

– Сен биздан кўра илгариги ҳўжайинингга кўпроқ керакка ўхшайсан, Чумчуқбош! Сени ҳаётингни кутқариб, унга қайтариб юборамиз! Исминг ҳам жисмингга монанд экан. Нима дейсан? – деди Темур унга қизиқсиниб боқаркан.

– Эй, оқсоқ Темур! Одам эмас экансан-ку! Номардлик қилма? Нега мени яна у томонга юборасан? Сенга ёмонлик қилмадим-ку? Биз сени Тўхтамишдан мард деб ўйлардик! Ундан бир тукинг кам эмас экан! – шанғилларди асир аскар орқа олдига қарамай.

Кўриқчилар дарҳол уни тутиб, оғзига уриб ерга ётқиздилар. Асир қўлидаги кишанини шарақлатиб ҳамон гапирарди.

– Тўғри сўйлади. Оқсоқлигимизни бўйнимизга оламиз. Уни ўлдирманглар. Саваш сўнггига қадар ҳибсда сақлаб, сўнгра қўйиб юборинглар, – амр берди Темур.

Хоқонни ҳақорат этгани оғир ботган хос қоровуллар уни ўлгудек калтаклашди. Ўзлари ҳам ундан ҳеч кимдан эшитмаган сўкишларни эшитдилар...

Темур узокроқдан таъзим қилиб салом берган Шайх Довуд Туркманни ёнига қақирди. Уни илиқ қаршилаб, елкасига қоқди. Лашкарбоши юкуниб, Улуғ амирнинг қўлини ихлосу эҳтиром билан ўпди.

– Мужодалангизни диққат ила кузатмоқдамен ва юрт шарафи йўлидаги жасоратингиз таҳсинга лойиқдир! Баҳодир Шайх Довуд Туркманнинг белига олтин камар тақилиб, елкасига хос тўн ёпилсин! Тўққиз от ҳадя этилсин! – амр берди Темур. – Улуғ туркман улусига, биродарларимизга менинг салом ва ҳурматларимни етқуринг! – Лашкарбошини тақдирлади хоқон. – Уларнинг савашда асл авлодимиз эканликларини кўрсатмоқларига шак-шубҳам йўқдир! Бул ҳарбда сиз уларга ўрнак бўлурсиз, иншааллоҳ!

– Танамизда сижоқ турк қони оқаркан, хизматларида муқиммиз хоқон ҳазратлари! – лутф қилди Шайх Довуд Туркман.

– Душманни топмоқ учун давомли, кетма-кет бўлинмалар юбормоғимиз керак. Акс ҳолда дарё кечиб, тоғ ошиб, яна бир ой умримиз беҳуда ўтиб кетади, – дея атрофини ўраб ўтирган бек ва лашкарбошиларга юзланди Темур. – Дастлаб ўз қўшини билан Ийдхожа жўнайди. Ундан сўнг навбати билан Севинч Баҳодир ва Арғуншоҳ отланадилар. Сўнгра эса Мубашширбек йўлга чиқади.

Булар ёв изига тушгач, Темур Жалолбек Ҳамидўғли, Отаули Тархон, Мавло ва Сайин Темурларни ҳузурига чорлаб, бошқа бир йўналишда ёғий изига солди. Бу

орада қоровуллар Ўрданинг машхур амири Мамайнинг ярадор ўғлини тутиб келтирдилар. У Сарой Беркадан чиққанига бир ой бўлганини, қидириб хонни топа олмай, Темур қоровулларига дуч келганини ва тўқнашувда ярадор бўлганини сўзлади. Темур табибларга заҳмлик амирзодани даволашни ва унга обрўсига муносиб равишда ҳурмат кўрсатилишини буюрди.

Охирида кетган черик гуруҳи ниҳоят душман қоровулига дуч келди. Сойин Темур ўн беш кишилик бу черикнинг олдига бориб ҳол-аҳвол сўраган бўлди. Улар озчилик бўлганлари учун қурол кўтармадилар. Мавлобекни хабар бермоқ учун хоқон ҳузурига юборди. Уни диққат билан эшитган Темур бир муддат тин олди-да, босиқ оҳангда сўнги кўрсатмаларни берди.

– Ийгу Темурбек олдинда бориб, душманнинг турумани ўргансин ва зудлик билан бизга хабар еткурсин!

Турон ўрдусининг етиб келганлигидан капалаги учган ўн беш чоғли қоровул бўлинмаси отларини йўрттирганча сойлик томон эндиладар. Сойин Темур ва Ийгу Темур бошчилигидаги лашкар эса дарҳол бўшаган тепалик томон от қўйди. Тепаликка чиқишгач, Тўхтамишхоннинг ўттиз катта қўшиндан иборат сон-саноксиз ўрдусини кўрдилар. Қўшиндаги барча лашкар совут ва дубулға кийган, тиш-тирноғига чаруллаб эди. Қўшин пастқам сойликда сафларини ростларди. Лашкарнинг учи – қуйруғи кўринмас эди.

– Ишимиз мушкуллашди. Ёғийга сездирмай орқага қайтиш ва сувдан ўтиб олиш керак, – деди Ийгу Темур Сойин Темурга. – Сиз асосий гуруҳ билан ортга қайтинг. Беҳуда қурбон бермайлик. Мен етти-саккиз баҳодир билан сиз сувдан ўтиб олгунга қадар ёғийни ушлаб тураман...

Ийгу Темур сўзини тугатиб улгурмади. Душман чериги улар томон от қўйди. Сойин Темур сой томон ўрилар экан, Ийгу Темурнинг юз-кўзида ўлимнинг даҳшатли шарпасини кўрди. Эти жунжикиб, боши айланиб кетди. Бироқ сўзлашмоқ ва ўйламоққа фурсат йўқ эди. Ийгу Темур нимадир демоқчи бўлди. Забт билан қиличини суғуриб чопиб келаётган суворийлар томон ташланди.

Э воҳ, шундай азамат инсон, деган ҳайқириқ келди Сойин Темурнинг ичидан. Ийгу Темурнинг йигитлари ёв устига камон ўқини ёғдирдилар. У бир душманга ҳамла қилар, бир орқага қараб, дўстларининг сойдан ўтган-ўтмаганлигини кузатарди..

Шу дамда пистирмадан отилган бир ўқ ўзига, бир ўқ отига тегди. Ийгу Темур энгашганча отдан оғиб тушди. Навқари унга ўз оти жоловини тутқазиб, эгарга минишига кўмаклашди. Бироқ бу отга ҳам ўқлар тегиб, йиқилди. Ўн чоғлик ёғий Ийгу Темурни ўраб олди. У ўн киши билан ўн дақиқа чамаси савашди. Бироқ лаб-лунжини йиғиштириб, мен амир Ийгу Темурман, демади. Шундай деса ҳамон уни қўш-қўллаб Тўхтамишхоннинг ҳузурига элтар эдилар. Тўхтамишхон уни яхши танир ва бирор дона сочини тўкилишига йўл қўймас эди. Орият устун келди. Улуғ Турон аскарининг бахти ҳам, фожиаси ҳам ана шунда эди. У сўнги нафасига савашди. Йиқилаётиб қўлидаги қиличини қаршисидаги ёғий аскарига отди. Жон таслим этар экан, бўғздан чиққан сўнги нидо шу бўлди:

– Энажон!.. Энам!..

Худди шу воқеа устига Темур билан амир Сайфиддин етиб келди. Ийгу Темурнинг қонга беланган жасадини кўриб, дили зимистон бўлди. Улар билан бирга келган лашкар ёв қисмини қувиб кетди. Амир Жалол бу савашнинг қаҳрамони бўлди. Бир қўшини билан уч қўшинга қарши курашди ва чекинмади. У курко ва таблларни оти кўрагига боғлаб шундай савашдики, ёғий бу одамми, алвастими дегандек унга яқинлашмай қўйди. Тағой мерган билан Шоҳ Малик эса камонда ёғийни тутдек тўқдилар. Жангда Муҳаммад Арлот ҳам шаҳид кетди.

Катта саваш олдидан юз берган бу тўқнашувда Темур лашкари ғалаба қозонган эди. Бу зафар қўшиннинг руҳини янада кўтариб юборди.

Кечқурун қароргоҳига қайтган Темур Боботуркка айтиб туриб, қуйидаги фармонни ёздирди.

– Ушбу савашда иштирок этган Тағой Мерган, Шоҳ Малик, Жалол Ҳамид, Бозид Олтибармоқ, Ийгу Темур авлоди ва бошқа барча баҳодирларга тархонлик унвони берилсин! Уларнинг менинг ҳузуримга кирмоқларини ҳеч ким манъ этмасун!

Уларни ва фарзандларини тўққиз гуноҳ содир қилмагунларича сўроқ қилинмасин! Уюрларидан улов олинмасин ва барча фавқуллодда йиғинлардан озод қилинсинлар. Шоҳ Маликка парвоначи мансабининг хос муҳри берилсин!

Эртаси куни эрталаб Улуғ амир Шоҳ Маликни чақириб, елкасига вазирлик тўнини ёпди. Илгари бу лавозимда Ийгу Темур салтанатга хизмат қиларди.

Кутилмаганда тўрт тарафни остин-устун қилиб аввал ёмғир, сўнгра қор ёғди. Қор эриб ва эзиб ёғди. Лашкарнинг бир ташвиши икки бўлди. Улуғ амирнинг оғир дақиқаларда бир ғайрати ўн бўлгучи эди. Феълан кучли, иродали кишилар оғир дақиқаларда машаққатни енгмоқ учун ўзларида чексиз матонат топа биладилар. Темур зудлик билан қўшинни тартибга келтириб, катта савашга ҳозирлик кўришга буюрди. Ёғий қоровули ҳар куни қорасини кўрсатиб, кўздан ғойиб бўлар, орқасидан қуваётган черик билан савашмоқдан қочарди.

Беш кун узлуксиз давом этган ёнгарчилик ерларни кўпчителиб, лашкарнинг шалаббосини чиқарди. Олтинчи кунигина ёмғир тиниб, паррандаю дарранданинг овози эшитилди. Ёмғирдан пайхон бўлган дашт ўтлари бош кўтариб, қуёшга талпинди. Беш кундирки, саси чиқмаган сахро тўрғайлари чулдираб, ўт-ўлан орасидан бош кўтарган ҳашаротларни пойлаб учишар, жуфтлари билан ғужурлашишарди. Инларига ёмғир суви тўлиб қолганидан ер юзига югуриб чиққан юмронқозиқлар физиллаганга югуришиб янги ин учун қулай жой ахтаришар, икки олдинги оёқларини биқинларига босганча қозиқдек қаққайиб, одамлар хатти-ҳаракатини кузатишарди. Сахро сайғоқлари эса шарпа каби бир кўриниб, кўздан ғойиб бўлар, камончилар елкаларидан ўқ-ёйларини олиб улгурмас эди.

Олий бош кўмондон лашкарнинг еттита қул қисмини сафга тиздириб, жангга ҳозирлар эди. Биринчи бўлиб Султон Маҳмудхоннинг қўшини сафга тизилди. Унга амирзода Сулаймоншоҳ бошловчи эди. Иккинчи хос қул қисм Темурнинг ўзиники эди. Уни бошқаришни амирзода Муҳаммад Султон зиммасига олганди. Қолган қисмлар Муҳаммад Султон лашкари ёнида бўлиб, ўнг қанотнинг қул қисмини бошқариш Мирзо Мироншоҳ ва Муҳаммад Хуросонийга топширилди. Соғ қанот канбулига амир Ҳожи Сайфиддин тайин этилди.

Сўл қанотнинг қул қисмида Мирзо Умаршайх, унинг лашкари канбулининг қўли ва қалбига Бердибек ва амир Худойдод тайинланди. Туман, минглик ва юзлик амирлари ўнг ва сўл қанотдаги ўз жойларини эгаллагач, савашга ҳозирлик тугади.

Амиру лашкарбошилар тўпланиб, Улуғ амирнинг сўнги фармойишини кута бошлади. Шу пайт кутилмаганда қаршидан Жўчи лашкарининг қоровули от қўйди. Орқадан қалин ўрмон каби лак-лак, саф-саф аскар кўринди. Қўшин кўз илғамас масофани тўлдирган эди.

– Суворийлар ёғийга қарши от қўйсинлар! Пиёдалар эса чодир, боргоҳ ва хай-маларини саҳронинг душманга кўринарли ерига тика бошласинлар! – кутилмаган буйруқни берди бош кўмондон.

Бир оз ҳангу манг бўлиб турган амиру лашкарбошилар Улуғ амирнинг ҳийласини англадилар. Бу душманнинг юрагига ғулғула соладиган бир тадбир эди.

...Жанг олдидан чодир тикиб, қўшин ерлаштирмоқ... Бу ҳолатга кўзи тушган Тўхтамишхон ҳам ёнидагиларга не деярини билмай ҳайратла рақиб ҳаракатини кузатиб турар эди.

– Бу энағар оқсоқ ўзига бунчалик бино қўймаса! – деди қиличи дастасини қаттиқ қисиб. – Ёғий лашкарини айланиб ўтмоқ чора-тадбирини кўринг. – қаҳрли оҳангда буюрди ёнида турган икки лашкарбошига.

...Темур шундоққина ўнг томонида турган Мир Саййид Баракага юзланиб, жангни бошламоқ учун оқ фотиҳа беришни сўради. Барча бирдек юзига фотиҳа тортганидан сўнг Темур пири бошчилигидаги олимун фозилларни жангдан четроққа олиб чиқишларини буюрди.

Биринчи бўлиб қилич яланғочлаганча амир Сайфиддин душман томон от сурди. Ёғий амир қўшинининг зарбасидан чекинди. Шу тариқа минг уч юз тўқсон биринчи йил, олтинчи ойининг ўн саккизида Тобул ва Қундузча дарёлари орасидаги Шувотлиғ мавзесида асрнинг энг катта ва даҳшатли жангу жадали бошланди.

Аслида ҳар икки тараф ҳам истамаган, турку мўғул қавмларини ўз мағрурликларининг қурбонига айлантирган қонли саваш эди бу. Темур от қўйиб чиққан тепалиқдан жанг манзараси, ундан наридаги дарё йилтираб кўринар, ёғий қўшинидан ажралиб чиққан қирқ чоғли суворий саваш майдонини тарк этиб, соҳил бўйлаб оқимга қарши томон кетарди.

Бизлар шундай улусмиз. Бир-биримизнинг гўштимизни емасак уйкумиз келмайди. Табиатан очиқ кўнгилли, мардона, ошим ҳалол дея ҳеч кимдан тап тортмайдиган, сир сақлай олмайдиган қавммиз. Шу очиқкўнгиллигимиздан бошимизга ташвишу таҳликалар орттириб юраимиз. Ишонувчанлигимиз ва меъёридан ортиқча самимийлигимиз туфайли бот-бот жазолансак-да, бошимиз тошу деворга бот-бот тегса-да, ақлимизни йиғиб, керакли, тўғри хулосани чиқара билмаймиз.

Шу боис бу улус учун шоҳу гадолик, бахту бахтсизликнинг ораси бир қадам. Бу элда ақлдан кўра ҳис-туйғу устун бўлганлиги учун, доимо узоқни кўзламоққа янглишади. Буюк, улуғ ҳақиқатларга етмоқ йўлида сабот билан курашмоқ ўрнига, куч-қудратини ўткинчи кичик мақсадларга сарф этади. Ярим ҳақиқатларга ишониб, унинг қурбони бўлиб, пешонасини дуч келган деворга уриб яшайверади.

...Амир Жаҳоншоҳ Барлос савашга астойдил киришиб кетган Ҳожи Сайфиддиннинг орқа тарафидан ёғий қўшини босиб келаётганини кўриб қолди. Фурсатни кўлдан бермай уларнинг қаршисидан тўсиб чиқди. Қўлинчоқ Баҳодур йигитлари ҳам душманнинг бир қўшинини синдириб, орқага қайтарди. Мирзо Мироншоҳ лашкари ёғийни орқага суриб борар эди. Усмон Баҳодир ўзининг қипчоқ қўшини билан рақибнинг уч қўшинига бас келарди. У отдан йиқилиб, оғир аҳволга тушганида жангни кузатиб турган Темур орқадан ёрдамчи куч юборди. Амирзода Умаршайх савашаётган ёғий лашкари енгиллиб, қоча бошлади. Муҳаммад Султон ва Шайх Али Баҳодур аскарларининг қўли баланд келиб, ёвни саваш майдонидан суриб чиқарган эди. Бердибек ва Худойдод қўшинлари эса ёв жангчиларини тўрғаб ташладилар. Турон урдусининг бирон биг аскари оёғини орқага босмади. Ўлса ҳам рақибига бир талофат етказиб, олди томонга қараб йиқилар эди.

Бу жангни қаршидаги тепалиқдан кузатиб турган Тўхтамишхоннинг тийрак ақли вақт унинг ҳисобига ишламаётганини, ғалаба юзда эллик бой берилганини ҳис этган эди. Шундоққина қаршисида Темурнинг хос қўшини турарди. Унга қарши бориш нафақат мағлубиятнинг сўнги нуқтаси, балки хоннинг ширин жони билан ҳам боғлиқ эди. Темур ҳар қандай шароитда унга тиг теккизмайди. Бироқ аскарда ақл бўладими. Улар қанчалик номдор кишиларни чопсалар, шунчалик ғурур туядилар. Темур сафларига ҳужум этмоққа юраги дов бермаган Тўхтамишхон Умаршайх тумани томон оти жиловини бурди. Бироқ Умаршайх қўшини ҳам мукамалликда отасиникидан қолишмас эди. Бу билан ҳам савашиб бўлмаслигига ақли етган хон Сулдус минглиги ва қўшинига қараб от қўйди. Сулдус жангчилари қанчалик мардонавор курашмасинлар Ўрда қўшинининг қўли баланд келди. Ёғий бу қўшиннинг катта қисмини нобуд қилиб, асосий жанг майдонига ёриб кирган эди.

Темур қарнай ва ноғоралар садоси остида хос қўшинини Тўхтамишхон устига ташлади. Сулдус минглигини янчиб ўтган ёв лашкари сиқувга бардош беролмай чекина бошлади. Темурнинг кўзи қонга беланган олачипор отда чопиб келаётган Чеке тавочига тушди.

– Ёғий сипоҳини қайта сафга тузиб, қалб ва қанот қисмларини бир текисда сақлаб, орқамиздан келаётир! – деди у нафаси бўғзига тикилиб.

Бу хабарни амирзода Умаршайхнинг чопари ҳам тасдиқлади. Вазият оғирлашган эди. Темур шу ондаёқ ўзининг йигирма минглик қўшинига орқага қайтмоқни буюрди. Темур қўшинининг кўплиги ва авзойини кўрган жўчиликлар аввал дуч келган томонга қараб чекиндилар, сўнгра қоча бошладилар. Қочмасалар қуршовга тушар эдилар.

Темур асосий кучларни Тўхтамишхонга қарши қўйган эди. Заҳирада ҳам етарлича лашкар бор эди. Ёғий қоча бошлагач, у вазиятни назорат этмоқ учун яна ўша тепалик томон от қўйди. Лашкар шу заҳотиёқ Улуғ амир ҳимояси учун тепаликни ўраб олди.

– Жўчи лашкарининг суроби тўғриланган кўринадур, – деди амирларига қудратли овозда. – Етук баҳодирлардан лашкар саралаб ёғийни таъқиб этинг? Ўлжа

тўпламоқла андармон бўлиб, хатоликқа йўл қўймасинлар! Ўлжа қочиб кетмайди. Бироқ ёғий қочиб улгуради. Унинг шундай ўтакасини ёрсинларки, Турон ўрдуси деганда шайтонласинлар! Яна такрор айтаман! Кимса, Тўхтамишхонга тиғ теккизмасин! Кимда ким бунга журъат этса, етти пуштининг боши кетади!

Тўхтамишхоннинг қочганлиги ҳақидаги хабар яшин тезлигида тарқалди. Саваш олдидан Темур барча қўмондонларга, модомики Тўхтамиш асир тушса талофат етказмасдан, ҳурматини жойига қўйиб, ҳузурига олиб келишларини тайинлаган эди.

– Хонни қувмасинлар! Турон салтанатининг шаъни-шавкати доврўғини эшитиб, соғу саломат юрсин! Энг яхши жазо шулдир! – деди Темур ҳар бир амир ва лашкарбошига эшитарли овозда.

Турон ўрдусининг урхо-ур ва қийқириқлари овани тутган, унинг бу зафари юз эллик йил Турон бошида осилиб турган қилични синдириб, Ёйиқ бўйи ўрмонларига улоқтириб ташлаган эди...

Қўшин ғалабани қутлаб ҳайқирар эди.

– Ярасун!

– Ярасун!

– Ярасун!

БЕШИНЧИ БОБ

Чин сари кетманг, улар инжулари ва аёллари билан сизни йўқ этадилар.

Қултегин битигидан

Идику Ўзбек билан Темур Қутлуғ ўғлон Улуғ амирнинг орқа тарафидаги беклар орасида турганча отлари жиловини маҳкам тутиб, қон душманлари Тўхтамиш ва қўшинининг қай тариқа аввал чекиниб, сўнгра қочишини ички бир қониқиш, мароқ билан кузатишарди. Хоннинг бу қадар тез тору мор бўлиб, қўшинининг парокандаликка юз тутиши ақлларига ҳам келмаган эди. Кўзларига ишонмай юраклари ҳаприқар, Жўчи чериги чекинаётган томонга мижжа қоқмай тикилишарди.

Аслида иккиси ҳам бир фалокат юз бериб, хоннинг куни битишини кутарди. Ўзаро хуфёна суҳбатларида қачон бўлмасин, у билан юзма-юз келишларини, эҳтиётларини қилмасалар Тўхтамишхон иккисини ҳам соғ қўймаслигини узундан-узоқ муҳокама этишарди. Икки тарафнинг ҳам бу тирлашув қонсиз битажагига кўзи етмасди. Ғавго, хитойлар айтганидек, енган ҳукмдор, енгилган ўғри қабилида битар эди.

Темур билан суҳбатлари давомида Идику Ўрда хонларини йўлдан олиб ташлаш энг тўғри йўл эканлигини уқдириб, кўндирмоққа уринди. Бироқ бир сўзли Темур бунга рози бўлмади. Жўчиликлардан не қадар хиёнат ва ёмонлик кўрмаган бўлсин, улар ила ёвлашмоқ фикридан узоқ эди. Кимсага кек сақламасди. У ҳар қандай қалтис шароитда ҳам ҳар икки тарафнинг буюк оталари имзо чеккан шартномани бузмасди.

Кеч кириб, оппон-соппон бўлганида толиққан Темур қисқа истироҳат учун чодирига кирди. Бироздан сўнг Идику билан Қутлуғ Темур ўғлонни ҳузурига чорлади. Иккисининг ҳам уйқуси қочиб, ҳаловати йўқолган эди. Қани энди қанотлари бўлсаю, ҳозироқ учиб бориб Сарой тахтини эгаллаб, Тўхтамишнинг шармандаларча мағлуб бўлганлигини халққа эълон этсалар. Шу оддий бир хабар бутун бошли Жўчи улуси тақдирини ўзгартириб юборган бўлур эди. Саройда ўралашган қурт-кумурсқасифат одамлар ўрмалашиб келиб уларнинг оёғини ўпиб, тобуғ келтира бошлардилар.

– Бугун бўлмаса-да, эртага сиз кутган иш содир бўлади, – деди йўлда кетаркан Идику ёнида келаётган Темур Қутлуғ ўғлонга. – Биз ҳозирдан бу ишга тайёргарлик кўрмоғимиз, атрофимизга одам тўпламоғимиз керак.

– Ўзимиз буларнинг ичида ярим асирга ўхшаб юрган бўлсак. Қандай қилиб одам тўплай оламиз! – жавоб қилди хонзода.

– Чодирга кирайлик, маслаҳатлашамиз, – деди теваарак-атрофга синчковлик билан боққан Идику.

Улар отларини ёрдамчи навкарга тутқазиб, Идикунинг оқ кигиз қилган ўтовига кирдилар. Қўриқчиларга истироҳат учун рухсат бердилар. Ўтовга кириб, ҳўл олачуққа ўралган мешдан бир косадан қимиз қўйиб ичдилар. Бўлаётган воқеалардан ичи қизиётган Темур Қутлуғ яна бир коса қимиз, сўнгра бир коса совуқ сув ичди. Унинг ичига ўт тушган, Ботухон тахтида ўзини кўраётганидан ақли шошиб, боши айланарди. Унинг бу кайфияти тажрибали Идикунинг ғашини келтирар, тўққиз карра хон бўлсанг ҳам ҳокимият менинг қўлимда бўлади. Наҳотки шунга ақлинг ётмаётган бўлса? Ўзингдан кетиб, қош қайирган кунинг ўрнингга бошқа бирини ўтказаман, хаёлидан ўтарди Идикунинг. Аслида халқ сенга ўхшаган онасидан хонзода бўлиб туғилганларни ёмон кўради. Ўзидан чиққан, ўзига яқин ва ўзига ўхшаган одамни бошида кўришни истайди. Сенлар эса хотин олиб, хотин қўйиш, канизак танлаб, ҳарам тутишдан бўлакка ярамайсан, ярамаслар! Ҳалиям бу бечора халқда инсоф бор. Аллақачон барчангни терингни шилиб, сомон тиқиши керак эди.

– Шунақа гаплар иним Темур Қутлуғ. Ота душманингиз Тўхтамишхоннинг бу оқшом қандай кўз юмишини бир кўрсангиз эди. Кучала еган итдек чодирда у ёқдан бу ёққа ағнаб, ухлолмаса керак, – деди Идику чодир тўрига оғир чўкаркан.

Темур Қутлуғ ўғлон меҳмон бўлса-да, Идику уни тўрга таклиф этмади. Бу билан бундан буён ўз ўрнингни бил, демоқчи бўлди шекилли. Мулзам тортиб қолган хонзода бекнинг бу писандасини сезмай қолмади. Юзидаги ўзига ишонч ва мамнунлик аломатлари бир зумда ўйчанликка алмашди.

– Мен сиздан бир қанча кўйлакни кўп йиртганман, иним. Тажрибам ҳам етарли. Ўрусхон маслаҳатимга қулоқ солганида эди, бугун барчамизнинг турумимиз бошқача бўларди. Мен уни деб, ҳатто ўз отамга ҳам қарши борганман. Бироқ, билмади. Мана бунинг ношуқурлиги эса, кўзидан тешиб чиқди. Бу хамир учидан патир. Кўрасан ҳоли не кечишини, – оҳиста ва босиқ оҳангда сўзлар эди Идику. – Шунинг учун иккимиз иноқ бўлиб, ота-бола каби бир-биримизга ишониб, садоқат сақлаб, очик-ойдин келишиб олишимиз керак. Худо хоҳласа, мен сени Ўрда тахтига ўтқазаман! Бу тахтга энг муносиб одам сенсан! Мен сени боламдан ҳам яқин кўраман. Сенла сўзлашганимни, керак бўлса, ўғлим ҳам билмайди. Буни яхши англамоғинг керак.

Темур Қутлуғ ўғлон бироз ўзига келиб, рангига қон югургандек бўлди. Дўсту душманнинг кўзи олдида отаси ўтирган тахтга ўтирса бўлди. У ёғини ўзи билади.

– Сиз не десангиз шул бўлгай, Идикубек! – деди тилига бошқа калима келмай.

– Баракалла! Мен сизга фақат яхшилик тилайман. Неча йилдирки, иккимиз бекорга бу томонларда итдек сарсону саргардон бўлиб юрганимиз йўқ. Кунча ўғлон ҳам бежизга сиз билан менга, қолаверса. Темурга думдек эргашгани йўқ. Азага борган хотин ўз дардини айтиб йиғлайди. Биз ҳозирдан бу ишга киришмасак, сўнгра кеч бўлади. Айни дамда Ботухон тахтига кўз тиккан хонзода зоти саҳродаги қумдан кам эмас, – салмоқли оҳангда сўзларди амир. – Сиз ақлли, бошингиз тошга теккан, ҳаётнинг аччиқ-чучугини кечирган бир хонзодасиз. Менинг ҳам кўрмаган балоим қолмади. Ёғийларимиз ва рақибларимиздан аҳмоқ бўлмоқликка ҳақимиз йўқ. Эътибор берган бўлсангиз, Кунча ўғлон бежизга амирзодалар Умаршайх ва Мироншоҳнинг атрофида ўралашмаётир, – бирдан Темур Қутлуғ ўғлонни сизлашга ўтди Идику. – Чиқмаган жондан умид, дейдилар. Бироқ у ҳеч бир иши менсиз битмаслигини билмайди. Менинг маслаҳатимсиз бирор бир ножўя қадам босаркан, ўзидан кўрсин...

Идику Ўзбек Темур Қутлуғ ўғлонга қизим сенга айтаман, келиним сен эшит қабилида гапни узоқдан келтириб сўзламоқда эди. Одатига кўра у ҳеч бир сўзни мақсадсиз сўйламас, олди-қочди гаплар ва бўлар-бўлмас ишларга тоқати йўқ эди. У хотинлари билан ётганда ҳам тожу-тахт ҳақида ўйлар, ухлаганда тушида ҳам ҳокимият муаммоларини кўрарди. Айни кунда Сарой ҳудудида ундан тажрибали ва узоқни кўра биладиган сиёсатчи ва лашкарбоши йўқ эди. У истаса Тўхтамишни ҳам бир ёқлик қилиб, Ўзбекхон каби тахтни эгаллаб олиши мумкин эди. Бироқ қон тўкиб тахтга келган одам уни қон билан топширажагини яхши биларди. Темур каби у ҳам қиличинини ақл ва сўз билан иш битмагандан сўнг қўллашни маъқул кўрар эди.

Идикунинг бу даврда куч-қудрати шу даражага етган эдики, Тўхтамишхоннинг сўнги мағлубиятидан кейин Темур Ўрда тахтига Ўрусхоннинг бошқа хотинидан

бўлган ўғли Қайричоқ ўғлонни ўтқазиб қўйган бўлса-да, у Идикудан ўтиб, бир иш қилолмади. Идику уни тан ҳам олмади.

У бу хонларни Темур каби юз эллик йилдан бери давом этиб келаётган анъанага кўра тахтга ўтқазиб қўйса-да, аслида улардан ёвғон аталадек безган, булардан икки дунёда яхшилик чиқмайди, дея ўйлар эди. Бу хонзодаларнинг қон дарёсида сузиб юрган тахти унинг кўнглини айнитар, қаҳрини кўзғатарди. Тахт учун талашда бу қавм дунё подшоҳлари тарихида кўз кўриб қулоқ эшитмаган ёвузликларни қилдилар. Бир кечада саксон нафар шаҳзода тахт учун кураш ва хоинликда айбланиб, ўлимга ҳукм этилди. Мўғулларнинг бу қилмишидан сўнг барча эл ва элатларда улар ҳақидаги озгина бўлса-да, мавжуд ижобий фикр ҳам ўзгарди. Улус чингизийларга нисбатан ишончини йўқотган, бироқ улар барпо этган қўрқувнинг баҳайбат булути чексиз ҳудудларда ҳали-ҳамон оҳиста сузарди. Ҳеч ким уларга қарши бош кўтара олмайди-ган бир иқлим ҳукмрон эди. Одамларнинг вужудига ўрнашиб, чуқур томир отган бу даҳшат ҳисси Турон кенгликларида эмин-эркин яшаб юрган халқларнинг руҳиятида ўзгариш ясади. Энди бу кенгликларда илгариги жасур ва матонатли турк қавмлари озайган, борлари ҳам ўз-ташвишлари билан овора эди. Мўғуллар билан чиқиша олмаган қабил ва қавмлар эса аста-секин Озарбайжон, Эрон ва Усмонли давлатлари томон кўчиб кета бошлагандилар.

Идику болалигида отасидан Қорақурумда саксон нафар хонзоданинг ўлдирилиши билан боғлиқ воқеани айтиб беришни қайта-қайта сўрар эди. Отаси чуқур бир хўрсиниб, мунгли оҳангда ҳикоясини бошларди.

– Бу қонли воқеалар содир бўлганида сен ўн ёшларда эдинг чамаси. Пешингача мадрасага бориб, тушдан кейин отбоқарлар жуда ёшлигидан сен учун минди қилиб ўргатишган тойчоғингда кўрадаги кўзиларни ҳайдаб яйловга чиқиб кетардинг. Ўша дамларда сенга шунчалик ҳавасим келардики, узоқ муддат орқангдан термулиб қараб қолар эдим. Сабаби ўқимок, яйлов кезиб, кўзи боқмоқдан бўлак ташвиши йўқ бола эдинг. Бу фожиани эшитиб, барчамиз талвасага тушиб, ўзимизни йўқотиб қўйганмиз. Шу пайтгача кўзимизга худонинг ердаги сояси бўлиб кўринган Ботухон бир зумда аждарҳога айланди. Одамлар бир биридан қочар, тўрт киши тўпланиб суҳбатлаша олмас, ота болага дардини ёролмас, қариндош уруғ бир бирининг орқасидан пойлайдиган бўлиб қолганди. Ҳукмронлигининг сўнгги ўн йилида Ботухон шу даражага етдики, инсон зотининг сўзига қулоқ солмас, арз қилиб келганлар нари турсин, мамлакатнинг энг ҳурматли кишилари, олиму уламолар, амиру вазир, лашкарбоши-ю элчиларни ҳам қабул этмас эди. Истаган, кўнгли тусаган одамни чақириб буйруқ берар, ҳузурига кирган одам ҳам оёғи қалтираб, эл-улус ёки ўз дардини айта олмас, тошбақадек ер бағирлаб кириб, ўрмалаганча тисарилиб чиқиб кетар эди. Уни шу даражага етишига хизмати сингган, оталиқ қилган, давлат ва салтанат таянчи бўлиб турган амиру ўғлонлар ҳам игна устида ўтиргандек яшар эдилар. Шохдан гадойга қадар айғоқчига айланган, ҳар куни ўзларича юрт ичи ва ташқарисидан душман қидириб, уларни изламоққа тушардилар. Айниқса Ўрда майдонида хоннинг офтобачиси осилгандан сўнг одамлар қаттиқроқ нафас олишга ҳам чўчиб қолди.

– Офтобачининг гуноҳи не эмиш, ота? – астойдил қизиқиб сўради ёш Идику.

– Офтобачининг айби шул эмишки, хон қазойи ҳожатдан сўнг орқасини артадиган кесакни заҳарлаганмиш. Инсоннинг ақлига сиғмайдиган тирикчилик. Хон зотининг орқаси ачиса бир одамни осдираверса, бу давлат давлат, бу юрт юрт бўладими? Бу офтобачига ёрдам берганликда айбланиб, ўн беш чоғли энг эсли-хушли, номдор одамлар ҳам маҳв этилди. Кейинчалик маълум бўлишича, хоннинг ширакайф ҳолатда бутун қалампирни ютиб юборишдан орқаси ачиган экан. Аслида сиёсат дегани мана шу бўлади, ўғлим. Халқнинг меҳри-мурувватини ҳазм қилиб, қаҳру нафратига чидаган одам тахтда ўлтиради. Шу пайтгача бу дунёда подшо бўлганларнинг юздан бир фоизи ҳақида яхши гап айтадилар. Ожиз фикримча Аллоҳнинг қаҳрига учраган одам подшоҳ бўлар экан.

– Унда нега ҳамма подшоҳликни орзу қилади? – яна сўради Идику.

– Хом сут эмган банда-да. Хуллас Қорақурум фожиасига келадиган бўлсак, воқеа бундай кечган. Бу фалокатнинг бошловчиси Чингизхоннинг бошқа бир ўғли Тулуй-

хоннинг беваси, Мангу қооннинг онаси Сўруктани бўлган. Бу хунрезлик Чингизхон тахтига қурултой қарори билан ўтирган Ўгадай қооннинг вафотидан сўнг бошланади. Қоонлик унинг беваси Туркана хотуннинг қўлига ўтади. Сўнгра ҳукмдорлик Куюк қоонга тегади ва у уч йил салтанатни бошқаради. Туркана хотун ҳам уч йил юртни сўраган эди. Қоон вафотидан кейин яна тахт, аёл кишига, унинг беваси Ўғил Гаймишга кечади. Қоонлар ва уларнинг хотинлари юрт сўрашларини кузатиб туриб ҳазм эта олмаган Сўруктани хотун Ботухонни тахт талашув ишига аралаштиришга кўндиради. Уни кўнглини олмоқ учун мўғулу чин қавмларининг барчасидан биттадан гўзал қизни танлаб, жами юзга яқин бокирани Ботухон ҳарамига жўнатади. Ниҳоят улар махфийлар орқали ўзаро англашиб, йил бошида Қороқурумда қурултой чақирадилар ва Ботухоннинг ишончли кишиси Мангухонни тахтга ўтқаздилар. Эртаси куни эса Ботухоннинг хоҳиш-иродасига қарши чиққан Ўгадай ва Чиғатой ўғлонлари, маликалар ва нўёнлар устидан ёрғу бошланади. Ўлимга маҳкум этилганлар бошида Ўғил Гаймиш, Ўгадай қооннинг набираси Ширамун, Наку, Чиғатой авлодидан Бўри, Қора Ҳалоқу ва Куюкхоннинг ўғли Хожалар бор эди. Бу ишдан бутун мамлакат ларзага келади. Ботухон бу билан чекланмади. Еттисув, Или дарёси воҳаси, Уйғуристон ва Туркистон ҳудудларидан иборат Чиғатой улусини ҳам Жўчи улусига қўшиб олди. Чиғатой авлоди шу пайтгача бу давлатни мустақил бошқариб келар ва салтанат Чиғатой улуси деб аталар эди. Бу воқеадан ўн йил кейин Чиғатойхоннинг набираси Олтуйхон бобоси давлатини тиклади. Жўчилик хўжайинларни ўз тупроқларидан қувиб чиқарди. Ботухон ва Беркахонга хизмат қилган амиру лашкарбошилар, тужжорлару дин пешволарини қаттиқ жазолади. Уларнинг бошларини кесиб, мол-мулкларини мусодара этиб, қонга қон, жонга жон қилди.

Ҳикоянинг ҳар доим шу жойига етганда отаси қуриллатиб чекадиган чилимининг дориси ва ўтини янгилатар, тоза чилимни тортмоққа ҳафсала билан узоқ тайёргарлик кўрар эди.

– Истасанг, ундан кейинги воқеалар ҳикоясини ҳам сўйлаб берайин, истамасанг ўзинг биласан, – дер эди аслида ич-ичдан сўзламоқни хоҳлаб.

Идику отасидан ҳикояни давом эттиришни сўрарди.

– Сўйланг. Бу воқеаларни ҳеч ким сиздек жонли ва мароқли сўйлай билмайди, – дер эди отасининг кўнглини кўтариб, янада қулайроқ ўрнашиб ўтираркан.

– Турон юртида, Чиғатой улусида чингизийларни бебошлиқдан имкон қадар Қочули Баҳодир авлоди тийиб келган бўлса, Жўчи улусида халқ билан Қоон ўртасидаги бу муносабат тарозуси посангисини бизнинг ота-боболаримиз, манғитлар сақлаганлар. Манғитлар мўғул қавмлари орасида энг сабр-тоқатли, ҳисоб-китобли, ҳукмдорларга итдек садоқатли ва тошмеҳр уруғдир. Хонлар қаерда бўлмасин, ақлли ёрдамчиларни суймайдилар. Сен адолатли амир бўлсангу, халқ сендан рози бўлиб, хонни дуо этса ҳам ҳукмдорнинг пайтавасига қурт тушади. Обрўи менкига яқинлашиб қолибди, дея сендан эшак ўғриси ясамоққа киришади. Шу боис хонларга хизмат қилмоқда бағоят эҳтиёт бўлмоқ керак. Имконини топсанг улардан узоқ юр. Боиси аҳмоқ бўлсанг, аҳмоқлигинг учун, ақлли бўлсанг ақллилигинг учун уларга ёқмайсан. Иймонли ва виждонли инсон эса ўзини хонга хуш ёқадиган қиёфада кўрсата олмайди...

Ота гапдан тўхтаб, кўзини юмганча ҳузур қилиб чилим тортди. Тутунни роҳатла пуфлаб чиқаргандан анча сўнг кўзини очди. Лаб-лунжини артиб, совиб қолган қайноқ сувдан ҳўплади. Чап тирсагидаги болишларни олиб, ўнг биқинига қўйди.

– Доимо сенга ҳикоя сўйлаб бераман дея, насиҳатга ўтиб кетаман. Аслида бу ҳикоялар сен учун буюк сабоқдур. Давр қозонлари бир-биридан анча олисда бўлсалар-да, улар ҳар доим бир хилда қайнайдилар. Одамлар эсларини таниганларидан бери ҳақу ҳақсизлик, бахту бахтсизлик, омаду омадсизлик муаммолари оташида қовриладилар. Дунёда кечмиш, тарих сабоғидан буюк муаллим йўқдур. Шу боис сен ўтмишни яхши билмоғинг лозим. Шундагина бугун адашмайсан ва эрта кунда қоқилмайсан. Хулласи, гапнинг бўладурғонини айтсак, Олғуйхон вафотидан сўнг тож-тахт унинг ўғли Муборакшоҳга ўтади. Айнан шу хон даврида улусда исломни қабул қилиш ва кўчманчи ҳаёт тарзини ўзгартириш борасида қарама-қаршиликлар юзага келади. Муборакшоҳ ва у билан бирга Қашқадарё

хамда Оҳангарон водийларига кўчиб келган жалойир ва барлос қабилалари ўтроқ ҳаёт тарзига ўтиб, маҳаллий турк қавмлари билан аралаша бошлайдилар. Бироқ Чиғатоёв улусининг шарқий томонида, яъни Тангритоғ, Торим воҳаси, Еттисув ва Или водийсида яшаб турган мўғуллар ислом дини ва ўтроқ яшаш тарзига қарши чиқдилар. Улар билан ёнма-ён яшаётган уйғур ва бошқа турк уруғлари неча юз йиллардирки ислом динида бўлиб, ўтроқ ҳаёт кечирардилар. Улар ҳатто бу муаммони Талас воҳасида ўтган ўз қурултойларида муҳокама этиб, кўчманчилик ҳаёт тарзида яшаш шартлигини тасдиқлаб олдилар. Уларнинг қурултойи “Ҳеч қачон шаҳарларга яқин йўламаймиз, кенг яйловларимиз ва тоғларимизни тарк этмай-миз”, деган шиор билан тугайди. Минг икки юз олтмиш тўққизинчи йилдаги Талас қурултойидан сўнг Чиғатоёв улуси иккига бўлиниб кетади. Улуснинг ғарбий қисми ислом дини қоидалари асосида ўтроқ ҳолда яшай бошласа, шарқий томон, яъни Жете эскича ҳаёт кечираверади. Чиғатоёв улуси Кепакхон ва Тармаширинхонлар замонида кучланадилар. Тармаширинхон ҳатто Ҳиндистонни ҳам фатҳ этади...

Идику отасининг ҳикояларини тинглаб чарчамас эди. Подшоларга яқин юрма, дея сўйлаган бу воқеа ва ҳодисалар аксинча уни сиёсатга, хонлар ҳаётига қизиқтириб қўйди. У болалигидан бирга ўйнаб ўсган Тўхтамиш ва бошқа ўғлонлар билан бу ташвишларга қандай ўралашиб, киришиб кетганини ўзи ҳам сезмай қолди. Бу аҳил-иноқлик мақсадлар тўқнашганда душманликка айланди ва Тўхтамиш билан олдинма кейин Самарқандга йўл олдилар. Идику ақлли, тадбирли ҳукмдор сифатида Темурдан бошқани тан олмади. У ҳаётининг сўнгги дақиқасида, Темурдан сўнг Турон тахтига ўтирган Шохруҳга элчилари орқали юборган мактубида ҳам буни алоҳида таъкидлади.

... – Ниҳоят бугун бир қарорга келишимиз керак, – деди Идику мўмингина бўлиб ўтирган Темур Қутлуғ ўғлонга зимдан боқаркан. – Эртами-кечми Темурдан рухсат сўраб, миннатдорчилик билдириб, йўлга чиқишимиз ва Оқ Ўрда томонда эртанги кун тадоригини кўриб туришимиз керак, – деди асл мақсадга ўтиб. – Бўлмаса уруғ-аймоғимиз назарида Тўхтамишдан чўчиб, Темурнинг пинжида юрган қўрқоқлар мақомида қоламиз.

– Мен ҳам шу фикрдаман, – деди жонланиб Темур Қутлуғ.

– Бироз вақт кечсин. Ҳа деганда бугун-эрта бу хусусда сўз очсак, айб бўлар. Балки улуғ амирнинг ўзи гап очиб қолар.

– Маъқул сўзлайдурсиз, – Идикунинг фикрига қўшилди суҳбатдоши. – Темур жавоб берармикан?

– Жавоб бермай бизни бошига урадимиз? Илгари Ўрусхонга қарши унга Тўхтамиш керак бўлганидек, энди Тўхтамишга қарши биз керакмиз. Темур биладик, ҳеч қачон Тўхтамиш бизни кечириб, ёнига олмайди. Биз ҳам уни жинимиздан ёмон кўраемиз. Тўхтамишни узил-кесил синдиргунига қадар бизнинг ўша тарафларда бўлиб, Тўхтамишнинг бошини қотириб турганимиз биз учун ҳам, Темур учун ҳам керак. Бунга қадар у Эрон ва Озарбайжондаги ишларини битириб олади.

– Ақлингизга қойилман, устоз! – деди хонзода Идикунинг юзига ҳайрат билан тикилиб. – Ҳисоб-китобингиз ғоят аниқ!

– Катта-кичик ҳаёт ташвишларида хато қилиш мумкин. Бироқ катта ишларда, сиёсатда хато қилсанг, тамом. Қайтиб бу ўйинга киритмайдилар ёким ўзинг киролмайдиган бўлиб чиқиб кетасан, – ўғлоннинг мақтовидан буғдойранг юзига табассум ёйилиб сўзларди Идику. – Темур ҳузурига Кунча ўғлонни ҳам олиб, учовимиз биргалиқда кирамиз. Гапимиз бир ердан чиқиши керак. Кунча ўғлон ҳам назоратимизда бўлмоғи лозим. Ҳеч бир нарса эътибордан четда қолмаслиги керак. Хасга ҳам эътиборсизлик билан қарасанг, бир кун келиб кўзингга кириши мумкин. Ҳеч қачон ҳокимият совға қилинмайди. У тортиб олинад, эгалланади, забт этилади. Бу ишда кечиксанг ёки хатога йўл қўйсанг, фаришта бўлсанг-да, уни эгаллаганлар томонидан ўғри ва муттаҳамга айлантириласан! Ҳақиқат қарор топгунига қадар эса ё афанди ўлади, ёким эшак. Агар омад юз ўгирса, иккиси ҳам баробар ўлиши мумкин. Яна шуни ҳисобга олмоғимиз лозимки, Тўхтамишнинг хоинлигидан сўнг Темур бизнинг авлиёмизга ҳам ишонмайди. Жўчининг авлиёсига ҳам Жўчи деб қарайдилар. Бироқ биз ҳам улус манфаатларидан чекиниб, у ердаги ўғлону амирлар хоҳишига қарши

бориб, Ўрдани юзда юз Турон давлатининг вилоятига айлантира олмаймиз. Чигатои улуси не қадар бизга боғлиқ бўлишни истамаганидек, бизникилар ҳам шу қадар Самарқандга тобе бўлмоқни ҳазм этолмайдилар. Аксинча, боши оққан томонига қараб ҳаё-ҳув деб кетадилар. Темур ақли одам. Буни яхши тушунади. Унинг учун биз Хоразм ва Чигатои улуси ҳақидаги даъволаримиздан кечсак, Жете билан бирлашиб, унинг тинчлигини бузмасак бўлди. Салтанатининг қолган қисмини эплаб олса ҳам дўпписини осмонга отади.

– Темурга ёғий давлатлар билан алоқаларда ҳам эҳтиёт бўлмоқ керак, – кўшиб кўйди Темур Қутлуғ уни диққат билан тинглар экан.

– Тўхтамиш энди бу ишга киришади. Миср султонию, Темурнинг ашаддий душмани бўлган Султон Аҳмад Жалойиру Қора Юсуф кабилар билан иттифоқ тузишга ҳаракат қилади. Уни жуда яхши биламан. Энди у Темурдан қасос олмоқ пайига тушади. Бу ўз навбатида биздан ҳам олинадиган ўч бўлади. Яна Аллоҳ билади-ю, энди у ҳеч қачон Темурни енга олмайди. Темур Турон тарихида ҳеч бир султону хоқон қилмаган ишни қилди. Унинг икки юз минглик ўрдусида мақсад, ғоя бор. Булар нима учун ўлимга бораётганликларини жуда яхши биладилар ва ҳақлар. Тўхтамишнинг саҳройи кўшини эса фақат мўмай ўлжани ўйлайди, холос. Қорин қайғусида яшаган оломондан катта ишларни кутиб бўлмайди, биродар, – ҳамон мадраса мударрисини каби қўл ҳаракатлари билан сўзлар эди Идику.

– Мен Улуғ амирнинг феълида бир нарсани кузатдим, – яна гапга аралашди Темур Қутлуғ.

У ўзи сезмаган ҳолда Идикунинг сўзини бўлиб қўяр, бу эса амирнинг ғашини келтирар эди.

– У душманлари ҳақидаги рости ёлғон миш-мишларга ишониб кетавермас экан. Душманнинг ҳам яхши ва кучли томонларини қайд этиб, муносиб баҳоларкан. Кўпроқ ўзи йўл қўйган хатолар ва нуқсонларни сўраб-суриштирар экан, – болаларча самимийлик билан сўйларди ўғлон.

– Бу кучли одамнинг энг муҳим хислати. Ожизлар барча айбни ёғийга ёки ён-веридидаги ёрдамчиларига ағдаради. Уларни ёрғулаб зиндонга ташлайди, бошини олдиради. Халқни айблайди. Шунинг унутмангки, муҳтарам хонзодам, Темур тирик экан, биз билган иқлимларда ҳеч ким унинг олдига туша олмайди. Истасак-истамасак, бу кетишда у етти иқлимни эгаллайди. Бунга барчанинг ақли етиб қолди. Биз ҳам шунга қараб оёқ олишимиз керак. Урусия ва унинг атрофидаги вассалларимизни эпласак ҳам катта гап.

– Унда у етти иқлим хоқони бўлади-ку? – кўзлари катта-катта бўлиб кетди Темур Қутлуғнинг.

– Ҳозир ҳам Эроню Туронни, Хуросону Дашти Қипчоқни, Мўғулу-Озарбайжонни эгаллаб салкам етти иқлим хоқони бўлиб турибди-ку! Яна нима керак, сенга? – хонзодани яна сенлай бошлади Идику. – Унинг айтганини ким қилмаса соғ қўймайди. Шу боис Чиндан Мисрга қадар, Ўрусиядан Ажамга қадар ҳукмдор исмида боши юмалоқ, бути айри одам борки, унинг сўзига қулоқ солишга мажбур.

Қутлуғ Темур иштонини ҳўл қилиб қўйган боладек, мулзам бўлиб, Идикунинг оғзига термулиб ўтирар эди. Ичида бу пухта Идику бекорга Темурнинг ёнида юрмаган экан, у билан бирга бўлмоқ ҳам катта мактаб экан-да, дея ўйлар эди.

– Темур ўз миллатдошим деб Усмонли туркларига тегмаслиги мумкин. Бироқ буларнинг орасини бузувчилар керагидан ортиқ. Гап икки томоннинг ҳам шу қутқуларга учиш-учмаслигида. Темур билан Усмонлиларнинг арабларга муносабати бир хил. Араблар бу дунёда ҳайиқадиган бирдан-бир қавм ҳам турклардир. Усмонлилар исломнинг пешқадам миллатига айланиб бормоқдалар. Ҳозир эса бу байроқ Темурнинг қўлида. Исломга ҳеч ким ундай хизмат қила олаётгани йўқ. Боиси булар динда араблардан тоза, муқим ва илмлидур. Ислом араб дунёсида туғилган бўлса-да, Турон ерида яшнамоқда. Сабаби турклар исломдан илгари ҳам бир тангрига сиғинганлар. Икки йил бурун қирқ йил Усмонли давлатига султонлик қилган Мурод Биринчи Худовандигар қазо қилди. Ўрнига ўғли Боязид Биринчи ўтирди. Агар ёш султон Темурнинг душманлари билан иттифоқ тузиб, унинг ёғийларини қўллаб-қувватламаса, Темур унга оталарча муносабатда бўлади. Акс ҳолда бошига Тўхтамишхоннинг куни

тушади. Араб султонлари ҳам бир-биридан аҳмоқона тарзда мағрур ва калтафаҳм. Улар Темурдан асроилдан кўрққандек кўрқадилар.

– Йўғе, – деди хонзода тиззасига уриб.

– Худо ўлдирмаса, кўрармиз, – лабини чўччайтириб, пешонасини тириштирганча сўзлар эди Идику.

– Бу ур-сурда биз ўз давлатимизни сақлаб қолишимиз, уни янада қудратли салтанатга айлантормоғимиз керак. Акс ҳолда нафақат салтанат ва ҳокимиятдан ажраламиз. Барчамиз кўч-кўронимиз, отимизу итимиз, қолаверса битимиз билан тўрт тарафга қараб қочамиз. Яна қайта бошдан Жете, қочоқ бўламиз. Бу демак яна қайта бошдан сой учраса ювинадиган, бўлмаса тўқими чиқиб юраверадиган сахройи бўлдик деган гап. Усиз ҳам улусимиздаги қочоқлар етиб ортади, – дея Идикуга ақли-идрокини намойиш этмоқчи бўлди ўғлон.

Идику ўрнидан туриб чодир эшиги олдига борди-да, анча нарида турган қоровул билан хизматчини чақирди.

– Қани, муҳтарам хонзодамизни бир ажойиб меҳмон қилайлик. Бул кишим бизни ҳар доим қўй сўйиб, иззатимизни ерига қўядилар. Қора кўчқорлардан бири сўйилгунга қадар яхна гўшт билан май келтир! – буюрди бек.

У жуда саранжом-саришта, ҳеч бир нарсани эътибордан четда қолдирмайдиган тартибли одам эди. Бирон нарсани маълум жойга қўйган бўлсаю, унга биров тегса аччиғи чиқиб жеркиб ташлар, ўзи ўрганган ва мослашган ҳаёт тарзини осонликча ўзгартирмас эди.

– Буларга юз марта айтсанг ҳам, емак тез ҳозир бўлмаса хўжайин тергайди, дея қўйни сўя солиб, қозонга ташлайдилар. Гўшт ҳам оқариб қолиб лаззатли бўлмайди, шўрваси ҳам... Ота-боболаримиз ҳеч қачон гўштни совутиб, қонини қотирмасдан қозонга ташлашмаган. Кел, бовурим, энди бир намоз ўқиб олайлик. Аллоҳ ғафуру раҳим, – дея тоқчадан иккита жойнамоз олди амир.

Улар қиблага қаратиб жойнамозни тўшадилар. Идику овозини баландлатиб азон айтди. Утовининг қибла тарафига суралар ёзилган зарҳал сўзана осилганди. Темур таклиф этганида улар кўпинча намозни Улуғ амирнинг кўчма масжидида ўқишарди.

Чодир ташқарисида қўлга тушган ўлжаларни тўплаш ва уни тақсимлаш билан боғлиқ ғала-ғовур давом этар, аскарлар бақариб-чақаришар, отлар басма- бас киш-наб, араваларнинг ғижир-ғижери эшитилар эди.

Қўшинда тушган ўлжанинг тўртдан бири хоқон ва хазина учун олиниб, қолгани амир, лашкарбоши ва лашкарга бўлиб берилар эди. Катта жанглардагина бу тартибга амал қилинар, кичик савашларда ўлжа жангчиларга қоларди. Турон ўрдуси тарихида ҳали бу қадар кўп ўлжа қўлга тушмаган эди. Илк бор пиёда аскарлар ўн-йигирматадан от олдилар. Ҳар бир суворий юз-юз эллик чоғли уюрни ҳайдаб юрар, қўй-эчкиларнинг эса ҳисоби йўқ эди.

Лашкар Идил дарёсининг Ўрту манзилида турар, бепоён яйловлар, серсув ўтлоқларда ўт-ўлан белга урар, аскарлар ҳеч кўрмаган ҳайвонот турларига дуч келардилар. Ботухон бежизга бу ерларни эгаллаб, дарё соҳилига ўз пойтахтини қурмаган эди.

– Улусингиз инон-ихтиёри, қисмати қўлингизда, – деди эртаси кунини нонуштадан сўнг ҳузурига кириб тобуғ келтирган икки хонзода ва ўрда бегига синчковлик билан қараган улуғ амир ўнг қўлидаги тасбеҳини ўгирар экан. – Оғир кунларда ўз қавмингиз олдида бўлмоғингиз лозим деб ўйлайман. Ҳали биргалашиб асосий душманни бир ёқлик қилмоққа тўғри келади. Қўшинининг катта қисми вақтида қочиб, жонини қутқариб қолди. Бироқ уларнинг қисик кўзлари бу мағлубиятдан сўнг ҳам очилмаса керак деган андишадаман.

– Бу курашда биз доимо ёнингиздамиз ва лозим бўлган дақиқада қўшинимиз ила ҳузурингизга етиб келамиз, – деди Идику дона-дона қилиб.

– Бу ишда нечоғлиқ кўмак эта билурсиз, билмадим, бироқ яхши дўст ва аҳил қўшничилик руҳини элингиз орасида тиклаб, ёймоғингизни сўрайман. Улусингизга маълумки, бизнинг юртимизга хавф-хатар доимо Ўрда тарафидан бўлган. Имкон бўлса бу босқинга жавоб берилган, бўлмаса халқ таланиб, хонавайрон бўлиб қолаверган. Бунда албатта халқнинг айби йўқ. Балиқ бошидан дейдилар. Разолат

бошқарувчиларда. Боласига эплаб насиҳат қила олмайдиган хон авлоди вакили борки, Чингизхон бўлмақ талвасасида. Ким билади ҳали келажак насллар юзларча йиллардан сўнг буюқ қоон ёким бошқаларга қандай баҳо беради. Биз эса қаршимизда турган тоғдан бўлак юксакликни кўрмаймиз. Бу тоғнинг орқасида ундан-да улкан тоғлар борлигига закомиз уфқи етмайди.

Темур шу ерда гапидан тўхтаб, хос мулозимга қараб чап қўлини кўтарди.

– Ўрданинг икки муҳтарам хонзодаси ва улуғ амири елкасига шоҳона тўнлар ёпилиб, шоҳона сарполар ила сийлансун... Ҳайдаб кета олгунларига қадар от, қўй-эчки берилсун! Лозим миқдорда асирлардан хизматкор ва чўпонлар ажратилсин! – дея амр берди.

– Улусни адолат ила идора этинг! Табиийки, ул хон мағлубиятидан сўнг юртингизга сиз ғолиб сифатида бормоқдасиз. Иш тутуми ҳам шунга яраша бўлмағи керак. Улуғворлик ва давлатмандлик жиловини муносиб тутинг! Дину диёнат байроғини ақлу идрок, тадбиру зако қўлида маҳкам ушланг! Омин, биробил оламин!

Темурнинг мусофирларга сўнг сўзи шу бўлди. Улар таъзим бажо келтирганча тисланиб, Улуғ амир ҳузуридан чиқдилар.

Темур чодиридан чиққан уч мусофирнинг хаёли уч томонда эди. Улар бир зум гапни ва ишни недан бошлашларини билмай, гарангсиб қолдилар. Идику билан Темур Қутлуғнинг апоқ-чапоқлиги ва ўзаро тил бириктирганидан ташвишга тушган Кунча ўғлон тайсаллаб, улардан узоқлашиш ниятида эканлиги қиёфасидан сезилиб турар, бу ҳолат Идикунинг ғашини келтирарди.

– Иним, сизнинг тўрт томонингиз қибла. Бемалол ишингизга боқа билурсиз, – деди Идику Кунча ўғлонга ҳеч бир андишага бормай кўрс оҳангда.

– Майли, саломат бўлинг. Насиб этса кўришармиз, – жавоб қилди ғўлдираб, оғзига бошқа калима келмай Кунча ўғлон.

Сўнгра хайр-маъзурсиз шартта орқага бурилди-да, ўз чодир томон юрди.

Идику билан Темур Қутлуғ ҳам фурсатни бой бермай сафар тадоригига тушдилар. Турон ўрдусида аксари амир ва лашкарбошилар бу жўчилик мусофирларни севмас, уларга паст назар билан қарар эдилар. Фақат Темурнинг юз-хотиридан улар билан салом-алиқ қилишарди. Темур уларга жавоб берди. Бундан буён молу жонига ҳеч ким кафил эмас. Уларга тиш қайраб юрган бирорта лашкарбоши бойлик учун ярим йўлда жойларини солиб қўйиши ҳам мумкин. Шунинг учун ўзларининг кетаётгани ҳақидаги хабар тарқалмасдан жуфтакни ростламоқ керак. Ҳар иккиси ҳам бу нарсани гап-сўзсиз англаб туришарди. Идику нигоҳи билан хизматчиларига яшин тезлигида ўтовни йиғиштириб, йўлга тушиш ишорасини қилди. Темур Қутлуғни ўзидан бир қадам ҳам узоқлатмади. Бурун бўлмаса бу кўз бу кўзни ейди, дер эди у кўпинча. Вазият қалтис. Инсон зотига ишонч йўқ.

Аскар ва хизматчилар кўч-кўронни оту араваларга орта бошлаганда улар юз чоғли илдам суворий билан йўлга чиқдилар. Идикунинг хаёлига беихтиёр акаси Исобек манғит келди. Дунёнинг тўзганини, отдан эшакнинг ўзганини қарангки, ўзи Темур қўшини таркибида Тўхтамишга қарши савашди. Акаси Исобек эса Тўхтамиш қўшинида Темур ва Идикуга қарши қилич кўтарди. Эшитган одамнинг эси оғади. Бундай деса, Темур Қутлуғ билан Кунча ўғлоннинг ўнлаб қардошлари ва амакиваччалари Тўхтамиш ўрдусида эди. Демак салтанат, ҳокимият учун кураш ва савашнинг шarti шундай. Буларнинг барчасига этак силтаб, узоқни кўзламоқ керак. Сиёсатда кўнгилчанинг иши юришмайди. Эҳтиёткорлик, тадбирли бўлмақ, куч-қудрат. Бошқа инсоний хислату сифатлар ҳаёти тожу тахт ва сиёсат билан боғлиқ бўлмаганлар учун. У англаган даҳшатли ва аянчли ҳақиқат шу бўлдики, ҳеч қачон ва ҳеч замон ҳокимиятга тўғри ҳамда ҳалол йўл билан эришиб бўлмас экан. Демак сиёсат тандирига ўтин шундай қаланади.

Темур Қутлуғнинг эса хаёли жойида эмас эди. Кунча ўғлоннинг ўзларидан ажралиб, терс бурилиб кетгани уни ўша дамдан бошлаб безовта қилар эди.

– Кунча ўғлон нима қилаётган экан-а? – деди у томдан тараша тушгандек Идикунинг хаёлини тўзғитиб, йўлда кетаркан.

– У биз узаб кетганимиздан сўнг бориб Темурдан Ўрда тахтини сўрайди, – жавоб қилди амир Идику совуқ оҳангда.

– Мени ҳам шу фикр безовта қилмоқда, – деди хонзода лаблари пирпираб.

– Безовта бўлишингизга ҳожат йўқ, хонзодам. Биринчидан, бу нарса айни дақиқада юз фоиз Темурнинг кўлида эмас. Иккинчидан, Темур биздан ўтиб бу ишни қилмайди. Учинчидан, шундай деб борса юмшоқ жойига тепмаса-да, ундан берироқ қилиб жўнатади. Ҳокимият Темурнинг чўнтагидаги қанд эмас. Уни курашиб олмақ учун мана, сиз билан мен кетмоқдаман. Иншааллоҳ, бул муддаомизга эришажакмиз!

– Омин! – деди титроқ овозда Қутлуқ Темур ўғлон. – Илоҳим Яратган бизга ўнг кўзи ила боқсун!

– Омин! – кўшиб қўйди Идику.

Ҳақиқатан орадан бир ҳафта ўтгач, Кунча ўғлон Темур ҳузурига қайтиб борди. Ниятлари амалга ошишига рағбат кўрмагач, бир кечада кимсага билдирмай қочиб қолди. Қочоқ бўлди.

Кунча ўғлон Идику манғит ва Қутлуғ Темур билан сичқон-мушук ўйини каби кечган бир неча йиллик очиғу пинҳона, ярим дўстлиғу душманлик, ярим рақобату хайрихоҳликдек юрак сиқувчи тирикчиликдан қутулганига қуллуқ қилиб, барчадан кўлини ювиб, қўлтиғига уриб, отига қамчи босди. Унинг тарафдорлари ҳам Темур Қутлуғниқидан кам эмас. Имо-ишорасини кутиб турган не-не одамлари бор. Идику Манғит эса туяни ютса ҳам думини кўрсатмайдиганлар хилидан. Ҳар қандай яхши юмушни ўз отидан, қону жон ила боғлиқ нохуш ишларни эса ўзгалар кўли билан қилади.

Ўрусхоннинг тўрвасидан тушиб қолган бу икки даққининг ёнида ёнғоқнинг остида ўсган ниҳолдек ингичка тортиб, дами чиқмай келди. Хоқон билан бирор мартаба бафуржа юзма-юз кўришиб, дардини айта олмади. Бироқ ундан фақат яхшилик кўрди. Сарой тахтини ҳадя этмаса-да, хондек иззат кўрсатиб, ҳурматини жойига қўйди. Егани олдида, емагани кетида бўлди. Бой-бадавлат Темур саройида ва хазинасида нени истасанг итирқин эди. Самарқандда ўзига келиб, қаддини тиклаб олди. Ўн беш чоғли авлодини ўқитди. Бироқ шу икки ҳамсухбатининг соясида, ёғ ичида ёзилмади.

Идику билан Қутлуғ Темур неларни бичиб-тўқимасин, эгасининг айтгани бўлади. У ҳам осонликча улоқни олдириб қўядиганлардан эмас. Чиқмаган жондан умид. Энди қирққа етди. Ҳаммаси олдинда. Ўзи ол қулим деса, кўз очиб юмгунча дарёлар тескари оқиб, тожу тахтлар ўз оёғи билан пойига келиб қолиши ҳеч гап эмас. Ботухоннинг тахтини ҳеч кимга боғлаб берган эмас. Фақат муҳим воқеа ва ҳодисалар денгизи жўш ураётган жойга тезроқ етмоқ, кўз-қулоқ бўлиб турмоқ керак. Куч тўплаб, ўзинг билан ҳисоблашмоқларига замин тайёрламоқ керак.

Бузоқнинг қочгани сомонхонагача. Ботухон бўлмоқликка даъво қилиб чиққан бир Мамай деганининг аҳволини кўрган эдик. Мўлтонидек кўч-кўронини аравасига ортиб, Қримнинг Қаффасигача қочиб борди. Сон-саноксиз хотину жорияларини, канизагу асираларини насронийларга ҳадя этди. Бутун бошли Сарой хазинасини қароқчиларга кўш-қўллаб топширгач, ўзини дайди кўппакдек бўғиб ўлдирдилар. Сенинг қисматинг ҳам бундан ортиқ бўлмайди. Соғ қўй бир ҳуркканча, қар қўй икки ҳуркканидек, кўпам ўзингдан кетма. Ҳар кимга бир чодир, бир гўр. Топган тутганинг эрта кунда авлодларингга эмас, Мамай каби кўзингни ўйиб, жойингни солганларга қолади. Отдек чопиб топганингни иту битлар, эшаклар ейдилар. Мен аҳмоқ не қаро босиб сен муттаҳамларга қўшилиб қолдим. Мусофирчиликнинг нонини шунча йил бирга едик. Сиз оғзимиз санга бормади. Ҳурматингни қилиб, ҳеч бир замон олдингни кесиб ўтмадим. Чодирининг тўри сеники эди. Сенга ёнингдаги бузоқчангдан кам хизмат қилмаган бўлсам. Тағин бурнингни жийириб, ёзғирасан. Жория ва канизакларнинг сендан қолганини олган бўлсак. Ит аччиғини битдан олганидек, келиб-келиб мени ўйиндан чиқариб турткилайсанми? Кўрасан ҳали. Мен ҳам саҳродаги туяқорин эмасманки, тепкилаб ўтиб кетсанг! Худой топмас ер йўқ. Қаерда бўлмагин, ким бўлмагин, сен билан ҳисоб-китоб қиламан. Керак бўлса, уруғингни ўйнатаман!

Ботухондек буюк қондан қолган оғир юкни ҳачирликни даъво қилган сен эшак кўтара олармикансан? Нотавон кўнгилга, кўтир жомашов. Бу аравани кимлар тортиши ва кимлар дастак бериши, Чингизхоннинг ясо ва юсунлари каби тошбитикка ўйиб битилган. Сен илоннинг ёғини ялаган хоин манғит буни кўриб билиб туриб, Темур каби ҳокимиятни биздан тортиб олмақчисан! Тўшбаракни хом санабсан! Юзларча,

мингларча чингиззодалар бунга йўл қўймасалар керак! Агар бунга йўл берсалар, бу итваччалар Чингизнинг насл-насабидан эмаслар. Мулку давлат эгаларини катта ўйиндан четлатмоқчи бўлаётганлар сен ҳурматли хачирни нўхталаб, шу юк томон халалаб бормоқдалар. Бу ишнинг таомили шундай. Юкни эшакка ёки эшакни юкка олиб борадилар. Юки оғир эшак илдам юрганидек, сен ҳам ҳўтигингни эргаштириб, апил-тапил жуфтакни ростладинг. Ҳовлиқма! Ўпкангни бос! Тез югурганнинг ўпкаси, нафаси бўғзига тикилиб қолади! Ўзингни ўту чўққа уриб, кўпам чопма! Чопганлар, чопиладилар!

Ўрусхондан сўнг тахтга ўғли Тўқтабой ўтирди. Қисқа фурсатда унинг қавушини боқий дунё томон тўғриладилар. Ўрнига Ўрусхоннинг тирик қолган сўнги ўғли Темур Тилахон тахтга чиқди. Тўхтамишхоннинг жаллод соқийлари Жўчи улусининг йигирма иккинчи хонини ҳам ажам шарбати билан сийладилар.

Ҳоқон Темур Тўхтамишга кўмак этди. Бўлмаса уни ҳам Ўрусхоннинг одамлари қай бир бутанинг тагида бўғизлаб кетар эди. Темур Қутлуғ дегани Ўрусхоннинг невараси, Ўрдага хон бўлган сўнги ўғли Темур Тилахоннинг ўғлидир. Тўхтамишнинг кўлидан қочиб қутулганидан бери орқаси қичиб, бобосининг тахтига ўтириш орзусида кечалари миҳжа қоқмай чиқади. Бу аҳмоқ бир нарсани билмайдик, эрта кунда, коса лаби каж келганда бош амир жаллоди Идику уни ўз ўғлига сўйдириб, шу падаркушни ўрнига ўтқазади. Бу итдан тараган қуғулхонлар эса тахт учун бемалол, киприкларни қилт этмай оталари, ака-укалари ва хеш-ақрабларини ўлдираверадилар. Бу даҳшатли ажал чархпалаги эртага ўзини ҳам тилка-порасини чиқариб, асфаласофинга олиб кетишини ўйлаб ўтирмайдилар.

Қутлуғ Темур ҳам ўз жаллодининг этагидан тутиб, эртага қази бўлишини билмаган тойдек челақ ёхуд кўзалар ўрнига исфаҳон қиличлари терилган чархпалак сари от қўйиб бормоқда. Демак шармандали томошанга узоқ қолмабди, ўғлон. Сен хон эмас, Идикунинг елида елдиван бўлмоқ учун кетмоқдасан, ўрусзода. Елдиван бўлиб қолсанг ҳам майли эди. Бироқ у сени ахлатлатта ҳам қилмайди. Наҳотки шуни англаб етмасанг? Наҳотки юз эллик йиллик чингизий иқтидору қудратни чинми-мўғулми, насли-насабининг тайини йўқ бир манғитвачча кўлига ўтишига рози бўлсанг? Томошабин бўлиб турсанг? Ота-боболар арвоҳи уради сени! Фақат ўзингни эмас, авлод-аждодингни ҳам соғ қўймайди! Сенга тилагим битта! Баттар бўл! Ўлар ҳўкиздек, болтадан тоймай кетавер! Нега муносиб бўлсанг, шуни оласан! Темур салтанати соясида яшаган сокин кунларимиз бир кун келиб ҳаммамиз учун қўл ва умид етмас армон, жаннатий бир ҳаёт бўлиб қоладиган кўринади...

Инсон юргани, кезгани сари шу қадар кўп одам таниб, юрт таниб кўзи ва зеҳни очилар экан. Бежизга ўн эшитгандан бир кўрган афзал демас эканлар. Самарқанд сафари ва мусофирчилиги унга жуда кўп нарса берди. Ўз юртинг ва халқингга олисдан туриб боқсанг, унинг яхши-ёмон тарафларини янада аниқроқ, теран нигоҳ билан кўрар экансан. Ўзга ўлкаларни кўриб, солиштирмасанг, ўз-ўзини мақтаб, сийратига маҳлиё, сарой оломони орасида кўр бўлиб, биздан зўр давлату улус йўқ деб юраверар экансан. Бу ёруғ оламда сен кўриб тургандан ҳам улкан ва юксак тоғлар борлигини унутиб яшар экансан. Бу кенг ва кўм-кўк осмоннинг чегараси кўриб турганинг уфқнинг само гумбази билан қовушган бўз қирларда тугамас экан. Сенинг оламингдан ташқарида ҳам чек-чегарасиз минг бир оламлар, сон-саноксиз одамлар бор экан.

Дунё аталмиш бу борлиқнинг туруми, бузилиши ва тузалиши одам дея аталмиш жонзоднинг ақли закосига, жоҳиллигу нодонлигига боғлиқ экан. Идикунинг суҳбатларини тинглаб кечаю кундуз тиним билмай ўзини ўту чўққа уришини кўриб, унинг ҳаёт ҳақидаги фикр ва боқишларида ўзгариш юз берди.

У бир кеча кундузда бошқа бир кишининг уч-тўрт кунлик ишини қилар, оз ухлар, оз ер, бироқ маишатнинг кўзини ўярди. Эрта туриб пешин намозига қадар барча ишларини бир ёқлик қилиб улгурарди. Аср намозигача давлат иши ила боғлиқ юмушларни саранжомлаб, маишатга ўтирар, бир кунда асосан бир маротаба емак ерди. Бу суфра аввал ўз яқинлари билан, сўнгра канизагу нозанинлар билан давом этарди. Унинг учун энг мароқли, ҳаётининг мазмунига айланган икки нарса бор эди. Биринчиси, ҳокимият, давлат иши бўлиб, иккинчиси, хонимлар ила айш-ишрат, кайфи

сафо эди. Унинг шу мақсадда фойдаланадиган беш-олтита хос ўтови бўлиб, ҳар бирида беш ўнтадан жория, канизак ва асиралар сақланар, амир уларни узоқ беклатмай, кечаю кундуз кириб чиқаверар эди. Чин-мочин тарафдан шаҳватни кўзғайдиган дорилар олиб келтирар, суҳбат мавзуининг асоси ҳам хонимлар ила боғлиқ севги ҳикоялари ва ишқ тафсилотларидан иборат эди.

Бироқ у бу ишларни шу қадар эҳтиёткорлик билан, хамирдан қил суғургандек қилар, ташқи қиёфасидан ҳеч ким уни бу қадар шаҳватпараст одам дея хаёл ҳам қилмас эди. У ўзини кўй оғзидан чўп олмаган бир мусичаи беозор кўрсатиб, ҳаётини улус хизмати ва манфаатига бахшида этгучи фидокор раҳнамо сифатида тақдим этишнинг ҳадисини яхши билар, ҳар қандай вазиятдан чиқиб кетишнинг устаси фараң эди.

Идикунинг ҳаёт тарзи, юриш-туришини узоқ муддат диққат билан кузатган ўғлон тожу тахтга, мулку давлатга ҳирс қўйган кишиларнинг хонимларга ҳам ўч бўлишини англаб етди. Бундай одамлар ҳар қандай оғир шароитларга ҳам мослашиб, мақсади йўлида ҳеч нимадан тап тортмайдиган, жони тошдан қаттиқ, яшовчан бўлар эканлар. Улар учун ҳокимият ва хонимлар устидан ҳукмронлик қилмоқ, бу икки оҳанграбони истаган шаклида қўлланмоқ ҳаётининг мазмунига ва хасталикка айланиб қолар экан.

Аёл зоти ила мулоқоту муҳаббат ғоят нозик ва хатарли ишдир дерди у кайфи ошиб қолган пайтларда. Аҳли гўзаллар менинг нафас олгучи баҳаво хушбўйларимдир. Мен уларсиз яшай олмайман. Мен каби хонимсевар бўламан дея қоқилиб юрманглар тагин. Бедананинг юришини қиламан деб, муллатўрғайнинг бути айрилган экан. Бу дунёда аёл зотини ҳар томонлама рози этмоқдан оғир иш йўқдур. Уларнинг аврати ерга боққан, орқа-олдинга қарамай бу ишнинг ортидан қувсанг, охир бир кун ерга қараб қоласан.

Кунча ўғлон шуларни ўйлаганча уфққа узанган даштда оти жиловини бўш қўйиб кетиб борарди.

Бек ва ўғлон Тўхтамишхоннинг қочган-писган қўшинига дуч келиб қолишдан ҳадиксираб, эҳтиёткорлик билан от суришар, ҳар кўринган қора-қурадан чўчир эдилар. Шунда иккисининг хаёлига ҳам Турон урдусидан бироз эрта айрилгани фикри келди. Бироқ оғиз очиб бу ҳақда қўнишмадилар. Оқ ўрдага, хешу ақраболари қўшига етганларида еганлари ичига тушгандек бўлди.

Шоҳсан, гадосан, очсан, тўқсан, тонг отар, кун ботар, умр елдек ўтарди...

Салим АШУР

Севишини номидан мақшуб

Иссиқ уй

Баҳор қалъасининг қутволи –
 Қуёшда қирларнинг иқболи,
 Ҳилолда тунларнинг саволи,
 Бешиқ ва беланчак кенгликлар,
 Тогимга ёқалик, енгликлар,
 Богимга, дарёмга тенгликлар,
 Юзимга ранг берган йўлларим,
 Кўзимга тонг берган гулларим,
 Дилимни ўстирган қўлларим,
 Умримга ҳарф сочган китоб бу,
 Отамдан, онамдан – офтоб бу,
 Онгимни уйғотган хитоб бу,
 Бу сувлар бунчалар тиниғ-ей,
 Тошлари кўп майда синиғ-ей,
 Балиғи чиройли қилиғ-ей,
 Уларда аجدодлар нигоҳи
 Келади – минг йиллар гувоҳи,
 Гувоҳлар соғинчнинг сипоҳи,
 Турналар бир текис чизилган,
 Тераклар чизиққа тизилган,
 Қиёқлар қулоғи чўзилган,
 Ҳавода варрақлар партирар,
 Болалар қалбига талпинар,
 Ҳар қалбда биттадан али унар,
 Она, сиз тебратган бешигим,
 Ота, сиз тафт берган эшигим,

*Одамлар, сиз билан хешлигим,
Ҳеч кимга бермаган буюм шу,
Тирикман – энг тирик куйим шу,
Кўз юмсам – энг иссиқ уйим шу...*

Энг иссиқ уйим шу...

Бир...

*Шаббода бир патни тутиб келтирди,
Севгининг номидан мактуб келтирди.*

*Ҳар сўзда чиройли бармоқ изи бор,
Ҳар сўзнинг ёнида гул илдизи бор.*

*Сўз эмас, лабларда таралган нафас,
Лаб эмас, бир қалбда яралган нафас.*

*Нафасмас, бир дилнинг тубидаги уҳ,
Уҳ эмас, кўкракда эриган андуҳ.*

*Андуҳмас, кўкларга ёйилган бир зор,
Зор эмас, кўклардан тўкилган озор.*

*Озор эмас, балки кўринмас белги,
Белгимас, бир зулфнинг учидан улги.*

*Улгимас, ҳайратдан синиб тушган дод,
Дод эмас, бир холга жо бўлган ҳаёт.*

*Ҳаётмас, қаламнинг учидек нуқта,
Нуқтамас, нуқтадан кичикроқ нуқра.*

*Нуқрамас, томоқда тебранган бир воҳ,
Воҳ эмас, пардан ҳам енгилроқ бир оҳ.*

*Оҳ эмас, жилмайиб қараб турган сўз,
Сўз эмас, бир қалбга келиб қўнган кўз.*

*Кўз эмас, гул юзни безаган бода,
Бодамас, киприкда ётган шаббода...*

*Шаббода бир патни тутиб келтирди,
Севгининг номидан мактуб келтирди.*

Тиллақош

Қўйнида қуёш ётсин,
Ҳур кўксига нур ботсин,
Қушлар сайраб уйғотсин,
Ҳилол тиллақош бўлсин,
Ҳар сўзи талош бўлсин.

Офтоб бўлар соябон,
Кечалари ой посбон,
Дунё унга меҳрибон,
Ҳилол тиллақош бўлсин,
Товуслар фаррош бўлсин.

Авайлайди ўзини,
Бол симирар сўзини,
Юлдуз ўпар кўзини,
Ҳилол тиллақош бўлсин,
Қоши, кўзи фош бўлсин.

Кимга махфий маҳзани,
Озода қад савсани,
Чеҳрасининг равшани...
Ҳилол тиллақош бўлсин,
Устаси наққош бўлсин.

Бармоғинг учи

Учирма қиласан қошингни,
Ғавгога қўясан бошингни.

Қайдансан, бунчалар иссиқсан,
Қай боғдан – бунчалар тансиқсан?

Бармоғинг чизиқдан юрмайди,
Кулгичинг кулгида турмайди.

Нозиксан – ўрикнинг гулидек,
Беқарор – қоқигул кулидек.

Баъзида шамолсан, баъзида
Юзимга суйкалган шабада.

Юрасан бир томон оғандек,
Севгининг мавжида оққандек.

*Билагинг тутган ишқ – узукми,
Кўзлари шайдо-ю, сузукми?*

*Сирғалар юлдуздек сирғалар,
Ҳар кўча, бурчакда тирғалар.*

*Сочингга кечанинг ранглари,
Рангларнинг нурчимол занглари.*

*Лабларинг четида ёнар дур,
Бармогинг учидан томар нур.*

*Шунчалар яқинсан юракка,
Шунчалар узоқсан тилакка.*

Оқ кийим

*Тонгга ярашибди оқ кийим,
Ярашибди оқ чирой, оқ сийм,
Оқ парда, оқ чойшаб, оқ зехн,*

*Оқ капалак, оқ гул, оппоқ қуш,
Оппоқ жайрон, оқ кўл, оппоқ туш,
Оқ сув, оқ тош, оқ йўл, оқ уруш,*

*Оқ илон, оқ дафтар, оқ тупроқ,
Оқ қалам, оппоқ сўз, оқ қирғоқ,
Оқ ният, оқ орзу, оқ балдоқ,*

*Оқ чироқ, оқ мунчоқ, оппоқ гоз,
Оқ сирға, оқ байроқ, оқ парвоз,
Оқ соя, оқ дарё, оқ овоз...*

*Ярашибди десам оқ кийим,
Чиқиб келди тонгдан оқ келин.*

Қалдирғоч

*Кипригимда унган шаҳноз қалдирғоч,
Кипригимга қўнган танноз қалдирғоч.*

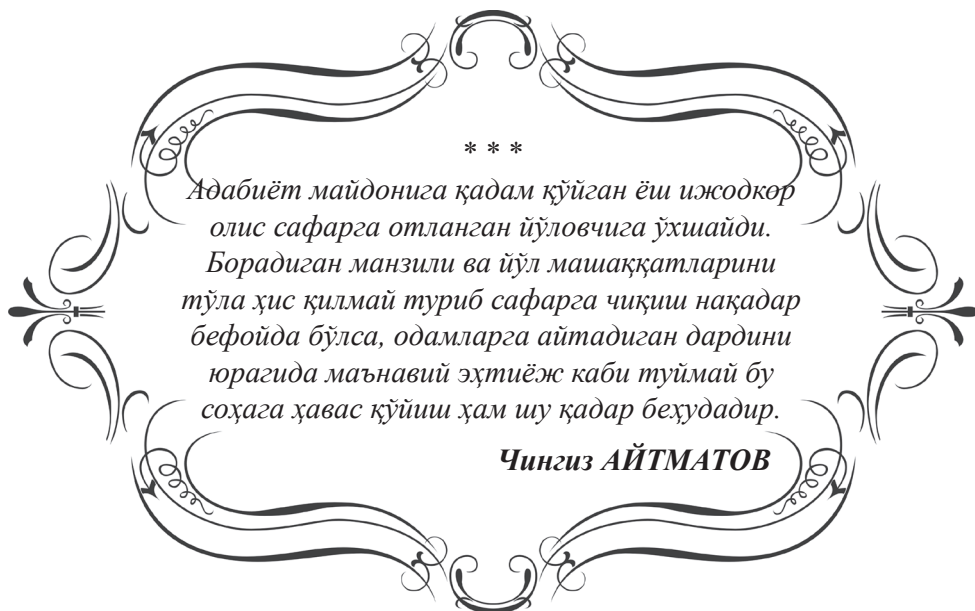
*Юрагимни ясаб пар-патларидан,
Кипригида этган эъзоз, қалдирғоч.*

*Икки қанотига қистириб қўшнай,
Қулогимга берган овоз, қалдирғоч.*

*Бир елкамга қўниб, бир қўниб бошга,
Менга берар бунча пардоз, қалдирғоч.*

*Узоқларга кўп-кўп учиб кетади,
Қошимга келади оз-оз қалдирғоч.*

*Айланада учиб айлан ва айла
Кўзимнинг ичида парвоз, қалдирғоч.*

Жумагул СУВОНОВА

* * *

*Ям-яшил ўт бўлиб,
Сўнг яшил бутоқ –
Бир умр садоқат
Ахтараманми?
Минг марта кўксингдан
Юлиб отишиди,
Минг биринчи марта
Кўкараманми?..*

* * *

*Элик ёшдан ўттиз иккени
Келар бугун олиб ташлагим.
Ўн саккизда қолиб абадий,
Яшагим келяпти, яшагим.*

*Бу ҳаёт бунчалар чиройли,
Қўлидан келади ушлагим.
Боз, уни севиб ва севилиб,
Яшагим келяпти, яшагим.*

*Мен бугун элик йил орқага
Қайрилиб кўзимни ёшладим.
Шу жойда йиқилиб қолсам ҳам,
Яшагим келяпти, яшагим.*

* * *

*Бутун умр кутган эди у,
Бир қучоқ гул –
Қип-қизил алвон...
Нигоҳлари тушдию бирдан,
Томирида тўхтаб қолди қон.
Орзу эди, худди шундай ишқ!..
Талпиндию тўхтади қўллар.
Ахир, умр йўлин зулматга
Чулгаб кетган –
Шу атиргуллар...*

Кўзларимни ера қададим

* * *

Кўзларимни ерга қададим,
Илдиз отиб, шохалаб кетди.
Нур, деди, сўнг, чақнаб-ютоқиб,
Нур деган сўз кўкларга етди.

Йиллар ўтиб, нур эмиб қийғос,
Қалқиб-қалқиб кучга тўлди-ю,
Сўнг, замини осмонни тутиб,
Дунё номли дарахт бўлди у.

* * *

У кексайиб борар кун сайин,
Ташишлари ташланган эзиб.
Унинг оғир умр йўлида
Сукунатлар юради кезиб.
У қайрилиб ортига қарар,
Оғир бўлди...
Бўлмади айб,
Сен бахтлисан, дея,
Қўл силкиб,
Қоқиғуллар қолар жилмайиб.
Бахт сўзини тиниқ эшитгач,
У озгина тин олар, майли.
Ҳа, мақсадга бир баҳя қолди,
Шу азобли умр туфайли.

* * *

Уйгонмоқчи эдим бугун саҳарда,
Ёстигимдан бошим уза олмадим.
Туннинг тонгга қадар қилган ишини
Ҳаёт дафтарига ёза олмадим.

Тун ҳам бир оғизнинг кўзёшидек шўр,
Гоҳ раҳминг келади, гоҳ тегар жонга.
Қурашиб-қурашиб енга олмагач,
Ўрнини бўшатиб беради тонгга.

Уйгонмоқчи эдим бугун саҳарда,
Гулнинг яноғими, қароғи бўлиб.
Уйғонар чоғимда тўкилиб кетди,
Тонгнинг кўкрагига юрагим тўлиб.

Самарқанд

Наср

Дилшод НУРУЛЛАЕВ

БАЙРАМДАН КЕЙИНГИ БАЙРАМЛАР

Ҳикоя

“Патир эмас, унинг орзуси ушалгандек бўлди”.

“Форгойиб...”дан

Худонинг берган куни шу: эрталаб нонуштага соат саккизга тақаб турилади, апил-тапил нонушта: у-будан чимдиб ейилган, уч-тўрт ҳўплам чой ичилган бўлади, тўққизга етиб олишингиз керак хизматга, трамвайга осиласизми ё қанот қоқиб учиб келасизми, қизиғи йўқ бизга, тўққизми ишда бўлинг, бўласиз, бўлмай қаёққа борардингиз, хизмат: беҳисоб қўнғироқлар, оқ варақни қоралашлар, соат занги 18.00ни уриб қўйганини сезмай қолган пайтларингиз ҳам бўлади ора-чора, кўп эмас, асосан ишга бутун вужудингиз билан шўнғиб кетганингизда ё... қўйинг, хизмат, хизмат, деб калаванинг учини чувалаштиравермайлик, кўпни кўргансиз, биласиз, биласиз-э шу хизматда нима бўлишини, тўғри баъзан иш худди янги йил олдидан бўлганидек шунақанги қалашиб кетадики, қай бирдан бошлашни билолмай қийналасиз, виждонингиз қийналади, йў-ў-ўқ, дарров эмас, кейинроқ, кейин, аввал нафас ростлаб уч-тўрт кун ўтсин, янги йилдаги биринчи иш куни келсин, ана ўшанда қўнғироқ асабий жиринглайди, гўшакни оласиз, хўжайиннинг дарғазаб дағдағаларини тишингизни-тишингизга қўйиб эшитасиз, ҳа дарвоқе, хоҳлайсизми, эшитмайсиз шуларни, олимлар йўлини топишибди, хаёлингизни бошқа, умуман бўлак бир нарсага чалғитасиз, нимага бўлиши мумкин, сўнги бор кимникига меҳмонга боргандингиз, эртага қолдирмай бугуноқ бозор қилишингиз керак, хотинингиз кетар чоғингиз қайта-қайта тайинлаганди, кўтарилдими ёдингиздан, жуда бўлмаганда Достоевский “Жиноят ва жазо” сининг бир юз саккизинчи бет учинчи қаторидаги жумлани хаёлингизда тикланг, мағзини чақиб кўринг, аммо гўшакка ўқтин-ўқтин “хўп”, “хў-ўп” деб туришни унутманг, ана, ана, бошлиқ ўзига келаяпти, тушаяпти жаҳлдан, аниқ-аниқ чиқаяпти жумлалар энди, марҳамат, қулоқ тутинг-чи, билиб оласиз айбингизни, ҳа-я иккинчи даражали ишларни бажариб, энг муҳими, энг зарури, хўжайин юқорига узатмоқчи бўлган ҳужжат кўлингизда қолибди-ку, аттанг, аттанг, яна энг шимарасиз, хўжайиндан хафа бўлмайсиз, гина қилишга ҳаққингиз ҳам йўқ, ахир у жиғибийрони чиқиб уришганида хаёлингиз тамом бошқа ёқда: сўнги бор кимникига меҳмонга борганингиз, хотинингиз кетар чоғингизда қайта-қайта тайинлагани –

эртага қолдирмай бугуноқ бозор қилишингиз кераклиги, боринги, Достоевский “Жиноят ва жазо” сининг бир юз саккизинчи бет учинчи қаторидаги жумлани хаёлингизда тиклаб, мағзини чақиб кўришда бўлганди, шундайми, шундай денг-да, бояги ҳужжатни юмалоқ ёстиқ қилиб тайёрланг, хўжайин юқорига узатсин, раҳмат эшитсин, хўжайин олган раҳмат сизники, сизга тегади таъна-дашномиям, биларкансиз, тезроқ, тезроқ, қимирланг, хаёлингиз бўлинмасин, ие, яна бозор қилишни ўйлаясизми, олдин топшириқни бажаринг, у ёғи бир гап бўлар, бозор ҳеч қаёққа қочиб кетмаган, кетмайдиям, ҳозирги бозорларнинг дўкондан фарқи йўқ, чироғи бор, кечасиям ҳаммаёқ ёп-ёруғ, бемалол олмами, картошками, пиёзми, нима керак эди ўзи, бир-икки боғ кўкатлардан олиш эсингиздан чиқмасин-а, кўкат мия фаолиятига яхши таъсир кўрсатади, Ибн Синонинг ўзи ёзган, яна билмадим, шундай дейишади-да, айтишларича, товук, балиқларнинг миясини есангиз, мия фаолияти фаоллашармиш, ҳа дарвоқе, товукмия ибораси салбий маънода ишлатиладими, ижобийми, буни майли ҳеч бир алоқаси йўқ бизга, қани ҳужжат бўп қолдими, хўжайин бетоқат, ана кўлини гўшакка узатмоқчи, сўрамоқчи сиздан, йўқ ҳадеб асабийлашаверса ҳам бўлмайди, аста-секинлик билан, ярим илтимос тарзида деса тўғри бўлар, ҳа, ҳа, сўрамоқчи-я сиздан, бояги битиб қолдими, зарур эди-я, кўнглингиз илтимосдан юмшаб кетади, қурмагур кўнгил нозик-да, унча-бунча гапни кўтаролмайди, кўтаришининг ҳожатиям йўқ, полвонмидики тош, юк кўтарса, алалхусус кўнгил кўнгиллигини қилсин, яна, яна айтишади-ку бошим кал, дилим нозик деб, бошлиққа ҳозир бўлади, ҳо-о-озир... деб кўясизу яна ғайрат билан ишга шўнғийсиз, нуқтаси қуримай, во-ой, нуқта кўйдингизми, ахир бу узундан-узоқ кечмишнинг нуқтаси битта бўлиши керак эмасмиди, бўлган иш бўпти, ўтган ишга савот, бошқа нуқта кўймаймиз-да энди, хуллас калом ҳужжатнинг нуқтаси қуримай, ҳузурига йўл оласиз бошлиқнинг, эшикни ғийқиллатиб очасиз, нега ҳамма эшиклар ғийқиллаб очилиши сизга аён, бундан тўрт ой бурун мажлисда кашф қилгандингиз бу сирни, мажлисда муҳим масала ҳал қилинганди ўшанда, сиз ҳам қарорга кўшилдингиз, кўлингиз кўтарилгани бунга гувоҳ, аслида эса мажлисда эмасди хаёлингиз, у қурғур шу, худди мана шу бошлиқнинг ҳамиша ғийқиллаб очиладиган эшигида эди, ўшанда эшикка раҳмингиз келганди, тўғри-да ҳозир мажлис тугайди, ҳар ким кайфиятига қараб: кимдир оҳиста, кимдир тарс этиб ёпади эшикни, кунига бошлиқ ҳузурига кириб чиқадиганлар қанча, ишлари битса-ку хўп-хўп, битмаса эшикнинг шўри: тарсиллатиб ёпишади, норозиликлари, жаҳллари чиққанини, бошлиққа нисбатан муносабатларини шунақасига билдирмоқчи бўлишади, аслида бу ғийқиллаш эмас, йўқ, йўқ, асло, бу эшикнинг “муножот”и, бечора эшик, жабрдийда эшик, сенинг фиғонингга бепарво ўтиб кетаверади ҳамма, сен эса, сен эса, яна ва яна, қайта-қайта ғийқиллаб очилаверасан, ёпилаверасан, бу билан қайғунгни ҳайдамоқчи, юпатмоқчи бўласанми ўзингни, хулласи калом эшик яна ғийқиллаб очилади: бошлиқнинг ҳузурида, бошлиқ ким биландир гаплашмоқда, таниши бўлса керак очилиб-сочилиб гаплашяпти, иложи бўлсаю гаплашаверса, гапи тугамаса, қўл ишораси билан ўтиришингизни билдиради, ўтирасиз, ҳали-бери гап тугамайдиган, бошлиқнинг шоширгани нима бўлди-ю, мана энди ниҳоят, қанча асаб-бузарлик, минг бир оҳанжамадан кейин манави ҳужжат тайёр эса-да, ҳеч кимга, ҳеч кимга керак бўлмай қолса, ҳаттоки шошириб иси-бисига кўймаган бошлиқ кўлингиздаги нимаси деб қизиқмаса, аҳмоқ бўлиб шошганингиз қолди, нимагаям ҳовлиқдингиз ўзи, ҳовлиқмай яна уч-тўрт кунда тайёрлаб берсангиз бўларди-ку шу зормандани, йўқ, бугун керак эди шу, бугун, бошлиқ сизга кўнғироқ қилмади, асабини бузиб ўтирганиям йўқ, асаби ўзигаям асқотади ҳали, ҳаттоки ўша дамда хаёлингиз аллақандай меҳмонга бориш, бозор қилишу Достоевский “Жиноят ва жазо” сининг бир юз саккизинчи бет учинчи қаторидаги жумланинг мағзини чақишда бўлмаган, бўлолмасди ҳам, ахир қанақасиям бўлиши мумкин, бошлиқ сизни ҳечам безовта қилмаган, хира пашшадир, боринг чивиндир, бошлиқ эмас,

ДИЛШОД НУРУЛЛАЕВ. БАЙРАМДАН КЕЙИНГИ БАЙРАМЛАР. ХИКОЯ

қандайдир бўлмағур ҳужжатни сўраб қисташ шундай баобрў бошлиқ шаънига тўғри келадими, бўлмаган га-ап, ҳаммасини ўзингиз тўқиб чиқаргансиз, боз устига бошлиқ ҳузурига бостириб кириб муҳим гапга пашшаҳурда бўлиб ўтирибсиз, уялсангиз бўларди, қизарай демайсиз-а, бекорчилик шу-да, бемаъни хаёлларни келтириб чиқаради, кўйиб берсангиз дам Шерлок Холмс бўлиб чигал жиноятларни фош қиласиз, дам Арнолд Шварцнеггердек ёвузларнинг катта гуруҳига якка ўзингиз чиқасиз, дам... дам худди боягидек бошлиқни гўшакка қараб узалишга мажбур қиласиз, бошлиққа бўлмағур таъна-дашномларни айттириб, ўзингизга шу ҳужжатни тезлатишни тайинлатасиз, кейин, кейин... у ёғи занжирдек уланиб кетади, сиз энг шимарасиз, тезроқ ҳужжатни битирмоқчи бўласиз, хаёлларингиз бугун, ҳа, ҳа, айнан бугун, хотинингиз тайинлаган, бугун қилишингиз керак бўлган бозорга кетади, бирдан яна кўнғироқ жиринглайди, бошлиқ тезроқ битирсангиз дея илтимос қилган чиқади, кўнглингиз юмшайди, ҳозир, ҳозир, дейсизу йиғасиз хаёлларингизни, яна ғайрат билан ишга шўнғийсиз, афсус, яна бир бор афсус: нуқта кўясиз ҳужжатга, нуқтаси қуримай битган ҳужжатни қўлтиқлаб, бошлиқнинг ҳузурига йўл оласиз, эшик яна ғийқиллайди, бу бизнинг назаримизда холос, сиз эса бу ғийқиллаш эмаслигини яхши биласиз, бу эшикнинг “муножот”и, ғийқиллаб очилади, ғийқиллаб ёпилади, бу билан қайғусини ҳайдамоқчи, ўзини юпатмоқчи бўлади у, бошлиқнинг ҳузуридан қайтар чоғингиз, илтимос, ўтиниб сўрайсиз биздан, эшикни ёпманг тарсиллатиб, шўрлик эшикка раҳмингиз келсин, норозилигингиз, жаҳлингиз чиққани, бошлиққа муносабатингизни шунақасига, эшикни тарсиллатиб ёпиб, билдирмай кўя қолинг, дея ёлворасиз, бу ҳақиқатнинг тагига ҳам кўққисдан, муҳим масала ҳал қилинаётган, қарорга сиз ҳам кўшилган, бунга тасдиқ маъносида кўтарилган кўлингиз гувоҳ, мажлисда, ҳа, ҳа, мажлисда етгандингиз, ва хулласи калом эшикни очиб, бошлиқнинг ҳузурига ҳозир бўлдингиз, кўлтиғингизда сиёҳи қуримаган зорманда, минг бир оҳанжама, таваллолар эвазига тахт бўлган ҳужжат, бошлиқ, ҳа, хабарингиз бор-ку, таниши бўлса керак, аниқ танишлиги, шубҳанинг ўрни эмас, юқоридагилар билан бунчалар очилиб-сочилиб, ёзилиб гаплашмаган бўларди, бунга юз фоиз аминсиз, бошлиқ кўл ишораси билан ўтиринг дейди, ўтирасиз, ўтираверасиз, гап ҳали-бери тугамайдиган, бошлиқнинг иси-бисига кўймай шоширганидан аччиқланасиз, шу зормандани аҳмоқ бўлмасам, уч-тўрт кунда бемалол тайёрлаб берсам бўларди-ку, дейсиз ўзингизга ўзингиз, яна минг бир хаёл ўтади бошингиздан, хаёлларингиз тизгини тўхтамайди, бир-бирига занжирдек боғланиб кетаверади, агар бошлиқ гапираверганида, сизга эътибор бермаганида, қаранг-ки, мўъжиза юз беради, бошлиқ қисқа қилади охир гапни, ахир қанча чидаш мумкин, бардоши тугамасин ходимининг, кўлтиғидаги анави зорманда билан ушбу кенг ва ёруғ хонада қанча муддат ўтиргани ёлғиз парвардигори оламга аён, кўриниши фаромуш, чарчабдиёв, очиқ ҳавода айланишини маслаҳат соламан, хаёлидан ўтказди бошлиқ зимдан, суҳбатдошига саломат бўлинг, дейди-да гўшакни шартта жойига кўяди, ҳар бир нарса ўз жойида турса чиройи бундан ҳам зиёда бўларкан, бунинг яққол исботи мана охир-оқибат ўзининг қадрдон ўрнига қайтган қадрли гўшак жаноблари, бошлиқнинг кўзойнак остидаги ҳиссиз нигоҳи сизга, ҳа, ҳа, айнан йўналганини ҳам пайқамай қоласиз, бошлиқ хаёлингиз фаромушлигини бояёқ сезганди, чарчадингизми дейман, очиқ ҳавода бироз айланинг, тўрт девор орасида ўтираверса одам сиқилиб кетади, ҳужжат тайёр бўлгандир, кўриб чиқаман, ташлаб кетақолинг, дейди, ноқулай вазият юзага келади, билмай аёллар ҳожатхонасига... оббо, бўлак ўхшатиш йўқми-а, ахир сиз ҳозиргина бошлиқ безовта қилмаганига, ҳамма-ҳаммасини ўзингиз тўқиб чиқарганингизга иқроор бўлиб тургандингиз-ку, бошлиқ эса, кўлтиғингиздаги манави ҳужжат, зормандани ташлаб кетишингизни, ўзи кўриб чиқишини айтаяпти, демак бошлиқнинг кўнғироғи, эшикнинг ғийқиллаши, бошлиқнинг асабий гаплари, хаёлларингиз бозор-ўчар, меҳмон, Достоевскийнинг “Жиноят ва жазо”сига кетгани, бари, бари ҳақиқат экан-

да, шунисига шуқр, демак ҳужжатни тезлатганингиз айни муддао бўлибди, хўжайин уни кўриб чиқиб юқорига узатади, раҳмат эшитади, хўжайин эшитган миннатдорчиликдан сизам хурсанд, бинобарин ҳужжатдан келади раҳмат ҳам, лаънат ҳам сизга насиба эканлигини биласиз, қўлтиғингиздаги ҳужжатни хўжайиннинг иш столига қўяр экансиз, кўзингизнинг бир қирраси беихтиёр нуқтага тушади, сиёҳи қурибди, демак сиёҳининг ҳали қуриб улгурмаган вақтидан сиёҳ қуриш вақтигача бир муддат ўтган, сиз ҳам умрингизнинг маълум муддатини орта қолдирдингиз, аммо ўтган умрининг қадри ҳақида узундан-узоқ мулоҳазага ҳожат йўқки, сиз ҳам кимнингдир ҳожатини чиқардингиз, ҳожатбарорлик ила ҳужжат тайёрладингиз, ушбу ҳужжат кечаётган бесамар умрингизнинг қоғоздаги аксими ёки бошқами, фарқи йўқ, муҳими йўл йўқ ортага, ҳозир бошлиқнинг ҳузуридан чиқасиз, ғийқиллайди эшик, кейин бошлиқ айтганидай очиқ ҳавога чиқасиз, оромижон ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас оласиз, бошлиқ ҳар қачонгидек ҳақ, тўрт девор орасида ўтираверсангиз ҳам юрак сиқилиб кетади, тоғларга чиққиси, кенг, бепоеъ қирларда қанот ёзгиси келади юракнинг, аммо иложи йўқ бунинг, ҳозир, яна бир неча сония очиқ ҳавода роҳатланасизу ўз кулбангиз – ишхонангизга биқиниб олишга мажбурсиз, қоғозлар кутяпти сизни, улар ҳозирча қоғоз, шу қоғозларга нималарнидир қоралайсиз, бош қотирасиз, ғижимлайсиз, қоғоз тўла челақка ташлайсиз, бошқатдан ёзасиз барини, охири қоғоз бўйсунди амрингизга, ҳужжат бўлади, шу дамдан эътиборан ҳеч бир аҳамиятсиз қоғознинг обрўси беқиёс даражада ортади, ҳисоблашмасангиз ишингиз пачава, йўқотиб қўйинг, бошингиз қолар балога, ахир бу қандайдир ҳожатбop қоғоз эмас, ҳужжат-а, бу ҳужжат балки минглаб инсонларнинг тақдирини ҳал қилар, балки сизга ҳеч қутилмаганда бир совғами, бирор бир буюмми ато қилар бу ҳужжат... ҳужжатнинг аҳамиятини билиб туриб индамайсиз-а, ҳе, хаёл курсин-а, бошлиқнинг хонасида анча ўтириб қолибсиз шекилли, бошлиқнинг тилла суви юритилган гардишли кўзойнаги остидаги қоши чимирилаяпти, афт-ангорида аллақандай ташвиш аломатлари борми-ей, дарров қўлингиздагини столга қўясиз, хайр-маъзур қилиб очиқ ҳавода айлангани ташқарига йўналасиз, эшик ғийқиллайди, ў шўрлик эшик, яна бир бор эшикка ачинасиз, бардош тилайсиз унга, аста-секинлик билан ёпасиз уни, ҳеч бўлмаса сиз, унинг ягона ғамхўри, бечоранинг кўнглига озор бермай далда бўлинг, ташқарида бошлиқнинг ҳузурига кириш учун уч-тўрт киши тўпланиб қолган экан, ҳаммаси гурра эшикка ёпишади, тўхтанглар, тўхтанг биродарлар, эшик шўрликда нима айб, эшиклигидами айби демоққа оғиз жуфтлайсизу аммо иши зарур бу кимсаларга гап кор қилармиди, орада кулгуга, ўзингизга “эшиқоға”, “эшиқпарвар” лақаблари тиркалгани қолади, индамайсиз, жаҳлингиз чиқади, жаҳл сизники, қолганлар сизга қибла қиё боқмай шўрлик эшикка, эшик омманики-да, ёпасига ёпишишади, очиқ ҳавога чиқиб тўйиб-тўйиб нафас олгингиз ҳам келмай қолади, бошлиқ тайинлаганди, бажармайсиз буни, хонангизга кирасизу чироқни ўчирасиз, осма соатнинг овози аниқ-тиниқ эшитилади: тик-тик-тик-тик... унга ҳамоҳанг юрагингиз ҳам, тик-тиқлаб жўр бўлади, умр ўлчови шу эмасми, инсонга соатнинг кераги йўқ, соатингиз ўзингиз билан – юрагингиз, юрак сизнинг соатингиз, юрагингиз тикиллаб турса – ҳаётсиз, борсиз: аллақандай ҳужжатни қўлтиқлаб бошлиқ ҳузурига чиқа оласиз, эшикнинг ғийқиллаб очилиб-ёпилишига гувоҳ бўла оласиз, хаёлларингиз бозоргаям, меҳмонгаям, Достоевскийнинг китобигаям кетаверади, шу пайт... кўнғироқ жиринглайди, йўқ, бу сафар бошлиқникидек асабий эмас, бўғиқ жиринглайди кўнғироқ, гўшакни кўтарасиз, ёқимли овоз келади: бозор қилдингизми, қилсангиз кўкат олишингиз кераклигини айтмабман, ҳозир ёдимга тушди, ҳа-я уйга кечроқ бораман, ҳамкасабамизнинг туғилган куни экан, сиз ҳам уни танийсиз, Аида, Аида-чи, ҳов бирда бизникига меҳмонга келган-чи, қорачадан келган, хушбичим аёл, ҳм... ўзини жа чиройлиман деб ҳисоблайди, қани энди ҳақиқатга яқинроқ келса бу... вой нималар деб валдираяпман, буни нима аҳамияти бор гапимизга, хуллас дугоналаримиз билан Аиданикига бормоқчимиз,

ДИЛШОД НУРУЛЛАЕВ. БАЙРАМДАН КЕЙИНГИ БАЙРАМЛАР. ҲИКОЯ

совға олиб кўйдик, моянамнинг ярми кетди савил, ҳамма борамиз деб турганидан кейин йўқ деёлмадим, бўлмаса унчалик оёғим ҳам тортаётгани йўғиди, кўшилмаса яна бўлмайди, туғилган кунларимга келишади, яхшими, ёмонми, дугонам, қатордан қолмай бориб кела қолай дедим, йўқ демайсиз-а, ҳа, биламан буни, сиз мени тушунмасангиз, ким ҳам тушунарди, айтмоқчи ўғлингиз ҳам жавоб сўрагани, бугун ўртоғиникида йиғилиб, янги йилни нишонлашаркан, у ҳам кечроқ қайтади, адангдан сўрасанг бўлмасмиди десам, адам йўқ дермидилар, майли, ўғлим, бориб кела қол, фақат ҳаяллама, барвақтроқ қайтгин дедим, бор гап шу, дарвоқе музхонада овқат бор, амаллаб иситиб оларсиз, хўпми адаси, мени шоширишяпти, ким бўларди, Аида-да, олдимда турибди боятдан бери, боришимизни уйдагиларга тайинлаб кўймоқчи, хўп вақтлироқ қайтишга ҳаракат қиламан... тут...тут...тут... овоз таниш, хотинингизнинг овози, шунча гапирибди-ю бирор марта на ҳа, на йўқ дедингиз-а, ахир хотинингиз девор билан гаплашмади-ку, бугун хотинингиз дугонаси Аиданикига, ҳа ўша қорачадан келган, ҳм... ўзини чиройлиман деб хаёл қиладиган, аммо бу ҳақиқатга зиғирча ҳам тўғри келмайдиган Аидаларникига, боришмоқчи эканлигини, боришга оёғи тортмаса-да, савил моянасининг ярмини кетказиб, қатордан қолмай деб совға олишган, ахир Аида сизникига меҳмонга келган, бормаса, кўшилмаса яна бўлмайди, яхшими, ёмонми, дугонаси, боз устига ўғли ҳам янги йилни нишонлашга аллақайси ўртоғиникига боришини, хотинингиз сизнинг номингиздан ўғлим, бўпти, бориб кела қол, фақат ҳаяллама, барвақтроқ қайтгин деганидан хабарингиз бўлди-ку, йўқ деёлмайсиз, хотинингизни шошириб, уйга меҳмонлар келишини тайинлаш ниятида одобсизликка йўйилса-да, беихтиёр эмас, атай гап пойлаётган Аида гувоҳ, анойилардан эмас Аида, хотиним билан гаплашмадим, унинг қаёққа боришидан, Худо урсин, беҳабарман дея хомтама бўлманг, ҳазиллашманг Аида билан, хотинингизнинг бояги таърифи учун ҳам қасдини сиздан олади, дугонаси – хотинингиздан ололмайди-ку, ахир, гувоҳман деб тураверади, хўп денг, яхшиликча тарқалайлик, хотиним билан девор эмас, осмон устингизга узилиб тушса ҳам, ўзим гаплашдим денг кўйинг, тамом вассалом, эркак деган мана бундоқ бўпти, масалани шартта, жойида ҳал қилади, хотинингиз ҳам, ўғлингиз ҳам бугун кечроқ келишади, зиёфатлари бор, сиз ҳам музхонадан овқатни олиб амаллаб иситасиз, жовончага териб кўйилган шишалардан бирини очасиз, қадаҳ кўтарасиз, бир ўзингиз, соғлигингиз учун оласиз биринчисини, бахт учун, эртага тонг отиши учун, ота-онангизнинг руҳлари шод бўлиши учун иккинчи, учинчи, тўртинчи, бешинчи қадаҳ, бир ўзингиз ҳамма учун кўтарасиз, дам хотинингиз, дам ўғлингиз, дам ўзингиз учун шиша тамом бўлмагунча кўтараверасиз, кўтарилади охир оёғингиз, чўзилиб қоласиз оромкурсига, албатта бу кейин, ҳаммаси кейин, ҳозирча эса ишдасиз, ўзингиз айтмоқчи, хизматда, қоғозни ҳужжатга айлантиришингиз лозим, қай бир маънода сеҳргарсиз, кўз бойлоғичсиз, ҳа-да қоғоздан ҳужжат, ҳужжатдан қоғоз ясаш ҳар кимнинг ҳам кўлидан келавермайди, ҳатто бошлиқингиз ҳам бу борада ўз нўноқлигини сезади, билдиргиси келмайди, ҳамма ишда сизга таянади, аммо тан олиш йўқ, унда устунлиги, бошлиқлиги қайда қолади, иложи йўқ бошқа, ишонган тоғисиз, асабийлашади ҳужжат ўз вақтида тахт бўлмаса, ваъз ўқийди бугунгидек, кўлидан келмаганига жиғибийрони юз чандон ошади, барибир, сизсиз иши битмаслигини тушунади, ўзича ғамхўрлик кўрсатади; худди боягидек: чарчабсиз-а, очиқ ҳавода бир айланнинг, тўрт девор орасида ўтираверса одам сиқилиб кетади, дейди, эшикка ачингандан кўра бошлиқингизни ўйласангиз дуруст эди, эшик-ку бу ёғига истайсизми, йўқми, ғижирлайверади, бу унинг “муножот”и, айтинг, айтинг, бошлиқингиз “ғижирлаб” қолмасин, турунг, тура қолинг, деразадан ташқарига қаранг, қоронғи тушиб қолибди, соат ҳам олти, йўқ, икки дақиқаси кам олти, бозорга борасиз, тўғри ҳозир бозорларнинг чироғи бор, қоронғидаям олмами, картошками, нима олмоқчийдингиз ўзи, ҳа-я, хотинингиз кўкатларни унутманг, деяётгани, олаверасиз нима бўлсам, хо-

нага кира солиб чироқни ўчиргандингиз, ёқасиз – чиқ, қоғозларни йиғиштирасиз, китобларни бир четга тахлаб, жойига қўясиз, палтони киясиз, соатга қарайсиз: икки сонияси кам олти, чироқни ўчирасиз – чиқ, хона қоронғилик гирдобига чўмади, чироқни ёқасиз – чиқ, хонага яна бир бор назар ташлайсиз, чой қайнатгич ўчиқ, соат бир сонияси кам олти, чироқни ўчирасиз - чиқ, яна қоронғилик, бармоғингиз беихтиёр яна чироқни ёқади – чиқ, хона ёришади яна, нимангиздир қолиб кетаётгандек, оёғингиз тортмайди чиқиб кетишга, шапкангиз қўлингизда, ҳа, сиёҳли ручкангизни ҳам костюмнинг чап чўнтагига, нега айнан, чап – иш қуроли юракка яқин тургани маъқул, солдингиз, бозор қилгани олган халталарингиз ҳам қўлингизда, нима қолиб кетди экан-а, кўнглингизнинг бир чети хижиллигича қолаверади, қолдирган нарсангизни тополмайсиз, соат роппа-роса олти, чироқни ўчирасиз – чиқ, бугун ҳам ўзгача байрам: янги йилдаги биринчи иш куни, ҳамма барвақтроқ уйга отланган, сиздан бўлак ҳеч ким қолмабди соат олтигача, калитни қоровулга топширасиз, чиқасиз ташқарига, “ҳурмат тахтаси”га осилардингиз бурунги вақт бўлганида, қоровул албатта етказди бошлиққа охириги бўлиб ишни – иккинчи уйингизни тарк этганингизни, аммо ҳозир тахта тақчил, курилишларга етмай турибди ўзи, сизга осилиб туришга йўл бўлсин, бўш келмайсиз шундаям, тахта бўлмаса, трамвайга осиласиз, бозорга етасиз, тушасиз, ҳақ эдик биз: бозорни кечасиям қилса бўларкан, муҳими чироқ бор, савдолашмайсиз ҳар қачонгидек, бўлмаса айтганига оладиган одамлардан эмасдингиз-у, йўлига бир ошам бўлса ҳам тушириб, савдолашиб қилардингиз бозорни, бу сафар деҳқон оғзига сиққанини айтади, қўлингиз чўнтакка суқилади, санайсиз, деҳқон қайта санайди, тўғри дейди, ош бўлсин дейди, раҳмат демайсиз, дердингиз ҳар сафар, бу гал эса индамайсиз, халталарни кўтариб, уйга чоғланасиз, кўкатфуруш аёл бурнингиз тагида шанғиллайди: мана буларни олиб кетинг, кечки бозор, берганингизни беринг, шошиляпман, уйга боришим керак, болаларим пойлаб қолдиёв, овқат қилишим керак ҳали, олинг, олақолинг, чўнтагингиздан илинганини оласиз, хотинингиз тайинлаганди кўкат олинг деб, халтанинг устида кўкат бор энди, хотинингиз айтганини бажо айладингиз, қачон ўзи йўқ дегансиз, ҳеч қачон, мана бугун ҳам айтганини қилиб кўкатгача олдингиз, кўкат мия фаолиятини юриштирар экан, Ибн Сино айтган ўз вақтида буни, биз бўлсак кўкатга ҳар доим ҳам тегишли эътиборни беролмаймиз, кўкатфуруш аёлга пулингиз кўп кўринади, чўнтагини кавлаштиришга тушиб кетади, кутмайсиз, шошаяпсиз, уйга боришингиз керак, худди кўкатфуруш аёлдек сиз ҳам қозон осасиз, овқат иситишингиз керак бориб, ишингиз кўп, яна трамвайга осиласиз, қаранг қандай бахт, тиғиз пайт ўтган кўринади, трамвайнинг ичи бўм-бўш, ўриндиққа чўкасиз, халталар ҳам юк кўтариб чарчашгандир, ўриндиққа қўясиз уларни, ўрни келганда ҳурматини бажо айлаганга не етсин, мана трамвайдан ҳам кўринади уйингиз, баланд қаватли бино, ҳамма хонадонда чироқ бор, фақат сизники ўчиқ, сабр қилинг, борарсизам, ёқарсизам ўша чироқни, халтани қўярсизам, оларсизам музхонадан ўша овқатни, иситарсизам амаллаб, қаёққа шошиляпсиз, ёв қувяптими, олдин ҳайдовчига йўлқира ҳақини бериб олинг, халталарингиз яйраб келди, ҳақини ҳам тўланг-да, халталарники икки баробар кўп, ўзингиз учун бир ошам, халталар учун икки ошам, жами уч ошам бўлади, халтачалик қадрим йўқми десангиз, майли беш ошам ташлаб кетинг, ўзингизга уч ошам, халтангизга икки ошам, аммо бунда қондани бузган чиқасиз, қондани бузганлар жавобгарликка тортилиши ҳақида гапирмаймиз, балони ўқидек биласиз, ана ўқинг, чапдан ўннга қараб, ҳарфлариям дона-дона: юк учун икки баравар ҳақ тўланади, яхшиси уч ошам беринг-да тушиб кетаверинг, ҳужжатни сиздан яхши тушунадиган одам борми дунёда, ўзингиздан қолар гап йўқ, ҳужжатга амал қилиш керак, ҳужжат бор – ҳаёт бор, қоидаю тартиб бор – дунё бор, бўлмаса ҳаммаёқ аллақачонлар остин-устун бўлиб кетарди, каловланиб қолганингиздан ҳайдовчи пулингиз йўқакан-да, деб гумонсирайдимми, майли, кейинги сафар тўлаб кетарсиз, тушаве-

ДИЛШОД НУРУЛЛАЕВ. БАЙРАМДАН КЕЙИНГИ БАЙРАМЛАР. ҲИКОЯ

ринг, дейди, кейинги сафар бўлармикан, балки эртага ишдан бўшаб кетар ҳайдовчи, бошқа сабаби чиқар, ҳар ҳолда иссиқ жон, балки бошқа бу трамвайга оёқ қўймасиз, чўнтагингиздан уч ошамлик пул чиқарасиз, ҳайдовчи қутига ташлаб қўяди, тушасиз, эшик ёпилади, турасиз, трамвай юради, уйингизга, чироғи ўчиқ уйингизнинг деразасига бир зум тикилганча қотиб қоласиз, амаки уйингизни тополмай қолдингизми, дейди қулоқчинини тушириб олган бир болакай, ўзингизга келасиз, йўқ, дейсиз, мана зинадан кўтариляпсиз, лип дегани бир ҳафтаки бузуқ, зинаполярлар бирма-бир ортда қолиб бораверади, шундай пайтда сизни тўққизинчи қаватга липсиз чиқишга мажбурлаётган лип созловчисининг нўноқлигидан аччиқланасиз, аччиқ устида қадамларингиз тезлашади, охир манзилга етасиз, эшик қулфини бурайсиз, очилади эшик, ғийқилламайдиган эшик ҳам бор экан дунёда, ичкарига кирасиз, илгакка осилади палтонгиз, этигингизни ечасиз, халталарни ошхонага олиб бориб бўшатасиз, очасиз музхонани, турибди мана кўр тўкиб иситилиши лозим бўлган овқат, уни оласиз, тутинасиз иситишга, исигунча ечиниб олмоқчи бўласиз, йўл-йўлакай ойнаижаҳон мурватини бурайсиз, ойнаижаҳон ёришгунча уй кийимларингизни кийиб чиқасиз, овқат исиб қолгандир, ошхонага борасиз, ойнаижаҳон ёлғиз қолади: тантантара тантантара тантан тантантара... янги йилни кутиб олганимизга роппа роса 44 соат бўлди Париж гўзаллари эса янги йил билан хайр маъзур қилишга ҳам улгуришди улар яна бир янги келгуси йил бўсағасига дадил қадам қўйишди лобарлик нозик дид мафтункорлик жозиба либосларнинг рангларига эътибор беринг қизил оқ яшил қора қизил тантантара тантантара тантан тантантара... ака опа тоға хола ичасизми кока кола хе е е эй студияда помпом томтомов сўнги хабарлар тавқи лаънат аҳолисининг ўндан бири янги йил кечасида шампондан захарланиб ўлибди яна ўндан бири касалхоналарда ўлар ҳолатда ётишибди қолган ўндан саккизи эса шампон сотган ал Капонни қидириш билан овора... хабарларимиз орасида қувончлилари ҳам топилади хусусан об-ҳаво билимдонларининг хабар қилишича бу яқин орада қор ёғиши кутилмайди негаки бир ой давомида ёғмаган қор ҳар бири маҳалланинг юз килолик ош дамланадиган қозонидек келадиган дўл шаклида тушиши тахмин қилинмоқда биз сизлар учун жон куйдирамиз жонингизни суғурта қилиб қўйинг Жанна д' Арк суғурта идораси биз сизлар учун жон куйдирамиз, қоқоқотоқтоқтоқу томоғимиз оппоққу оппоқ оппоқ жудаям оппоққу, оппоқ гуруҳининг хонандаси тоқтоқ билан мўъжаз суҳбат қурсак мен қарши эмасман сўранг сўрайверинг нега гуруҳингиз оппоқ деб номланади нега тахаллусингиз тоқтоқ денг дарвоқе дилимдагини топдингиз сабабини тушунтириб берарсиз сўнги пайтда ҳар хил бўлар бўлмас гуруҳлар ёмғирдан кейинги кўзиқориндек да да так бодраб потраб кетвотими бу естественно табиий дейсизми биззи группа оппоқ деб номланади нимага музқаймоқ оппоқ қаймоқ оппоқ сут оппоқ пахта оппоқ қоғоз оппоқ қўйлагимиз оппоқ машинамиз оппоқ келинчакларнинг тўй қўйлақлари оппоқ яна ўнлаб юзлаб минглаб балки миллионлаб нарсалар саноғига ҳам етолмасмиз оппоқдиру билмасмиз қўшиқларимиз оқ оппоқ бўлишини хоҳлаяпмиз тушуняпсизми оқ кема оқ булут оқ елкан тахаллусим эса жарангдорлиги бетақоррлиги билан ўзимга ёқади тоқтоқ дунёда ҳали ҳеч ким бундай тахаллусга эгалик қилмаган мухлисларингизни яна қандай янги қўшиқлар билан хушнуд қилмоқчисизлар оқ товуқ оқ тоғора оқ чойшаб қўшиқларининг матнинни яқинда ёзиб тугатдик куй басталасак бўлди яна уч-тўрт соатдан кейин бемалол ҳавола қилаверамиз... қўшни хонада ойнаижаҳон ўзига-ўзи жавраб ётибди, жаврайверсин ўзига-ўзи, Париж қизлари, ал-Капон, яна қозоқ қўшнингиз кўка ҳақида бир нималар дейдими-ей, яна нима дейди-я жаннатнинг арки, жаннатдаям арк бўладими, ҳайратланмасангизам бўлаверади бунга, ана оқ қўшиғам чиқибди, энди рангиям бор қўшиқнинг, қоқолаяпганди-ку Тоқтоқ, томоғи оппоқ, “Оппоқ” гуруҳининг яккахони, булбулигўёси, илло ҳеч кимда йўқ дунёда бундайин ажиб тахаллус, Тоқтоқ, товуш зарбиданоқ учиб юрган каклик патиллаб ерга тушади, яраландим дея хаёл

қилади милтиқ ўқидан, Тоқтоқ, зарбиданоқ товушнинг сувоқ кўчади, устингизга тўкилади уюми, парво қилмайсиз бунга, “Оқ чойшаб”ни хониш қилаётган хонандада бўлади қулоғингиз, қўлингизда қошиқ, олдингизда иситилган овқат, аммо негадир иштаҳа йўқ, ҳадеб кўраверишингиз шартми, ўзини ўзи ҳам кўрсин-да ойнаижаҳон, бечора ойнаижаҳоннинг узук-юлуқ гаплари қулоғингизга чалинади, иштаҳа очар нима бор эди, бозордан олма олдингиз, картошка, яна алламбалолар, э, ҳ а, кўкатфуруш аёл ҳам тутқазганди бир тўп кўкатни, кўкат мия фаолиятини юриштиради, буни энди яхши биласиз, Ибн Сино айтганини такрорлаб ўтирмаймиз, жовонни очасиз, ҳар ҳолда бугун ҳам байрам: янги йилдаги биринчи иш кунни, ювиш керак буни ароқ... коньяк... янги йил кечаси булардан етарлича баҳраманд бўлгансиз, “Ал-Капон – шампон” деб тамға урилган шиша кўзингизга бошқача кўринади, боя ойнаижаҳонда ҳам бир нималар дейишаётганди-я ал-Капонлаб, чалингани эсингизда узук-юлуқ овознинг, лекин билолмай қолдингиз не деб мақташди, чет эл матоҳи – ал-Капонни, мақташганига шубҳангиз йўқ, қайдадир, ҳа-я ёдингизга тушаяпти, қай бир китобда қаҳрамон эди ал-Капон дегани, шампониям чиқибди мана оласиз, ёзувини ҳижжалаб яна бир бор ўқийсиз: ал - Ка - пон шам - пон, очасиз, қопқоғи отилади қўққис, тошиб кетаётган шампонни бир эмас уч қадаҳга тўлдириб қуясиз, бир ўзингиз ҳамма учун кўтарасиз, ҳамма учун бир ўзингиз кўтарасиз, биринчиси – бахт, иккинчиси – соғлиқ, учинчиси – эртага тонг отмоғи, кейингиси – ота-онангизнинг руҳлари шод бўлиши учун, бу сабаб билан одатда қадаҳ кўтарилармиди, йўқми, айни пайтда сизга барибир, сиз кўтарасиз, истаяпсиз шуни, сабаб бўлса бўлди, яна бир неча сабабларга кўра қадаҳ кўтарасиз, охир шиша бўшайди, бўш шиша сизга қараб тиржаяди, сизга шундай туюлгандир-да, ҳеч вақт шиша ҳам тиржаядими, телефон жиринглаганини узук-юлуқ эшитгандек бўласиз, гандираклаб борасиз олдига, гўшакни кўтарасизу юзтубан қулайсиз оромкурсига, гўшакдан яна ўша, ҳеч нарсадан беҳабар, ўзида йўқ шод хотинингизнинг овози келади, адаси овқатни иситиб олдингизми, биз яхши ўтирибмиз, меҳмондорчиликни жуда ўрнига қўйишаркан, Аидадан буни кутмагандим, ҳамма хурсанд, буни қарангки, Аиданинг хўжайини бугун хизматдаман, ҳаммангиз бемалол ўтираверинглар, ўтиришдан кейин ҳаммани уйига бирма-бир олиб бориб кўяман деди, “Хонда”си бор эди Аидаларнинг, “Мерседес”га алиштиришибди, қушдек учади дейишади, кўрадиган бўлдик, ҳа телевизорни ёққанмисиз, у ерда ўғлингиз ёқтирадиган қўшиқчи-чи, анави, ҳа, ҳа, Тоқтоқ билан суҳбатни беришди, “Оппоқ” гуруҳидан, анави Париж гўзалларини кўрдигизми, қизил – оқ, оқ – яшил, қора – қизил либослар, лобарлик, нозик дид, мафтункорлик, жозиба эмиш, хўп денг адаси, март байрамига шунақасидан олиб берасиз, ўзингиз яхшисиз-ку, олиб бераман деяпсизми, қачон йўқ дегансиз ўзи, биламан йўқ демайсиз, мана яна турқисовуқ Помпом Томтомов чиқди, жиним суймай қолибди шу мухбирни, гаплари бирам совуқ, афт-ангори унданам ўтиб тушади, ойнаижаҳонда ишлайдиганларнинг кўзи қаёқда ўзи, келиб-келиб студияни шу маймунга топшириб қўйишганига ўлайми, янги йил кечаси қайсидир мамлакат аҳолисининг ўндан бир қисми шампондан заҳарланиб ўлибди, яна шунчаси касалхонада эмиш, ҳа нафасингни ел олгур-а, қор ўрнига хурсанд бўлинг, қозондек-қозондек дўл ёғади дейди-я, ҳа ўша дўлнинг тагида қолиб лочира бўлгур Помпом-ей, адаси, майли, ҳозир бориб қоламан, зерикмай ўтиринг-а, дугоналарим ҳам турамиз дейишяпти, хўп... тут... тут... тут... кўзингизни очишга уринасиз, бошингиз гир-гир айланади, айланаверади, кўнглингиз беҳузур, томоққа бир нима тикилади, тикилаётган нима ўзи, ҳалқум эмасми, боядан бери тутутлаб ётган гўшакни жойига қўймоқчи бўласиз, ҳолингиз келмайди, тут-тут-тут, юрагингиз энди тикилламайди соат сингари, гўшакка ҳамоҳанг тутилайверади, юрагингиз соат эди-ку тикилларди, нима бўлди тутиллаб қолибди, ҳали замон хотинингиз келади, барвақтроқ, ҳаялламай келиб қолар ўғлингиз ҳам, ҳайрон бўлишади узала тушиб ётганингизга, гўшак жойида эмас,

ДИЛШОД НУРУЛЛАЕВ. БАЙРАМДАН КЕЙИНГИ БАЙРАМЛАР. ҲИКОЯ

осилганча ётаверади гўшак, сиз ҳам ётаверасиз миқ этмай, қимирламайсиз, бети-га “ал-Капон” деб ёзилган шампон шишаси ҳам сизга қараб тиржаймайди бошқа, бошқа бошлигингиз ҳам ҳужжатни тезлатинг деб дўқ уролмайдиди, дўқ урса ураверсин, гўшакни олмайсиз, кўнғироқ баттар асабийлашиб жиринглайверади, жиринглайверади, гўшакни олмай тураверасиз, ҳаммадан ёмони, даҳшати ҳам шу, бошлиқнинг эшиги мунғайиб қолади, унинг бошқа ғамхўри йўқ энди, додини ким эшитарди, хотинингиз ҳам энди ҳар куни туғилган кунга боради, минг истиҳола билан сиздан рухсат сўраб ўтиришнинг ҳеч бир ҳожати йўқ, ўғлингизга ўзи жавоб беради ўтиришга боргиси келса, Айданинг хўжайини “Хонда”сини “Мерседес”га алмаштирган, хотин алмаштиролмайдими, ҳар кеча зиёфатлардан сўнг уни дугоналари билан уйига элтиб қўяди, дунёда яхшилар ҳам бор, ҳаммаям сиздек бевафо эмас, “ал-Капон”ни ичиб ҳайё-хув деб кетворадиган, албатта, бироз кейинроқ ўйналади бу сахна, аввал хотинингиз келсин, келсин ўғлингиз, ҳозирча эса ойнаижаҳонда суҳандон кўринади, кўзлари қизариб кетибди бечоранинг, у ҳам одам, иссиқ жон, дам олиши керак, ярим кеча, ўў-ўў ҳали уйига етиб боришим бор, эртанги кўрсатувлар тартибини дона-дона қилиб эълон қилади, хайрлашади, билмайдик... эртага бошлиқ ҳужжатсиз қолади, ҳайдовчи уч ошам кам пул ишлайди, оғир мусибат азобига дош беролмаган эшикнинг ошиқ-мошиғи осилиб қолади, ўз холига уни қайтаролмай дурадгорлар уймаланишади эшик олдида, хотини-чи, ўғли-чи, улар нима қилишади, бу ёғи муҳим эмас, суҳандонга жавоб берайлик, унияям пойлаб қолишди уйида, суҳандон ўрнидан туради, тасвир йўқолади, кўп ўтмай қизил ёзув пайдо бўлади, тут-тут-тутлаб огоҳлантиради ёзув: телевизорни ўчиришни унутманг, худонинг берган куни шу... такрорланади, такрорланаверади: телевизорни ўчиришни унутманг... алалхусус бу кечмишнинг охири нуқта билан тугамайди, ушбу кечмишдаги ягона нуқта қолиб кетганди бошлиқ ҳузурида, зоҳир бўлганди ўша зорманда ҳужжатда, бошлиқнинг ҳузурига чиқаётганда сиёғи ҳам қуримаганди нуқтанинг...

ХОТИМА

ёки марҳум, “ал-Капон”ни ичиб ҳайё-хув деб кетворган бевафо кимса руҳининг арши аълога равона бўлмоқ олдидан «Байрамдан кейинги байрамлар»да битилган ўз кечмишига нуқта ўрнида ҳикоянависга билдирмоқ илинжида бўлган айрим тафсилотларнинг ҳақчил баёни:

Менким, ўша марҳум, “ал-Капон”ни ичиб, нариги дунёга хайр-хўшни насияга қолдирганча кетворган, фақат бевафо деманг, бевафо эмасман... ҳай, бу ҳақда ўз вақти билан дегандек, ана яна кўнғироқ жиринглаяпти, олманг, жиринглайверсин, руҳимни ҳам тинч қўймайдиди булар, нима дерди бевафосиз, бе-ва-фо, дейди-да чўзиб-чўзиб, менга таъна қилгандек хотиним, бевафومانми, айтинг ўзингиз, ҳикоянавис дўстим, йўқ демасангиз, ҳикояга баъзи бир аниқликлар киритмоқчи эдим, индамаяпсиз, сукут аломати ризо, бўлмаса киришаверайми, яхши бошланган ҳикоя, биринчи жумла муваффақиятли чиққан, менимча, шу жумла топилмаганда кечмишим минглаб, миллионлаб бошқа кечмишлар каби қоғозга муҳрланиб қолмасди, дарҳақиқат худонинг берган куни шу, айтганингиздек, нонуштага соат саккизга тақаб тураман, нега вақтлироқ туриб бошқалардек бадантарбия билан шуғуллансам, у-бу майда-чуйдага чалғисам бўлмасмиди, йўқ, эринаман, уйқу ширин, келмайдиди тургим, деб минг бир баҳона қидирмайман ҳозир, лоф бўлади ҳаммаси, айни дамда бунинг кераги ҳам йўқ, буларни ўзимни оқлаш ё айблаш учун айтмаяпман, ниятим ҳикоянгизга баъзи бир тафсилотларни киритишдан иборат, холос, кеч туришимнинг боиси оддий, бор-йўғи шуми деб ажабланган чиқарсиз, кўникиб қолганман шунга, одат бўлиб қолган соат саккизга тақаб туриш, бўлмаса

унгачаям бир неча бор уйғонаман, уйқуга тўйганам бўламан, соатга қарайману ҳали эрта, соат саккизгача ётай-чи деб узала тушганча ётавераман, апил-тапил нонушта қилишим ҳам, у-будан чимдиб еб, уч-тўрт хўплам чой ичишим ҳам рост, эрталаблари иштаҳа йўқ-да, иш иштаҳа очади, ўрнимдан тураман-у ювинаман, эрталабки бор ишим шу, эрталаблари тош кўтарадиган қўшнилари бор, тошиям ўзидан оғир, ана уларда бўлсин-да иштаҳа, кейин бир томони қорин ишга кетар чоғингиз трамвайга чиқишда қийнайди, униси туртади, буниси туртади, тиқилинчда қорин ҳам камида бир ошамлик жойга даъвогар чиқади-да, шуларниям ўйлайман-да эрталаблари чой ичмайман, буёғи лоф, ҳазиллашдим, бор гап иштаҳамнинг йўқлигида, дарвоқе нега ҳикоянинг бирон бир жойида кўринишим тасвирланмаган, ёшим нечада, исмиим ҳам йўқ, бир томондан яхши бўпти, ахир кўринишимнинг бошқаларникидан нима фарқи бор, ўша кўз, ўша бурун, ўша қулоқ, ушбу ҳикояни ўқиётган кимса ўзини кўзгуга тутса бас, кўзгудан ассалому алайкум деб мулозамат қилиб турган бўламан, исмиимни-ку дарров эслайсиз, ёнингиздаги ҳужжатлардан бирини очинг, қандай исм-шариф битилган у ерда, ўқидингизми, қаранг-а, шунчалик ўхшашлик бўладими, исм-шарифимиз ҳам бир экан-ку адаш, ҳикоянавис дўстим сизга айтиб кўяй эсимдалигида, Ибн Синони ўқимаган экансиз, кўкат мия фаолиятига яхши таъсир кўрсатади деб, китобхонни чалғитибсиз, кўкат мия фаолиятига таъсир кўрсатмайди, алоқаси йўқ унинг мияга, товуқ, балиқларнинг миясини еб мияси зўрайиб кетганларни ҳам билмайман, кўпроқ китоб ўқинг, Ибн Сино мия ҳақида нима деганлари аён бўлади, мия ҳақида қайта-қайта тўхталиб нима демоқчи эдингиз ўзи, вой худойим-ей, кўнғироқ жиринглайвериб безор қилди-ку, олинг, олаверинг, бевафо демаса бўлгани, бу хотиним, кўнғироқнинг жиринглашидан тайин, хизматга буюрмайсиз энди, шу гўшакни мана бундай қилиб қулоғимга яқинроқ тутиб турасиз, вой адаси, вой адаси, нималар қилиб кўйдингиз, кимларга ташлаб кетдингиз бизларни, Аиданикига бормай ўлай адаси, хафа бўлган экансиз-да мендан, хафа бўлгансиз, ўзимам ичимда ўйлагандим-а, ҳойнаҳой хафа бўлгандирлар деб, шунга на ҳа, на йўқ демадилар деб ич-этимни қора мушук тирнаётганди-я, айбдорман, бошимни деворга урайми энди, бозорни ўзим қилиб, овқатни ўзим иситсам, шу юришдан бир кун қолақолсам бўлмасмиди-я, бўлмасмиди адаси, йўқ, моянамнинг ярмини кетказиб совға олишга кўшилишим, унчалик жиним суймайдиган дугонамикига боришим керак эди, аҳмоқман, ўзим аҳмоқман, бир сафар йўқ десам олам гулистон эди, овқатни ўзим иситардим, анави “ал-Капон” ҳақидаги Помпомнинг ўзидек совуқ хабарини эшитгач очтирган бўлармидим шишани, келган бало-қазо шунга урсин деб ахлат челақка, йўқ, йўқ, баланд қаватли уйимизнинг деразасидан пастга улоқтирардим-а, жин ўлгур визиллаб пастга шўнғирди, чилпарчин бўлиб синарди, ўшанда шампоннинг кўпиклинишини тепадан, юқоридан, баланд қаватли уйимизнинг деразасидан хўп томоша қилган бўлардик икковимиз, сизсиз, сизсиз энди нима қиламан адаси, у-ҳу, ўх-ҳу, у-у-у-у... гўшакни кўйинг, тамом, юрагим эзилиб кетади, аёл киши кўз ёш қилса чидолмайман, кўнглим бўш, кўнглимнинг бўшлиги кўп бор панд берган ҳаётимда, ҳеч кимга йўқ деёлмайман, бировнинг дилини оғритиб қўйишдан кўрқаман, ўша куни бошлиққа бир оғиз эътироз билдирсам бўларди, ҳужжатнинг муҳимлиги, тезроқ тайёрлаш зарурлигини айтмаганди у, айб ўзидан ўтган, аммо бошлиқ ҳеч қачон айбдор бўлолмайди, унинг айби ходимига ўтади, буни яхши билишимдан бошлиқнинг хабари йўқми, бўлганда қандоқ, доимо очиқ бўлмаса-да, шунга ишора қилади, хонасига тайёр ҳужжат билан кирганимда ҳам атай менга эътибор бермасликка уринди, ўзининг бошлиқ эканлигини, мен унинг оддий ходимларидан бири эканлигимни уқтироқчи, ҳужжат кечикиб кетди дея таъна қилаётгандек эди у, ана, ана, қулоғи қизиди шекилли бошлиқнинг, кўнғироқ асабий жиринглапти, бечора рўзномани ўқир эди шу пайт, оромкурсиси бор, ўшанга жойлашво-олиб дунёда нима гап экан, деб очгану ўз ходими, менинг суратимга тушган бўлса эҳтимол кўзи,

ДИЛШОД НУРУЛЛАЕВ. БАЙРАМДАН КЕЙИНГИ БАЙРАМЛАР. ҲИКОЯ

“Ал-Капон” ва навбатдаги қурбон» мақоласи эътиборини тортади, қаранг қурбоннинг ишлаётган идораси ҳам тилга олинбди, эслаб кўради, ҳа, шу идорага ўзи бошчилик қилади, шунга асабий, шунга жаҳли чиққан, ахир берухсат, айлангани бошлиқ айтгандек очиқ ҳавога эмас, очиқ гўрга, нариги дунёга, бежавоб кетиб қолдим-да, дўстим, яна хизмат сизга, портлаб кетмасин, уволига қолмайлик шу гўшакнинг, олинг, бошлиқ деган номи бор, собиқ бўлсаям, ҳурматиям бўлакча, эшитмасак айб, муҳтарам бошлиқ, камтарин қулингизнинг қулоғи сизда, эштади, ҳа-я, гапларимни барибир эшитолмайсиз, руҳман-ку ахир, майли ҳозирча сизни тинглайлик, бўлмайлик гапингизни, марҳамат... қаёқларга гум бўлдингиз-а, тўғри чарчадингизми деб сўрадим, ёдимда бор, бироз айланинг очиқ ҳавода, тўрт девор орасида ўтираверса, ўтираверса, одам сиқилиб кетади, деганимам ёдимда, яна нима дегандим, э-ҳа ҳужжат тайёр бўлгандир, кўриб чиқаман, ташлаб кетақолинг дедим, бугун иш кўпайиб кетди, кўролмадим ҳужжатни, тепадан унчалик қисталанг ҳам қилишмади, ўзи одатда шунақа бўлади, керак, тезроқ тайёрланг, дейишади-ку, кейин ёдларидан кўтарилади, нималигини эслолмай қолишади баъзан, сўраб қолишса анави тайёр бўлдими дейишади, хунобим ошади шунда, анависи нимаси, нимани, қайси ҳужжатни назарда тутишяпти, қани энди ўзлари ҳам билишса, билишмайди, лекин нимадир олишлари кераклигини фаҳмлаб туришади, анави тайёр бўлдими деб дағдаға устига дағдаға қилаверишади ўша “анави”ни бериб қутулмагунингизча, хўп булар ўз йўлига, лекин сизни тушунолмай қолдим-ку, ҳаммага мақтар эдим, ишчан, ташаббускор ходим бу, ундан ўрнак олинглар дедим ҳаммага, буни ўзингизам яхши биласиз, қоровул ўсмоқчилагандек бўлувди бугун, ўша куниям ҳаммадан кеч қайтибсиз ишдан, ишга виждонан ёндошишингиздан дарак бу, аммо мана бу рўзнома хабари... мени, мени умуман гангитиб кўйдик-ку, бугун ишга келмаганингизни мен ҳам, бошқа ходимлар ҳам пайқашмабди-я, билганларида беҳабар қолмасдим, ўз вақтида ишга келасиз, ўз вақтида ишдан қайтасиз, ишга келмай қолишингиз ҳеч кимнинг ақлига сиғмаган, ҳа хонасида ишлаётгандир-да деган хаёлга боришгандир, неча бор айтганман, кетаркансизлар жавоб олинглар деб, сўраганингизда бирор марта йўқ дедимми, онангизни жанаси куни ярим соатга рухсат берган ким, ҳов бирда юрагим сиқилияпти, дўхтирга кўрсатмасам бўлмайди, деганингизда йўқ дедим, навбат кутиб қолиб кетдим, деган важ-қорсонларни пеш қилиб, нақ уч соатдан кейин келгандингиз ишга, шунақа яхшилиқни билмайсизлар, яхшилиққа ёмонлик деб шунга айтишади-да, нафақат мени, балки идорамиз шаънига ҳам яхши гап бўлмабди, қора мой билан булғандек бўпсиз-да, бу идорадагилар пиёниста экан деган гап чиқмайдими шаҳарда, ичаркансиз, “ал-Капон”дан бошқа тузукроғи топилмадими, эртагаёқ мажлис чақираман, шахсий масалангизни кун тартибига қўяман, сиздақа ходимларга бизнинг мўътабар идорада жой йўқ, яхшиси ўз аризангизга кўра ишдан бўшанг, бошқа бирон бир бўлмағур бўлсаям ҳарна ишга илиниб олиш имконияти туғилади, бу имкониятни бой берманг, аризани котибага бериб қўйинг, сизни кўришга кўзим, айтишга сўзим, отишга ўқим йўқ, шармандаи шармисор қилдингиз мению, идоранию бутун бошли, ҳаммани, эртага ҳали юқоридан гап эшитмасам бўлгани, вой, во-ой юрагим... ана оҳ юраг-а, воҳ юрак, энди мен ўлсам керак деяпти бошлиқ, бошлиқнинг аҳволи шу, жаҳли чиқса юрагимлаб қолади, асабийлашиши соғлиғига зарарлигини билсаям асабийлашаверади, асабийлашмаган бошлиқ бошлиқ эмас деган сарқит бир тушунча миясининг бир қавагида ўрнашиб қолган, шуниси ҳеч тинч қўймайди, асабийлашаётгани кўнғироққаям ўтади, асабий жиринглайди кўнғироқ қилса бошлиқ, шунисидан танийман, мана бошлиқнинг ўзлари йўқлаяптилар деб гўшакни олганча кутаман: навбатдаги таъна-дашномни, кутаман дебман, кутардим десам аниқроқ бўлар, яна оз қолди, руҳим арши аълога кўтарилса бошқа эшитмасам керак буларни, юраги бекорга ёмон бўлдими бошлиқнинг, ишонган тоғи эдим, менсиз иши битмаслигини тушунарди, аммо тан

ДИЛШОД НУРУЛЛАЕВ. БАЙРАМДАН КЕЙИНГИ БАЙРАМЛАР. ҲИКОЯ

олгиси келмасди, мана энди бошини чангаллаб ўтирибди нима қиларини билмай менсиз, аризам керак бўлиб қолганмиш, юқоридан гап теккудек бўлсами, айтади-да биз уни янги йил олдидан ишдан бўшатворганмиз, ўз аризасига кўра бўшатирилган, шунга биноан янги йилнинг биринчи иш кунини ишда бўлмаган, ҳеч қандай ҳужжат ҳам тайёрламаган, ҳузуримда бўлмаган ўша кун, ахир бўшаган одам қандай бўлиши мумкин эди ишда, бунга идорамизнинг барча ходимлари қатори мен ҳам гувоҳлик бероламан, дерди-да, осонгина қутуларди, ҳар хил гапларга қолмасди ўрин, бошлиққа дакки бериб қўймоқни ўз фарзи деб билган юқоридаги одам тортарди мулзам, ўзини тутиб оларди бироз вақт ўтиб, яхши қипсиз бу пиёнистанинг оёғини қуритиб бу даргоҳдан, йўқса, сизни ҳам, мени ҳам бошимиз қоларди маломатга, гап орасида билдиради миннатдорчилик, хизмат чоғлари ёдга тушади бехос бошлиқнинг, қўли чаккасига қўйилади, Ватанимга хизмат қиламан, ў хомхаёл, чалғиб кетдим яна, хуллас ал-Капонни ичганим тасодифми, баъзан шу ҳақда ўйланиб қоламан, ўша кунги воқеаларни бирма-бир ипга тизиб мушоҳада юритсак, ҳаётдан тўйиб кетган, билиб туриб ўзимни-ўзим заҳарлаган, ал-Капон бунга шунчаки турткидек туюлади, бу бир қарашда албатта, аслида-чи, аслида бу ҳаётга кўникиб қолгандим, борди-ю бирор тасодиф учраса, фавқуллодда ҳодиса ҳисоблардим, ортиқча ташвиш келтирарди бу, кунига бирор воқеа, ҳодиса юз бераверса, йўқ, йўқ, бундай ҳаёт мен учун эмас, яшолмасдим, менга маъқули: ҳар кунгидек эрталабки саккизга тақаб туриш, апил-тапил нонушта, хизмат, майли сўксин бошлиқ, талаб қилсин ишни, бунинг нимаси ёмон, хизмат хизмат-да, уйга қайтиш, кечки овқат, ойнаижаҳон, уйку, қарабсизки, яна тонг отиб турибди, янги тонг, янги кун, аммо ҳаётингиз яна ўша эски маромда, қайта-қайта, ҳеч бир ўзгаришсиз, худди кечагидек, олдинги кун, ундан аввалги кунлардагидек бир хил тарзда, давом этаверади, шунга кўникасиз, тақдирнинг измига бўйсунмоқликдан ўзга чорангиз йўқ, тақдирнинг ҳазилини қаранг, арши аълодан чақиршияпти мени, чорлашяпти ҳузурларига, измим энди уларда, ҳаётни севаман, яшасам, яна минг йил, йўқ миллион йил шундай яшасам дердим, аммо... чорлашяпти... мендақаларга бу ҳаётда жой йўқ, бошлиқ бунда ҳақ, биздақа ходимларга мўътабар идора – думалоқ Ер демоқчимасмиди бошлиқ – жой йўқ, яхшиси ўз аризамга кўра...

Ифтихор

Зиёвиддин МАНСУРОВ

Иштиқлолнома

Достон-фахриядан парча

*Биз ҳеч қачон ҳеч кимдан кам
бўлмаганмиз, кам бўлмаймиз ҳам!*

Ислои КАРИМОВ

*Ўзбекистон Республикаси Мустақиллигининг
21 йиллиги ҳамда Ўзбекистон Республикаси
Конституциясининг 20 йиллигига.*

Дебоча

*Дунё аҳли!
Ўзбек кимлигин
Билмасангиз, билиб олингиз.
Биз ҳам оддий бир халқмиз,
Лекин,
Бек аталган миллат – битта биз!*

*Вурур билан айтгум:
– Бежизга
Манглаймиз турмас ярақлаб.
Шубҳа бўлса беклигимизга
Тарихни бир кўринг варақлаб.*

*Зеро,
Кўҳна тарих қатида
Бунга исбот-далиллар бисёр –
Унинг ҳар бир саҳифасида
Ўзбекларнинг ўз беклиги бор.*

Қаранг,
 Қай халқ яратган экан
 Тарихда ўз “Авесто” сини?
 Худди шу эл ўгли каишф этган
 Ҳисоб илмин алифбосини.

Борми,
 Айтинг
 Бу олам аро
 Ибн Сино тахлит чўнг ҳақим?
 Бу ҳам озлик қилса мабодо,
 Жавоб топинг,
 Илк мунажжсим ким?..

...Сезгандирсиз,
 Не учун бизни
 Олам аро атагайлар бек?
 Биз ҳам ўз шаън,
 Нуфузимизни
 Асраймиз кўз қорачигидек.

Зуваламиз учун, эҳтимол,
 Оқ булутлар бўлган андоза.
 Балки шундан оқ булут мисол
 Юксак халқмиз –
 Палаги тоза.

Афсонавий очилдастурхон
 Мисли тўкин она-юртимиз.
 Биз – дунёга ҳамиша мезбон,
 Улкан меҳмонхона – юртимиз.

Берган бизга қўш қўллаб Эгам,
 Неки танқис бўлса бизда бор.
 Юртимизда ер устидан ҳам
 Ер остида бойликлар бисёр.

Бир кунимиз боққач бир йилни,
 Бағримиз ланг очиб яшаймиз.
 Битта кузда йиққан ҳосилни
 Бир йил элга сочиб яшаймиз...

Удумми бу ё бир қоида:
 Ери борки, бу халқ яшар тўқ.
 Чунки дунёнинг ҳеч жойида
 Бизнинг халқдай меҳнаткаш халқ йўқ.

Эҳ! Шундай халқ,
 Шундайин макон
 Таланмади қанча замонлар?!
 Келди бизлар зор кутган имкон –
 Истиқлолни гуллатган онлар.

31 август

Хаёлим ер шарини
 кезиб келди ушбу кун,
 Руҳларнинг ҳам шод бўлар
 пайти келди ушбу кун!
 Гўёки ер қаърига
 аждодлар билан кетган
 Ўзбекнинг ўзбеклиги
 қайтиб келди ушбу кун!

Кўшиқ

Уммон каби тошар кун – бу кун,
 Вулқон каби жўшар кун – бу кун!
 Сўзлаб ширин, дўстлар бир-бирин
 Қутламоққа шошар кун – бу кун!
 Истиқлол билан –
 Истиқбол билан!

Боболар зор кутган ҳузурлар
 Бизга насиб этмиш, шукурлар!
 Озод диёр –
 Обод диёрга
 Кетмас бўлиб келмиш сурурлар!
 Истиқлол билан –
 Истиқбол билан!

Буюк давлат қуриб борармиз,
 Шахдам-шахдам юриб борармиз!
 Довруғи зўр юртлар сафида
 Мардона от суриб борармиз!
 Истиқлол билан –
 Истиқбол билан!

Тошкент васфи

*Сўрсалар: Нимадан яралган илк бахт?
Дейман: У сабрдан – дошдан яралган!
Шош шаҳри – Тошкент, деб аталган пойтахт,
Номига яраша – тошдан яралган.*

*Асли қуёш бежиз чиқмагай Шарқдан,
У шундан нур эмиб, тўлиб чиқади.
Балки у тафаккур уфқида балққан
Шошийлар тимсоли бўлиб чиқади.*

*Балки у Шарқда энг кўҳна чамандир,
Тусмолим исботлар шундай пок туйғу:
Бекорга Тошкент деб аталмагандир,
Эҳтимол Тош асрин маҳсулидир у.*

*Кундузлар заминдан осмонга боқсанг,
Фалакда ягона қуёш кўрингай.
Тунлар кўкдан замин томонга боқсанг,
Қуёшдан чарогон Кент – Шош кўрингай.*

*Лойингни Шош этиб қорганда эгам,
Унга ризқ-рўз қўшиб этганми бино?
Шу боис дунё танг ҳолда қолса ҳам,
Бағрингдан барака аримас, асло!*

*– Бошинг тошдан бўлсин, – деган хуш калом,
Сенга нисбат бериб айтилгани рост.
Шу боис дунёда бек номин олиб,
Беклардай яшамоқ бизларга мерос.*

Конституциям шаънига

*Асосий Қонуним!
Эй, пурмазмуним!
Эй, эл-юрт шаъни нақш этилган китоб!
Сен – менинг ҳуқуқий дорилфунуним,
Сен – бахтим уфқида балқиган офтоб!*

*Сен борсан, толеим, камолим юксак,
Ишонч-ла боқурман порлоқ эртамга.
Ҳар қандай минбарда мен кериб кўкрак
Бахтимдан жар сола олгум оламга.*

Сўзимни ҳеч ким маън этолмас, асло,
 Ҳеч кимса йўлимга қўя олмас гов,
 Асосим: Ҳақ ишига берганинг фатво,
 Асосим: Эркимга бўлганинг гаров!

Дўстларим!
 Яқиндир биз орзиққан кун,
 Бизларни кутмоқда ёрқин келажак.
 Ҳамиша устувор эканки қонун,
 Бу давлат, албатта, буюк бўлажак!

Шул эваз, дилларда жўшар муттасил
 Юксалиш туйғуси – ўсиш туйғуси.
 Бунга голиб халқим ва ўзинг кафил
 Эй, буюк юртимнинг
 Буюк Қомуси!

Истиқлол меъмори

Менда бир туйғу бор,
 Бўлмас айтмасам,
 Буни ҳар юртдошим сезса қанийди:
 Дунёда ўзбекни билмаганлар ҳам
 Ислом Каримовни яхши танийди!

Тарихга бўйласак,
 Миллатин номин
 Оламга таратган ўзбеклар бисёр.
 Лек, бизнинг замонда юртимиз шонин
 Юртбошидан юксак кўтарган ким бор?!

Ўйланг, ахир,
 Бўйин эгмай қулликка,
 Ким бузди биз банди ётган қафасни?
 Бизларни ким элтди мустақилликка
 Худо ёрлақаган шу зот эмасми?!

Бу на тақдир ҳукми,
 Бу на бир синов,
 Бу на бир синоат эди, дўстларим!
 Прометей қуёшдан олгандай олов
 Бу – асл матонат эди, дўстларим!

*Ҳа, осон келмаган ҳурлик айёми,
Уйқуда эдик бу қунга етгунча.
Миллатин уйғотган сиймонинг номи
Истиқлол сўзига эгиз тушунча.*

*Зеро, биз ким билан кирдик дафъатан,
Дунё, деб аталган кенглик қаърига?
Ким чиқди илк бора бизнинг миллатдан
БМТнинг юксак минбарларига?*

*Юракдан талпиниб келажак сари,
Бизларни ким солди тўғри йўл томон?
Фанимлар бизга тош отган чоғлари
Ким бизга бўлолди ишончли қалқон?*

*Қайси зот бутун бир давлатга кўзгу,
Қайси зот бутун бир миллат қуёши?!
Саволга уч карра жавобим ушбу:
Юртбоши, Юртбоши, Улуғ Юртбоши!..*

Хотима

*Оллоҳ ер юзини тақсимлаганда
Ўзбекка тегмаган ердан, – дейдилар
Яйрасин, – деб шу эл боғу чаманда,
Аридан бир кафт тупроқ берган, – дейдилар.
Зуваласи аридан
Қутлуғ ошён бу –
Ўзбекистон бу!*

*Шу боис тиллолар ниҳон қаърида,
Бу ернинг тупрогин ҳар мисқоли зар.
Тўрт фасл ризқу рўз қайнар бағрида
Одамнинг жонидан бошқаси унар.
Худо ёрлақан
Жаннатмакон бу –
Ўзбекистон бу!*

*Боқсам воқиф бўлгум яна бир сирдан,
Ҳақ ўзи яратиб,
Ўзи суйгандир.
– Пайҳон этолмасин, – деб ёвлар
Гирдин
Дарё,
Тоглар билан ўраб қўйгандир.*

Пўлатдан мустаҳкам
Қалъа, қўрғон бу –
Ўзбекистон бу!

Тақдири азалнинг битик-хатида
Шу ойдин қисмат бор бундан кўнгил тўқ:
Дунёнинг бирон-бир мамлакатаида
Номига бек сўзи қўшилган халқ йўқ.
Беклик ҳеч бир халқда
Йўқ бир унвон бу –
Ўзбекистон бу!

Биз яшар заминни дерлар: Осиё,
Тегирмон – сўздан олинган бу сўз.
Балки боболар илк тегирмон барпо
Айлаб, бу ҳудудда улашган ризқ-рўз.
Дунёда яралган
Илк тегирмон бу –
Ўзбекистон бу!

Навоий бобомга таъзимда олам,
Шеър ила ўзбекнинг донғи кетгандир.
Қуёш нури етмас овлоқларга ҳам
Ўзи етмаса-да, сўзи етгандир.
Шеърят мулкида шоҳ бу,
Султон бу –
Ўзбекистон бу!

Ҳакимбек аплиги оламга аён
Забтида тўқсон алп шашти мужассам.
Тўмарис доврўгин айласам дoston
Таъзимга келарди Жанна д'Арк ҳам.
Мардлар ичра асл –
Марду майдон бу –
Ўзбекистон бу!

Оллоҳ,
Хурлик бўлсин, дея,
Йўлдоши –
Бизни тўғри йўлга
Неча бор солди.
Уюшмадик.
Худо берган Юртбоши
Бизларни ҳамжиҳат халқ эта олди.

*Соҳибқирон руҳли
Жасур сарбон бу –
Ўзбекистон бу!*

*Писандмас машаққат тўла синовлар,
Ғолиб халқ ҳеч қачон чарчамас, толмас.
Пўшит, ҳей! Йўллардаги тўсиқлар, ғовлар,
Ҳақиқат йўлини ҳеч куч тўсолмас.
Катта йўлга чиққан
Катта карвон бу –
Ўзбекистон бу!*

*Дерлар:
“Оққан дарё оқаверади”.
Бизга қисмат кулиб боқа бошлади.
Хурлик нашъаси-ла тўлиб сарҳади
Тамом янги дарё оқа бошлади.
Дарёмас,
ИСТИҚЛОЛ
Номли уммон бу –
Ўзбекистон бу!..*

Адабий нигоҳ

Талъат СОЛИХОВ

ҚОБИҚНИ ЁРИБ ЧИҚИШ САОДАТИ

Шакл, мазмун ва бошқалар ҳақида

Романтизм воқеликни эмас, балки воқелик ҳақидаги идеални акс эттиради. Реализм учун энг муҳим нарса – воқеликнинг ўзи. У воқеликнинг ўзгариши билан ўзгариб боради. Аслида, ҳеч бир метод тоза эмас.

Адабиётда икки хил шакл мавжуд:

1. Воқеликка хос бўлган инъикос шакли;
2. Воқеликка хос бўлмаган инъикос шакли.

Санъат – бу воқеликнинг образлар воситасида инъикос этилиши. Илмда мантикий тафаккур, санъатда бадий тафаккур бор. Тафаккурнинг муайян босқичлари куйидагилар:

ЯНГИЛАНИШЛАР АВВАЛИДАГИ ОЛИМ

Бугун ўзбек адабиётишунослиги авжи янгиланиш палласини бошидан кечираяпти. Кимдир билагон шогирдларни етиштирайин дея, бу хайрли ишга бош қўшаётган бўлса, кимдир ўз тадқиқотлари билан бевосита жараёнда иштирок этмоқда. Хуллас, биров адабиёт тарихию матншуносликда, бошқа биров эса назария ё танқид соҳасида қўлидан келганича уринаётир. Буларнинг ҳаммаси яхши. Лекин яна шундай адабиётишуносларимиз борки, уларнинг ўзлари орқа планда – парда ортида қолиб, саҳнага фикрларинигина қўйиб юборишган. Мен бу ўринда, устоз Талъат Солиҳовни назарда тутаяпман. Унинг жаҳон адабиёти ва, умуман, санъати борасидаги мушоҳадалари дарс ва суҳбат чоғларида хайрихоҳ шогирдлар томонидан ёзиб олинган. (Ёзиб олинмаганининг уволи нима бўлади, дейман гоҳида ўзимга-ўзим...) Бори – шу. Лекин ана шу “бори”га қараб, унинг салмогини чамалаб кўргандаёқ аён бўлаётирки, истиқлол даври ўзбек адабиётишунослигининг чинакам янгиланиши, айни, Талъат Солиҳовдек заҳматкашу хокисор олимларнинг адабиётга қарашлари зимнида яшириниб ётибди экан. Чунки Талъат Солиҳов ўқиган маърузалар қатида, наинки, ўзбек, балки жаҳон адабиёти ва санъатига сўзнинг том маъносида

1. Мифологик;
2. Романтик;
3. Реалистик.

Булар воқеликнинг характерида келиб чиққан. Ҳозирги санъат фақат ҳаётни инъикос этмайди, балки борлиқни акс эттиради.

* * *

20-йилларда Томас Манн ижодида мифдан фойдаланиш бошланди. Бошқа кўпгина ёзувчилар унга эргашдилар. Совет адабиётида узоқ вақт бундай йўл тутилмади. Мустасно бор эди, албатта. Чунончи, Платоновнинг “Котлован” асари.

* * *

Илья Эренбург шундай деган эди: “агар жаҳонда учта романнывислик оқими бўлса, улар:

1. Кафка; 2. Камю; 3. Жойсга тегишлидир”.

* * *

Инсон зоти тафаккур нуқтаи назаридан ўтакетган дангаса.

* * *

Адабиётнинг олдига талаб қўйиб бўлмайди, уни ўз ҳолига қўйиш зарур.

* * *

Шакл топилса, бадий асар яратилиши мумкин, йўқса – йўқ. Камю, Кафка, Фолькнер ижоди кўпроқ Фрейднинг психоанализи билан боғлиқ. Ҳозирги замон адабиётида кўпроқ психоанализ талаб этилади. Чунки илгариги тафсилотли сюжетлар ушбу кун кишиси учун завқ бермай қолди.

* * *

Инсонни инсон қилиб турган бошқа бир унсур бор, бу – руҳ!

* * *

Ҳар қандай мазмун муайян, ўзига хос шаклда рўёбга чиқади. Жаҳондаги ҳар қандай мазмуннинг ўз шакли бор. Агар ижодкор маълум бир шаклни топа олмаса, демек, бадий асар йўқ. Шакл мавҳум нарса эмас. Шакл моҳияти бу – сўз. Лекин бу оддий сўз эмас, бадий сўз.

Янгича Қараш мужассам эди. Бу Қараш ўз вақтидаёқ муайян титроқлару кайфиятни жонимизга солганди, лекин, барибир, унинг мевалари ларзон-ларзон даври ҳали олдинда, деб ўйлайман. Чунки Талъат Солиҳовдан қолган адабиётшуносликка доир ҳажман кичик, лекин мазмунан гоят салмоқдор мерос ҳалигача асосан саргайган дафтарлардагина “кун кўраётир”. Уларни зудлик билан топиш, тўплаш, саралаш, тизимга солиб чоп этиш ва йўсин адабиётшунослигимиз “дастурхонига” тортиқ этиш замони аллақачон келган. (Албатта, домланинг барча қарашларини “мутлақ ҳақиқат” дея таърифлашдан тамоман йироқман. Адабиётшуносликнинг бугунги даражасидан туриб, унинг айрим мулоҳазалари билан тортишиши мумкин. Ҳатто менинг ўзим Белинский, Толстой ҳақидаги қарашларим шакл ва мазмун борасидаги кескин мулоҳазалари тўғрисида ҳаётимда устоз билан доимо баҳслашиб юраман. Лекин, ҳозир, гап бунда эмас. Гап домла қолдирган мерос зимнида яширинган тафаккур жасоратида, жасоратнинг мазмун-моҳиятида. Устознинг ана шу сиймосида дарсликлару китобларда эътиборимизга тортиқ этилаётган “ҳамма гаплар”ни ягона ва охирги ҳақиқат эмаслигига ишора, уларни ақл ва мантиқ тарозусида тортиб юришига, янада муҳими, инсон ва санъат ҳақидаги катта ва фундаментал илмга таянган ҳолда янги ва мустаҳкам қарашларга эга бўлишига чорлов бор. Яъни, мавжуд ҳақиқатларга бошқача қарашнинг

* * *

Композиция, сюжет, тил – шакл. Унда мазмун нима? Жиддийроқ қарасак, шуларнинг ўзи мазмун. Рўёбга чиққан сюжет, композиция, сўз – мазмун.

* * *

Инсон тафаккури бор нарса. Табиатда-чи? Унда ҳам муайян тафаккур мавжуд. Чунки оламни ушлаб турган қонунлар – тафаккур меваси. Биз тушунмаган тафаккур оламда ниҳоятда кўп. Уларда ҳам бадиий унсурлар ҳаёт. Кашф этиш – тафаккур қилишнинг биринчи босқичи.

* * *

Воқеликни инъикос этиш бу – воқеликни қайта яратиш. Бу – воқеликнинг худди ўзи эмас, балки модели.

Воқеликка муайян муносабат ва шу муносабат нуқтаи назаридан воқеликни акс эттиришнинг эстетик тамойиллари

Корнель асарларида ақл бирламчи, ҳиссиёт иккиламчи. Расинда бўлса, аксинча. Ленин: “адабиёт ва санъат мафқуранинг маълум шакли ва унга хизмат қилади”, дейди. Бу нотўғри, аксинча, мафқура адабиёт ва санъатга хизмат қилиши лозим.

Адабиётнинг тарбиявий аҳамияти йўқ! Унинг ягона вазифаси – воқеликни инъикос эттириш. Адабиётнинг таъсири эстетик, психологик бўлади, асло сиёсий, мафқуравий эмас. Адабиётга партиянинг ҳеч қандай раҳнамолиги керак эмас. Мабодо, раҳнамо топилса, адабиётнинг йўналиши фақат битта бўлиб қолади.

* * *

Навоий воқеликнинг ўзини эмас, балки воқелик ҳақидаги ўз хаёлини тасвирлайди. Навоий – романтик шоир, унинг даҳолиги ҳам шунда. Биз реализм методини энг яхши деб билдик ва Навоийни ҳам шу “яхши” метод намояндаси сифатида кўрсатмоқчи бўлдик. Бу – хато.

мумкин ва, ҳатто, зарурлиги акс этган унинг адабий нигоҳида.) Шу маънода, мен, аввало, унинг шогирдларига, адабиётимизнинг, адабиёт илмимизнинг чинакам ихлосмандларига, янгиланишу янги фикрнинг толмас ҳимоячиларига, инсофу иймонини энг азиз неъмат янглиг асраб келаётган издошларига мурожат қилиб айтмоқчиманки, агар сизда ҳам ҳассос олим Талъат Солиҳовнинг оғзидан чиқиб, хотирангизда муҳрланган ва ё қаердадир китоблар орасида чанг босиб ётган эски дафтарингизда қолиб кетган “сўзлари” бўлса, жамики савобу эзгу амал ҳақи ҳурмати – таҳририятимизга етказсангиз. Вақти келиб, журнал саҳифаларида жамланиб-тартибланиб эълон қилинган мерос яхлит бир китоб ҳолида наиш қилинади, деган умид билан биз ҳам ҳаракат қилаверайлик.

Диққатингизга ҳавола этилаётган мазкур маъруза парчалари эса менинг конспект дафтаримда қолган ёзувлардир. Домла шошилмай гапирар эди, шунга кўра нафақат фикрлар, балки жумлаларнинг қурилиши ҳам асосан маърузачининг ўзига тегишли бўлса ажабмас, деб ўйлайман. Фақат айрим фикрларни ё қисқартириб ва ёхуд ихчамлаштириб ёзиб олган бўлишим мумкин. Баъзан фикрни ўз сўзларим билан ёзган ўринлар ҳам мавжуддир, эҳтимол. Ҳаммасини аниқ-тиниқ эслашнинг иложи йўқ. Орадан йигирма икки – йигирма уч йилдан мўлроқ вақт ўтибди, ахир! Шунга кўра, фикр ва жумла гализликлари бўлса, йигирма бир-йигирма икки ёшли гўр талабаники, яъни, каминаники, дея билгайсиз. Яна саралаш ҳам бизга тегишли. Яъни, маърузалар қозғозга тўлиқ туширилмаган, балки ундаги айрим фикрларгина ёзиб олинган. Қолган ҳаммаси

* * *

Меҳнат қилишда эмас, йўқ, балки тафаккур қилишда инсон жуда-жуда дангаса. Биз меҳнатга ўрганиб қолганмиз, фикрлашга эмас.

* * *

Асарлар “ҳақида” эмас, уларнинг ўзини ўқиш зарур.

* * *

Асар устида қайта ишлаш мумкин эмас, асарнинг тили устида қайта ишлаш мумкин. Унинг моҳияти, маъзи ўзгармас бўлиб туғилади.

* * *

Принципиал нуқтаи назардан Бальзак ва Толстой ўртасида фарқ йўқ, лекин жузъий жиҳатдан олсак, улар бошқа-бошқа.

* * *

Энгельснинг: “адабиётда типик воқеалар типик шароитларда тасвирланади”, деган гапи нотўғри. Чунки бир кишининг ҳаётни, ҳаёлини акс эттирган асарлар типик эмас, бироқ, бу ҳам бадиий асар – адабиёт. Қаҳрамон типик бўлмаслиги мумкин, бироқ, барибир, у – тип.

* * *

Социалистик реализм мавжуд, аммо адабиёт сифатида эмас, балки идеология – мафкура сифатида.

“Экзистенциализм” дарсида

Экзистенциализмга асос солган одам Жан Поль Сартрдир. Экзистенциализм “ҳаётнинг маъноси унинг бемаънилигида”, дейди. Лекин инсоннинг бунга алоқаси йўқ. Ҳаётнинг маъноси фожиадир, тўғрироғи, ўша фожиани енгишда. Хемингуэй ва

устозники! Албатта, домла айтган кўпгина мулоҳазаларни кейинчалик биз бошқа китоблардан ҳам ўқидик, лекин, барибир, устоз шу фикрларни битта мавзу байроғи остида тўплаб, уларга умумий контекстда ўзгача мазмун, шукуҳ бағишлаган эди. Энг муҳими, Талъат Солиҳов бутун бошли адабий йўналиш ёки ёзувчи ижодидан бир-иккита шундай фикрларни суғуриб олардики, кейинча чуқурроқ мулоҳаза қилиб кўрсангиз, ўша йўналиш ё якка ижодкор асарларининг моҳияти айни ўша “бир-икки фикр”га суяниб турганига амин бўласиз. Бу энди катта масштабдаги тафаккур эгасининг, ҳақиқий адабиётшуноснинггина қўлидан келадиган Буюк Иидир! У ёғини суриштирсангиз, илмдаги чинакам янгиликлар тўртта терминни бир-бирига уриштириб, чиққан садосига маҳлиё бўлган олимларнинг жилд-жилд китобларидан эмас, йўқ, балки, кўпинча, ана шундай тафаккур эгалари қолдирган жажжигина мерослардан ҳам ибтидо олиши мумкин. Ҳа, бугун ҳеч бир муболагасиз таъкидлаб айтиш жоизки, Талъат Солиҳов янги ўзбек адабиётшунослиги таъмал тошини қўйганлар сафида муносиб ўрин тутади.

Этиборингизга сунаётганимиз янги рукн исмини “Адабий нигоҳ” деб номладик. Бу ерда биз олиму ижодкорларимизнинг адабиёту санъатга доир қарашларини эълон этиб боришни ният қилдик. Марҳамат, сиз ҳам иштирок этинг!

**Улугбек ҲАМДАМ,
филология фанлари номзоди**

Айтматовлар шундай тушунадилар. Экзистенция – маънонинг бемаънилиги, бу – буюк фожиа!

* * *

Сартр: “ҳар битта одам қонида экзистенция (фожиа ва беъманилик, кўнгилни беҳузур қиладиган субстанция) мавжуд”, дейди.

* * *

Ҳаётда яратувчилик билан бир қаторда йўқ қилувчилик ҳам бор. Йўқса, инсоният ақлини танигандан буён урушиб келмас эди.

* * *

Инсон – заиф, у фожиадан қўрқади. Бунинг ўзи ҳам фожиа.

* * *

Ҳаётнинг устидан чиқарган ҳукмимиз бизнинг ўзимизга ҳам тегишли.

* * *

Оламдаги жониворларнинг биттаси – биз ва бизнинг ҳеч қандай улардан устунлигимиз йўқ.

* * *

Ҳаётнинг ўзи кучли фожиаларни мужассам қилади. Камюда ҳеч қандай ҳайратга туширадиган қаҳрамон йўқ, лекин уларнинг тақдири кишини қийнайди, азоблайди.

Яхши асарни ўқиғач, киши поклангандай бўлади. Адабиёт бундан ортиқ нима берсин?

* * *

Буларнинг ҳаммаси тафаккур қилишнинг битта йўли, холос.

“Эмиль Золя” дарсида

Инқилоб – бир гуруҳнинг иккинчи бир гуруҳ устидан ғалабасидир. Флобер Париж коммунасини инкор этган. Аммо у Бальзакни инкор этмаган, фақат Бальзак изидан бормаган.

* * *

Мавжуд ҳаётни – фақат сўқиш, инкор этиш, қарғаш мумкин бўлган ҳаётни тасвирлашга реализм керак. Шундай реализм Золяда мавжуд. Унда эксперимент кучли. Адабиётда баъзан муваффақиятсиз эксперимент одатдаги асарлардан қимматлироқ бўлади.

* * *

Классик адабиётда воқеликни тасвирлаш етарли эди. Ҳозир етарли ва муҳим эмас. Бу – жўнлик.

Воқеликни тасвирлаш – синтез, тушунтириш – анализ.

* * *

Навойдаги савқитабий (интуиция) ҳозир йўқ. У минг йилда бир марта дунёга келади.

* * *

Белинскийнинг: “санъат воқеликни бадий сиймолар асосида акс эттиради”, дегани бугун етарли эмас. Чунки воқеликни бадий тадқиқ қилиш асосида бадий сиймоларни яратиш – бугунги кун шиори.

* * *

Эмиль Золя – реалист. У: “илм билан бадий асар бир хил. Фақат уларнинг танлаган объектлари, методлари бошқача, мақсадлари эса битта”, дейди.

* * *

Инсонни ген (ирсият) программалаштиради. Ген авлоддан-авлодга ўтади. Инсон сажиясини белгиловчи нарса атроф-муҳит эмас, балки субъект, ирсий программа. Инсон – бетакрор, йўқса, ота-онаси ким бўлса, у ҳам ўша бўларди.

* * *

Золя қаҳрамонлари ноанъанавийдир.

* * *

Инсоннинг генига таъсир қилиш (яъни, ўзгартириш) – жиноят.

* * *

Импрессионизм – бир лаҳзада кечган муайян нарса-ҳодисани тасдиқлаш, рўёбга чиқариш, акс эттириш. Масалан, рассом маълум бир тасвирнинг қайси жилваси кўринса, ана шуни акс эттиради. Реалликда эса типиклаштирилади ва, натижада, нимадир йўқотилади. Импрессионизм ўша ниманидир олади.

* * *

Бир тасвирни ҳар хил рассом ўзича (турлича) кўради.

* * *

Импрессионизм буюк санъат. У улкан санъатларни келтириб чиқаради. Золяда ҳам шу нарса бор. Золянинг баъзи асарлари ниҳоятда зерикарли бўлиши мумкин, лекин у бор нарсани ёзади. Муҳими ҳам шу – бор нарсани ёзиш. Хемингуэй: “ёзувчи нимани яхши билса, шуни ёзиши керак”, дейди.

* * *

Ҳар қандай истеъдод конкрет, аниқ-муайян бўлади. Истеъдоднинг ўзи нима? У – эҳтироснинг энг юқори даражада намоён бўлиши. “Умуман истеъдод” деган нарса йўқ. Ҳар бир ёзувчининг ўз истеъдоди мавжуд.

* * *

Романтизмнинг “ожизлиги” шундаки, унда олдин программа (дастур) тузилади ва шу асосида асар ёзилади. Бунга сигмай қолган жойлари эса қирқиб ташланади.

* * *

Золядаги фавқулоддалик ирсият билан боғлиқ.

* * *

Толстойда ўз-ўзини инкор қиладиган қарама-қаршилик бор. Буни Ленин ёзувчи дунёқарашининг чекланганлиги билан изоҳлайди. Аслида-чи? Аслида, бу нарса Толстойда “ёмонликка яхшилик орқали жавоб бер”, кўринишида мавжуд ва буни шундай тушуниш лозим.

* * *

Ҳаётда ҳамма ҳам шахс даражасига кўтарилавермаслиги мумкин, лекин ҳар битта инсон битта индивид.

* * *

Золя марксизмни қабул қилган эмас, бироқ социализмни – бошқача социализмни қабул қилган. Унинг энг катта асари “Ругон – Маккарлар”дир. Асар йигирма жилддан иборат ва ундаги воқеалар йигирма йилда кечади. Қизиғи шундаки, ёзувчи бу асарни йигирма йилда ёзиб тугатган.

* * *

Романни Белинский жанр деб атайди. Ҳозир роман жанр эмас, балки тур. Унинг жанрлари мавжуд. Масалан, роман, роман-эпопея. Воқеликка муносабат, бадиий таъмоил романни эпопея қилиши мумкин. Аммо ҳамма кўп жилдли романлар ҳам эпопея бўлавермайди.

* * *

Одамлар бошига кулфат тушгандагина бирлашади. Бошқа пайтларда эса бирлашмайди.

* * *

Қаҳрамон тақдирининг тарихи – сажия (характер).

* * *

Асарнинг ният-ғоясини аввалдан билиб бўлмайди. Агар билиб бўлса, бу романтизмдир.

* * *

Бизда яратилган асарларда фақат шарт-шароит одамни одам қилади, дейилади. Индивид, шахс, ирсият эсдан чиқарилган. Ирсиятнинг шахсда намоён бўлиши Золяда қонуний тарзда кечади. Толстойда бу жиҳат ўткинчи.

* * *

Ёзувчи бошқа миллат вакилини акс эттирганда ҳам, барибир, унда ўз миллати хусусиятини сезиш мумкин. Бу камчилик эмас – ўзига хос жиҳат.

* * *

Совет адабиёти йўқ. Чунки совет деган халқ йўқ. Рус адабиёти бор, ўзбек, грузин адабиёти бор. Совет маданияти ҳам, музыкаси ҳам йўқ.

* * *

Адабиётга сиёсатни суқиш керак эмас, бадииятнинг ўзи сиёсат.

* * *

Аҳамияти жиҳатидан ёзувчи (шоир) умумжаҳон бўлиши мумкин, лекин поэтикаси, бадиияти жиҳатидан фақат ўз миллатининг одами бўла олади, холос.

* * *

Жамият индивидни яратади, деган фикр нотўғри, балки индивид жамиятни яратади. Ҳатто Навоийда кўп қахрамонлар шароит маҳсули. Мавжуд индивидлар эса романтик хусусиятга эга.

* * *

Ёзувчининг хаёли чексиз бўлганда ҳам объектив хаёлот (борлиқ)дан шубҳасиз тордир.

* * *

Золя ўз хаёлотини чеклайди. Бу – ҳаммининг қўлидан келадиган иш эмас. Масалан, у адабиётни илм дейди.

Золя индивиди Бальзакникидан кенгроқ. Фрейд кашфиётлари Золя кашфиётлари устига қурилган. Бу – табиий ҳол. Уларда фавқулудда ҳодисалар, индивидлар текширилади.

* * *

Қолиплар – стереотиплар дастлаб пайдо бўлганда ижобийдир. Улар қайтарилганда, сийқаси чиқади.

* * *

Сўз ташбеҳга айланганда бадиийлик юзага чиқади. Идеализмсиз бадиият йўқ. Идеализм бу – бор нарсани ҳар хил тушуниш.

* * *

Асар вақт ўтиши билан бошқа (асар)га айланади. Чунки уни тушуниш ҳар хил.

* * *

Истеъдод – туғма ҳодиса. Уни аямай сарфлаш керак. Сарфлашнинг орқасидан яна сарфлаш келиб чиқади. Бироқ истеъдодга эҳтиёт бўлиб муносабатда бўлиш лозим.

* * *

Ҳақиқий санъаткор ҳар доим ношукур бўлиши керак. Ҳақиқий ёзувчи учун яшаш бу – ижод. Хемингуэй ёзолмаганини тушунгач, ўзини ўлдиради. Гоголь ва Мопассан жинни бўлиб ўлган.

* * *

Орқа мияда биз билмаган бўлим бор ва у анормал психологияни пайдо қилади. Жиннилар ҳаракатини ботиний шуур бошқариб туради. Фрейд бунини сексология билан боғлаб аниқлаб берган.

Секс бу – эҳтирос. У қудратнинг энг юқори даражада рўёбга чиқишидир. Секс бу – кўпроқ рухий яқинлик. Леонардо да Винчи суратидаги сеҳр бу – қоникмаган жинсий майлнинг кўриниши.

* * *

Ёзувчида жасорат бўлиши зарур. Кўпчиликда шу етишмайди.

* * *

Табиатнинг бутун фожиасини тўлалигича акс эттириб, қабул қилиб бўлмайди. Бунга инсон чидай олмайди. Золя буюк жасорат чегарасида фожиани акс эттирган. Ушбу ҳаддан четга чиқиш мумкин эмас. Ундан четга чиққан Золя мутлақо ҳалок бўлади.

* * *

Инсоннинг қиммати, даставвал, унинг омма эканлигида эмас, балки инсоннинг якка ўзида. Сталинизм “Оммада!” дегани учун вужудга келди, яъни, у якка одамларда қимматни кўрмади, ўлдираверди.

* * *

Сизифнинг бахти – унинг бахтсизлигида, шуни ҳис қилганида.

* * *

Севги – бу фожа. Чунки унда ўзликдан кечишга тўғри келади, яъни, ўзингни кимгадир бағишлайсан. Ўзингдан кечиш эса – бахтсизлик.

* * *

Бахт, балки, ўткинчиликни тушунишдадир.

* * *

Инсон тафаккури чексиз эмас. Инсонни инсон қиладиган нарса бу – маънавият.

* * *

Инсон фожиани тан олиши ва уни енгишга ҳаракат қилмоғи керак. Хемингуэй учун ёзиш – ҳаёт, фожиани енгиш эса – яшаш эди. У жисмонан ёзолмай қолди ва ўзини-ўзи отиб ўлдирди.

* * *

Рухият – ёзилмаган, айнамаган дин! Одам қанча буюк бўлмасин, унинг рухиятида яшириниб ётган ўз манфаати бор. Бусиз мумкин эмас. Бусиз одам – одам эмас. Унинг бошқаларга хизмат қилишида ўз манфаати бўлади.

“Хорижий ўзбек адабиёти” дарсида

Америкалик ўзбек ёзувчиси Булоқбоши Чўлпонни Шекспирга қиёс қилади. Кейин ёзади: “Йўқ, чуқурроқ ўйлаб кўрсам, Чўлпон Шекспир эмас экан. Чўлпон бу Чўлпондир”.

* * *

Сўзни ўлдирсангиз – тил ўлади. Тил ўлса, миллат ўлади. Миллат бу – ўзбек, француз, турк, инглиз...

* * *

Балки Пушкин, Лермонтовнинг аслини, тўла муқобилини ўзбек тилида ўқиш мумкин.

* * *

Адабиёт ўз сиёсатини ўзи намоиш қилсин. Унга тиқиштириш шарт эмас. Ҳозир ҳар бир ҳаракатимиз, сўзимиз – сиёсат. Ҳатто тушларимизда ҳам сиёсат мавжуд. Лекин булар сиёсатлаштириш эмас. Ҳозирги ўзбек адабиётида сиёсатлаштириш йўқ.

* * *

Бобурга келиб ўзбек адабиёти иккита йўлга ажралиб кетган. Назаримда, ўзбек классик адабиёти Машрабгача давом этади.

* * *

Навой ва Фурқатлар маърифатчи эмас. Рус маданиятини сўқигани учун Фурқатни маърифатчи деб бўлмади. Ахир, бу – туркий халқлар маданияти эвазига бошқа маданиятни киритиш-ку!

* * *

Чўлпоннинг “Бузилган ўлкага” деган шеърида миллатчилик бор. Миллатчилик – буюк ҳодиса. Шовинизм – бир миллатни иккинчи миллатдан устун қўйиш. Миллатчилик эса ҳар ким ўз миллатини ҳимоя қилиш, демақдир.

* * *

Жаҳонда майда ёки катта халқ йўқ. Чунки миллатлар бир жонзотнинг аъзоларига ўхшайди. Жонзот учун унинг ҳар бир аъзолари бирдек қимматли. Битта аъзо ишдан чиқдими, демак, бутун танада емирилиш бошланади.

* * *

Оллоҳни тан олиш ёки инкор қилиш унчалик муҳим эмас. Асосийси – унинг даражасига руҳиятда чиқиш.

* * *

Рух – нурланиш оқими, моддий.

* * *

Йўқ нарсага ҳам “бўлиши мумкин” деб қараш лозим. Бу ерда инсон ўзига чексиз эрк бермоқда. Инсон туғилгандан бери эркин орзу қилади. Балки инсоннинг асл моҳияти шундадир.

* * *

Маркс: “Эрк бу – анланган зарурият”, дейди. Аслида, эрк ва зарурият бир-бирига қарши. Марксдаги эрк – сохта. Эркининг чегараси йўқ. Руҳиятга эрк бериш лозим.

* * *

Етти рақами муқаддас. У космогониянинг белгиси. Космогония – етти иқлим, етти олам, етти само. Биз ҳаммамиз ўз юлдузларимиз таъсирида бўламиз. Чунки биз туғилганимизда муайян юлдузлар ўз таъсирларини ўтказганлар.

* * *

“Пантуркизм”, “панисломизм” деган гаплар ғирт ёлғон. Чунки бор бўлганида эди, сўз ҳам ўзбекча бўларди.

* * *

Жадидчилик – энг аввало, адабий-бадий ҳаракат. У жаҳоннинг ярмини қамраб олган. Жадидчилик худди бугунги кундагидек янги бадий тафаккур. У илгариги маориф тизимини, яъни, мадрасалардаги ўқитиш тизимини тиклашга интилишдан бошланган. Бунинг учун адабиёт орқали йўл тутишган. Туркияда бошланган. У – тараққийпарвар умумтурк ҳаракати. Жадидчиликка француз маърифатчилиги таъсир қилган. Масалан, Ҳамзанинг “Заҳарли ҳаёт” номли асаридаги фоҳиша аёл тасвири. Француз маърифатчилиги эса, ўз навбатида, Шарқ маданиятидан илҳом олган.

* * *

“Инқилобий”, “прогрессив”, “реакцион” адабиёт деган тушунчалар бўлмағур гаплар. Чунки адабиётнинг маъзи – инсон. Шундай экан, у қандай қилиб реакцион бўлади? Кўринадики, жадидчилик адабиёти ҳам на прогрессивдир ва на реакцион.

Адабиётда иккита руҳ бор:

1. Қуллик;
2. Озодлик.

Шахснинг озодлигини миллатнинг озодлиги таъмин этади. Мен аввал ўзбекман, кейин озодман.

“Лотин Америкаси адабиёти” дарсида

Жаҳон адабиётида Лотин Америкаси адабиётини феномен дейишади. Бу адабиётда роман бўлган эмас, демакки, анъана ҳам бўлмаган. Биринчи роман 1931 йилда ёзилган ва “Премия” деб аталган. Навоийнинг “Садди Искандарий” сини роман дейиш мумкин. Чунки у мифга асосланган (қолган дostonлари роман даражасига кўтарилган эмас). Шунга кўра ўзбек адабиётида инқилобдан кейин роман пайдо бўлди, дейиш нотўғри.

* * *

Маркесдаги “думли бола” қадимги ҳиндулар мифологиясидан олинган. Миф ҳар доим фожиа билан якунланади.

* * *

Бошқа халқ психологиясини инкор этиб бўлмайди. У айтаётган гапларни “шундай бўлади”, деёлмасак, “шундай бўлиши мумкин экан”, деб фараз қилайлик.

* * *

Ёзувчининг борлиги унинг бутун асарлари билан белгиланади. Унинг буюк асарлари (ижодкорнинг) фақат бир томонини кўрсатади, холос. Ёзувчининг буюклиги унинг ожиз асарларида ҳам кўринади. Ижод бу – система. Хуллас, санъаткорнинг улғлиги унинг битта-иккита асарлари билан ўлчанмайди.

* * *

Биз табиат кўйнидан чиққанмиз. Фожиамиз ҳам шуки – чиққанмиз. Инсон – табиат унсури. У – абадий. Табиатда эврилиш бор, лекин йўқолиш йўқ, бўлмайди.

* * *

Адабиётнинг бирдан-бир вазифаси – ҳаётни ошкора кўрсатиш, унинг фожиасини кўрсатиш.

* * *

Чақалоқ туғилиши билан қаттиқ йиғлар экан, у дунёга келганини интуитив равишда ҳис қилиб, даҳшатдан йиғлайди. Менинча, унинг тафаккури катта бўлгандаги тафаккурига тенг. Фақат у улғайгандагина мазкур тафаккур намоён бўлади.

* * *

Инсон туғилганда ифлос ва ёлғиз бўлади. Ўлаётганда яна ифлосланади. Инсоннинг моҳияти ана шу икки нуқтадан иборат. Унинг оралиғи субстанция – моҳиятнинг ҳаракати.

* * *

Яшашнинг ўзи – фожиа. Ибтидо фожиа бўлсаю интиҳо фожиа эса, демак, ўртаси ҳам фожиа. Биз ана шу фожиани, даҳшатни енгсакки уни тушунамиз. Йўқса, унинг қулига айланиб қоламиз. Ўз фожиасига камдан-кам одам чидайди. Фожиага бардош бериб, уни кўзгуда акс эттира билган ёзувчи оз, жуда ҳам оз.

* * *

Ҳар ёзувчининг ўз виждони олдидаги жавобгарликдан ташқари бошқалар олдидаги жавобгарлиги ҳам бор. Ҳатто бу муҳимроқдир. Ҳақиқий ёзувчи ўз шахсий ҳаётида бир талай номаъқулчиликлар қилган бўлиши мумкин, бироқ бошқаларга нисбатан ҳеч қачон қабиҳлик қилмайди.

* * *

Ҳар қандай мард одам ҳам ўзидан ва бировдан ниманидир яширади.

* * *

Адабиётшунослиқда профессионализмнинг икки томони бор. Биринчиси – асарни англаш. Бу жараёнда ўзликдан воз кечиш керак. Ўзлик, албатта, таъсир кўрсатади, лекин мазкур жиҳат йўналишини белгилаб бермаслиги лозим. Мен асарни белгилаб бермайин, балки асар мени белгилаб берсин. Иккинчидан, профессионалда асарни ўқиётгандаги лаззатланиш ҳиссиёти сийқаланиб боради.

* * *

Энг қийин нарса – болаликни ўзида сақлаб қолиш. Болаларда қолип бўлмайди. Адабиётшунос ана шундай бола бўлиб фикр қилса, кўп нарса ютади.

* * *

Достоевскийда Мишкин – телба, қолганлар соғ. Аслида, Мишкин соғ-у, бошқалар телба.

* * *

Ҳаётда ёлғон гапириш ёмон нарса. Лекин ҳаёт ўз йўлида кетаверади, адабиётда эса умуман ёлғон ишлатиш мумкин эмас.

* * *

“Улисс”ни ўқиш учун мифология ва “Одиссея” каби дostonлар билан танишиб чиқиш лозим.

* * *

Ҳалокат бу – қутулишнинг йўли эмас. Ўлим – зиддиятни ҳал қилмайди. Иложсизлик ва иложнинг мавжудлиги “Юз йил танҳоликда” бирлашади.

* * *

Одиссей ёлғиз эмас, уни ҳатто ҳалок бўлганларнинг руҳлари қўллаб турибди. Аммо бу – биздаги коллектив ҳақидаги тушунчадан тамоман бошқадир. Маркесда танҳолик бор. Буни таҳлиллаш учун ақл бовар қилмас истеъдод керак. Бу ҳатто Фолькнерда ҳам йўқ.

“Улисс”да танҳолик шу бугуннинг хусусияти тарзида очилади. Маркесда танҳоликни келтириб чиқарган куч – кечаги танҳолик. Бу ўринда яккаланишдан ташқари яккалаш ҳам мавжуд. Бу фақат одамга эмас, балки оламга ҳам хос хусусиятдир. Танҳолик юз йил аввалги гражданлик урушидан келиб чиқади. Бу – шартли. Аслида, ёлғизлик башарий қирғиндан келиб чиқади.

Жазонинг оқибати тазарру бўлмоғи керак. Жазонинг ўзи яна қирғинга сабаб бўлади. Буэндиоларнинг бошига тушган кулфатлар жазонинг бир кўриниши. Инсон табиатида тазарруга қараганда ёвузлик кучлироқ.

* * *

“Қори ишканба” – Гобсекнинг кўчирмаси. Қаранг, Қори ишканбага раҳмингиз келмайди, Гобсекка эса келади.

* * *

Агар истеъдод бўлса, қачондир, нимадир намоён бўлади. Бу – муқаррар.

* * *

“Улисс”ни узлуксиз ўқиш керак. Чунки ҳаётнинг ўзи шунақа – узлуксиз. Ҳаёт субстанция эмас, балки ҳодиса. Танҳолик ҳам шундай. “Юз йил танҳоликда”ги юз йилнинг ўзи чексиз.

“Кафка” дарсида

Хемингуэй, Маркес, Диккенс каби адаблар: “асар бошқа, мен бошқа”, деган гапни айтишган. Менингча, бу – нотўғри. Чунки ёзувчи ким бўлса, асар ҳам ўшандай бўлади. Одам ўзидан нур таратади. Худди шундай, асар ҳам ёзувчининг бир кўринишидир.

Кафкадек даҳшатли ёзувчи дунёда йўқ. Кафка маънавий жиҳатдан эзилиб, майдаланиб кетган. Яҳудийларда одам қаторига кириш учун ҳар нарсадан воз кечиш одати бўлган. Улар ҳатто диндан-да кечишган. Лекин, аслида, қалбда, шуурда ҳеч қачон кечмайдилар. Даҳшат шу ердан вужудга келади. Чунки аросат бошланади. Кафка яҳудийликдан чиқиб кетган ва немис тили унинг учун она тилига айланади. Шунинг ўзи танҳоланишдир. У жамиятга киришга ҳаракат қилди, лекин жамият уни ўзидан итарди.

Кафкани биров реалист деса, бошқа биров модернист дейди. Кафкани ўқиганда, шу заминдан келиб чиқиб қараш керак эмас, шуурда заминдан биров кўтарилиш лозим. Хаёл ҳам реаллик эканини тушуниш керак.

* * *

Болалигимизда эртақдаги барча нарсаларга ишонар эдик ва ишониб тўғри қилганмиз. Ақлимиз расо бўлган сари табиийликдан узоқлашиб борамиз.

* * *

Кафка ўз асарларининг асосий қисмини чоп этишларини ман қилган. Чунки асар таъсирида ўқувчини даҳшатга тушиб, асар асири бўлиб қолишини истамаган. У бундай асарларини ҳатто ёқиб юборишларини илтимос қилган.

* * *

Гоголь ва Кафка ўртасида ўхшашлик бор. У ҳам Кафка даражасидаги даҳо. Масалан, унинг “Вий” асарини ўқиб кўринг. Гоголь “Ўлик жонлар”нинг иккинчи қисмини ёқиб юборган. Эмишки, у мазкур бўлимда помешчиклардан бирини ижобий қилиб тасвирлаган ва кейин тушуниб қолиб ундан воз кечган. Бу – хато фикр. Аслида, Гоголь ўз асаридан ўзи даҳшатга тушган. Биз Гоголни Белинскийнинг таҳлилидан келиб чиқиб баҳолаймиз. Гоголь покланишга чақирган. Буни Белинский тушуниб етмаган ва танқид қилган. Аслида, Гоголь воқелик қандай бўлса, ўшандай акс эттирган.

Гоголь ҳам рус бўлиб рус эмас, украин бўлиб украин эмас. Аросатда қолган шахс.

* * *

Ҳаётнинг ўзи трагикомедия.

* * *

Нусха кўчириш – санъат эмас.

* * *

Ўз нонимиздан бир бурдасини берганга қуллуқ қиладиган халқ вакили бўлишдан мен уяламан.

* * *

Қачонгача ҳамма одамларни буюк, табиатнинг энг олий тожи, деб юрамиз.

* * *

Авалло, ўзликдан воз кечишга рози бўлиш керак. Аввало, киши ўзидан кўрқмаслиги лозим. Бундай кўрқув ҳиссини энгиш зарур.

* * *

Кафка 41 ёшида вафот этди. Уни асарларида акс этган ҳақиқат ўлдирди. Кафканинг улуғлиги ўша даҳшатни кўра олганлигида.

* * *

Лирик қаҳрамон ва шоир деган гап бор. Бу – ғирт бемаънилик. Фақат шоир бор. Лирик қаҳрамон ҳам шоир, шоир ҳам шоир.

* * *

Пушкин Байроннинг “Шарқ поэмаси” деган асари тўғрисида: “Байрон ҳар бир қаҳрамонга ўз хусусиятидан битта-биттадан берган. Бу – унинг заиф томони”, деган. Ушбу фикрларида Пушкин ҳақсиздир.

* * *

Воқеликни акс эттиришда ўзини қурбон қилиш Жойс, Камю, Кафкада жуда яққол кўринади.

* * *

Ёзувчининг аросатлиги! Ўйлаб қарасак, ҳаётнинг ўзи шунақа – на у ёқлик, на бу ёқлик.

* * *

Турғунлик даври бир тийинга қиммат давр. Аслида, унинг ўзига хос аҳамияти мавжуд: Кафка, Жойс, Камю сингари ёзувчилар юзага келади.

* * *

Кўздан ёш чиқиши – бу жуда осон йўл. Биз даҳшатга тушишни билмаймиз, туншунмаймиз.

* * *

Жамият тараққиётида ягона йўл бор – эволюцион, революция билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Революция бу – табиатга нисбатан тазйиқ.

Дарахтнинг қадри қанча бўлса, инсоннинг қадри ҳам шунча.

“Утопик асарлар” дарсида

Хаёлни илмга айлантирмоқчи бўлдилар ва айлантирдилар, лекин амалга ошмади.

* * *

Романларни ўқиётганда даҳшатга тушамиз, бироқ ҳаётдан қўрқмаймиз. Аслида, романдагилар ҳаётда бўлган.

* * *

Инсон тафаккурда юз фоиз эркин бўлмоғи керак.

* * *

Мафкура санъатда ҳокимлик талаб қилар экан, бадиият бузилади, сўз бузилади.

* * *

Адабиёт ҳаётнинг худди ўзи эмас ва бўлмаслиги керак. Адабиёт иллюзияга айланиши лозим, яъни, гўё худди шунақа.

* * *

Кўриниб турган нарсани фақат сўз билан ифода қилинса, бунинг нимаси санъат?

* * *

Навоий асарлари ҳаётнинг худди ўзи эмас, балки гўё худди ўзи.

* * *

Уран сайёрасини Гёте башорат қилган. Яъни, ҳар қандай сиймо бу – ахбор (информация).

* * *

Фарҳодга Ширин кўзгуда жонли бўлиб кўринади. Бу ҳозирги кибернетикага мос тушади.

* * *

Ҳар қандай асар, одатда, бир сўз учун ёки бир сатр, бир фикр учун ёзилади.

* * *

Ҳар қандай асарда нисбатан камчилик бўлади, уни ўйлаб чиқаришнинг ҳожати йўқ.

* * *

Санъатнинг энг зўр устунларидан бири – шартлилик.

* * *

Инсоннинг ҳамма соҳадаги ишлари бир хил принцип (тамойил)га асосланади.

* * *

Шундай ҳодисалар борки, улар моҳиятнинг ўзида мужассам бўлади.

* * *

Бадиий асар бу – модель. Истеъдоднинг қудрати ана шу моделлаштириш процессида намоён бўлади.

* * *

Асар – модель. Лекин бу унинг қадрини туширмайди, балки оширади. Чунки моделда чек йўқ, чегара йўқ.

* * *

Ҳар қандай асарда санъаткор ўзини намоён қилади. Шу – модель.

* * *

Бизниқидан бошқа галактикаларда ҳам инсонлар бор. Улар бошқача, лекин моҳият битта. Бунн тушунмасдан туриб санъатни талқин қилиш мумкин эмас. Санъатни олам моҳиятидан ажратиб олиш керак эмас.

* * *

Биз ўз қобифимиз иқидан чиқа олишимиз лозим. Биз ҳали тухумни ёриб чиқмаганмиз.

* * *

Санъатда ниманидир тушуниш инсонга ҳузур бахш этиши керак.

* * *

Ёзувчи ёзмаслик мумкин бўлса, ёзмайди.

* * *

Ўзликни намоён қилиб бўлгандан сўнг ҳақиқий санъаткор учун ҳаётнинг қизиғи йўқ.

* * *

Яшаш бу – ижод!

* * *

Ҳақиқий санъаткор қанчалик буюк бўлса, шунчалик нозик бўлади.

* * *

Яшаш нима? Бу ўзликни намоён қилиш. Еб-ичиш, сайр қилиш – булар восита, холос.

* * *

Ўзликнинг ўз маъноси, моҳияти бор. У бемаъни эмас. Шу моҳиятни тушунсақки-на ундан кўрқмаймиз.

* * *

Толстой баъзан қолипга тушади, лекин Достоевский учун ўлчов йўқ. Достоевскийнинг тафаккур ва истеъдоди тенг. Толстойда истеъдод пастроқ.

* * *

Рухий ҳолат Стендалда системага айланган. Бу ҳатто Толстойда ҳам системага айланмаган.

* * *

Рухият кўп жиҳатдан онг ва тафаккур билан боғланмаган. Унинг илдизлари бошқа жойда.

* * *

Истеъдод бу – меҳнат эмас, у туғма хусусият.

* * *

Сексология – эркак ва аёл ўртасидаги рухий муносабат. У – илоҳият даражасига кўтарилган нарса. Инсонни юксакликка чорлайдиган куч.

* * *

Истеъдод – инсон сексологик имқониятларининг энг юқори даражага кўтарилиши.

* * *

Шеърга ошиқ бўлмаган шоир шоирми? Оллоҳга, борлиққа ошиқлик ҳам шеърга ошиқликда намоён бўлади.

* * *

Ёзувчи кўзга кўринмас ипларни савқитабий орқали топади. Чунончи, Бетховен ўзининг жаҳонга машҳур 9-симфониясини кар бўлиб қолганда ёзган.

* * *

Бўғилган эҳтирос (секс) тафаккурга таъсир қилади. Ҳатто фожиага айланиши мумкин.

* * *

Буюк асарларнинг ҳаммасида системали руҳий ҳолат мавжуд.

* * *

Инсоннинг руҳияти ўзи мустақил, кўпинча, ташқи шароитдан, воқеа-ҳодисалардан келиб чиқмайди, улар фақат туртки бўлиши мумкин. Ташқи шароит билан тўқнаш келинганда яшириниб ётган руҳий ҳолат уйғониб кетади.

* * *

Роман, аслида, инсонни кашф қилиш.

* * *

Биз одамнинг қадрини билмаймиз-у, гўё халқнинг қадрини биламиз. Ахир, халқнинг ўзи нимадан иборат?

* * *

Бир-бирини севишиб турмуш қурганларда сексологик муносабат гўзаллик туғдиради.

* * *

Ҳар қандай олий ишқий муносабатларнинг манбаи ўша – ибтидоий инстинкт.

* * *

Идеал қахрамонларнинг ҳаммаси – фожиа. Чунки улар хаёл, амалга ошмайдиган хаёл ва ёзувчи бунга савқитабийи орқали сезиб туради.

* * *

Кафка: “абсурдда абсурд”, деса, Камю: “хаёт – абсурд, лекин унинг ўзи қадрият”, дейди. Яъни, туғилиш ва ўлимнинг ўзи қадрли. Шу икки нуқтанинг ораси абсурд, бироқ қадрли абсурд.

* * *

Борган сари асар ҳажми қисқаряпти, лекин мазмун кенгайяпти.

* * *

Китоб ўқиш учун китобхон ўша давр руҳига кириши, ўша давр одамлари нуқтаи назаридан туриб ёндашиши лозим. Бўлмаса, ўқиб бўлмайди.

* * *

Ёзувчининг қалби оламга очиқ бўлиши керак.

Қуръон – қалби оламга очиқ ҳодиса.

* * *

Шаклда қайтарилмагандан кейин, демак, мазмун ҳам бошқача бўлади.

“Модернизм” дарсида

Натурализм – XX аср бошидаги модернизм. Натурализм система даражасига кўтарилмайди. У икки хил даврни бошидан кечиради.

Горький натурализмни нотўғри тушунган. Натурализмда кўпроқ модернизмни тушунганлар. Белинский модернизмни тушуниш даражасига етиб келмаган. Унда ўтакетган субъектизм бор. Толстой уни ҳеч қачон қабул қилган эмас. Ҳатто Некрасов – деҳқон шоири ҳам. Белинский Пушкинни бир ёқлама талқин қилади. Унингча, Пушкин подшоҳга қарши, революционер. Натурализмни нотўғри тушуниш Белинскийдан бошланган.

* * *

Модернистик адабиёт XX асрнинг 30-йилларидан шакллана бошлади. У ўз ичига кўп нарсаларни қамраб олади. Мазкур адабиётнинг Кафка, Камю, Жойс каби оврапалик, Фолькнер, Хемингуэй каби америкалик йирик вакиллари бор. Улар ҳаётда учрамайдиган (мифологик ва бошқа) шаклларда ижод этдилар. Зигмунд Фрейд – модернизмнинг пайғамбари. У: “шуурнинг кўринмас, ботиний тарафлари мавжуд.

Инсондаги кўп ҳолатлар шу ботиний шуур меваси”, дейди. Жойс ўз асарларида шуларни таҳлил қилади, чунки у Фрейд билан таниш эди.

* * *

Маркс: “буржуазияда инсон яккаланиб қолади, чунки бу система ва хусусий мулк билан боғлиқ”, дейди. Бу – янглиш фикр. Инсоннинг яккаланиши фақат капитализмга хос эмас. У жамиятга ва инсоннинг табиатига боғлиқ. Инсоннинг яккаланиши барча жамиятларга, жумладан, социализмга ҳам хос хусусиятдир. Жамият қанчалик мураккаблашиб боргани сайин, танҳолик шунчалик кучаяди. Масалан, ибтидоий жамоа тузумидаги билан ҳозирги давр инсон танҳолигини олиб кўрсак, сезамиз.

* * *

Эҳтимол, Гоголь интуитив равишда модернизм йўналишида ёзгандир.

* * *

Чернишевский эстетикасининг мазмуни: гўзаллик – меҳнатда.

* * *

Садриддин Айнийнинг “Бухоро жаллодлари” – деярли очерк. Унда воқеликни инъикос эттириш йўқ, балки фақат тасвир бор. Бунда Ғарб модернизмидан таъсирланган ўринлар мавжуд. Козимийда шундай асар “Қўрқинчли Техрон”дир. Агар Шарқдаги мана шу 20-30 йиллик натурализм бўлмаганда, ҳозир ҳам классик анъана давом этаётган бўлурди.

* * *

Жаҳон прозаси Золя романларидан бошланади, дейишади.

* * *

Энгельс Бальзакни ўрнак қилади. Лекин реализмнинг ўзига хослигини бир ёзувчи орқали бериб бўлмайди.

Золя ҳам эстетик, ҳам бадиий система яратган. Ҳозирги замон реализми классик замон реализми билан Золя даври реализмининг қўшиливидир. Балки, реализмдан, натурализмдан ажратиб олишнинг ўзи нотўғридир.

Натурализмнинг моҳияти нимадан иборат? Фақат Золянинг экспериментал романидан келиб чиқсақина, натурализмга тўғри баҳо берамиз.

* * *

Марксизм: “базис бирламчи, устқурма иккиламчи”, дейди. Хўш, марксизмнинг ўзи нима? Устқурма ва у дунёни ўзгартирди. Демак, базис бирламчи эмас.

* * *

Энгельс: “Бальзак ўтмишдаги ва ҳозирги барча Золялардан устун”, дейди. Золяга берилган баҳо натурализмга берилган баҳо эди ва шундан кейин унга (натурализмга) эътибор сусайди.

* * *

Инсоннинг нафақат ижтимоий, балки биологик – энг муҳим томони ҳам ҳисобга олиниши зарур. Натурализмнинг устунликларидан бири, инсонни биологик мавжудот деб кашф қилиш билан боғлиқ. Бальзак эса инсонга кўпроқ ижтимоий мавжудот сифатида ёндашади. Бальзак даврида бу табиий ҳодиса эди, бироқ ўша пайтдаёқ бунга қарши бўлган Стендаль дунёси бор эдики, буни ҳам инкор қилмаслик лозим.

* * *

Стендаль – психологик таҳлил. Вақтида уни ҳеч ким тушунмади, қизиғи шундаки, уни Бальзак тушунди. Бальзак Стендалга айтади: “Нега сиз ҳолатларни тасвир этаётганингизда атрофни ҳам чизмайсиз?” Кўринадики, Бальзак ҳамма ҳақиқатни ўзида мужассам этолмайди.

* * *

“Менинча, типик деган тушунчадан умуман воз кечиш керак. Чунки ҳозирги замон реализми учун бу ўзини оқламайди”, деган эди Роже Городи. Ушбу француз

адабиётшуносининг “Реализм без берегов” деган асари мавжуд. У Кафкани биринчи бўлиб социалистик реалист, деб атайди.

Роже коммунист бўлган. Қизиқ, илгари улуғ руҳонийлардан даҳрийлар чиққан, энди эса даҳрийлардан Рожелар чиқяпти.

* * *

Эҳтимол, Кафкани система деб эмас, балки модернизмнинг бир кўриниши, деб тушунмоқ керақдир.

* * *

Бергсон инсонни, асосан, биологик мавжудот сифатидаги руҳиятини ўрганеди (ирсият назарияси).

* * *

Инсон ўзини кашф қилишда ҳам табиатга тақлид қилади. Бу – биринчи кашфиёт. Яна бир кашфиёт ирсий кашфиёт ҳисобланади. Яъни, инсон бир-биридан ўзининг биологик характери билан фарқ қилади. Бўлмаса, нега бир хил шароитдаги ўнта одам ўн хил бўлади? Ташқи шароитдан кучлироқ нимадир бор экан, ахир. Буни кашф қилмоқчи бўлган Сегенов жинни бўлиб ўлган.

* * *

Инсонни кашф қилиш табиат билан боғлиқ.

* * *

Адабиёт – инсонни кашф қилиш.

* * *

Ирсият назарияси керак эди. Шундан кейин Бальзак ҳам, Достоевский ҳам, Толстой ҳам жавоб беролмай қолди. Шунга қарамай, натурализмда юқоридагилар бутунлай инкор этилмади.

* * *

Шарқда етти авлодни билиш бор, етти авлод ичида қиз бериб, қиз олиш йўқ. Чунки ирсият бузилади.

* * *

Бальзак воқеликнинг яширин механизмини ҳатто математик шаклларга солиб кўрмоқчи бўлган. У математика ва социологияни мутахассисларидан ҳам яхши билган.

* * *

Шароит қандай бўлса, характер шундай бўлади, деган гапни исботлаб келишди. Аслида, бу унча тўғри эмас. Ҳар битта одамга, албатта, муҳит таъсир қилади, бироқ уни йўлга солиб турган табиати ҳам бор.

* * *

Характер индивидуаллик ва объективликнинг тўқнашувидан келиб чиқади, дейишади-ю, негадир унинг индивидуаллиги (табиати)га эътибор беришади.

* * *

Инсон туғилмасидан олдин биологик жиҳатдан программалаштирилган бўлади. Бироқ буни умумий қонуниятга айлантирмаслик лозим, яъни, ўғрининг ўғли ўғри бўлади, дейиш керак эмас. Шунга қарамай, буни-да, эътиборга олиш лозим.

* * *

Золяда натурализм ва реализм қўшилиб кетади.

* * *

Натурализмда ҳаракат – динамика йўқ. Буни ҳам биз нотўғри тушунамиз, яъни, динамика бўлмаса, ёмон деймиз. Аммо динамикасииз антик дунё асарларини кўкка кўтарамиз. Масалан, трагедиялар уч хил шароитда ўтади.

* * *

Адабиётдаги ҳодисаларга таъриф бериш керак эмас, муҳими, уни тушуниш.

* * *

Толстой: “бир лаҳзани акс эттириш мумкин”, дейди ва тахминан беш юз бетлик бир асарини шунга бағишлайди.

* * *

Шунақа ҳодисалар борки, умрнинг моҳиятини динамикасидан келтириб чиқариб бўлмайди. Чунки бунда бир ҳаракат иккинчи, навбатдаги ҳаракатга қарши бўлиб чиқади. Буларни фақат лаҳзани инъикос эттириш орқалигина моҳиятини тушуниш мумкин. Шу жиҳатдан олганда, кўпчилик тан олмаса-да, фотография ҳам санъатдир.

* * *

Адабиётнинг яна бир чексиз таъсирларидан бири – раҳм-шафқат туйғусини уйғотиш бўлса керак.

* * *

Бергсон фалсафасига кўра, борлиқнинг кечмиши эволюцион ҳаракатга асосланган ва у ҳар доим ҳам жўнликдан мураккабликка томон боравермайди, ҳамма нарса қайтарилади.

* * *

Бугун интиҳо бўлган нарса эрта учун ибтидо.

* * *

Натурализм ҳам эволюцион руҳда акс этади.

* * *

Инсоннинг ўзи ҳам, унинг санъати ҳам табиатга қанча яқин бўлса, шунча кучли бўлади.

Руссо табиатга восита сифатида қараган. Табиат унинг учун моҳият бўлмаган. Натурализм Руссо ожизлигини ҳам маълум маънода енга олган.

* * *

Индустрия табиатни (инсонни ҳам) қулга айлантиради.

* * *

Натурализмда табиатга қайтишга интилиш бор.

“Томас Манн” дарсида

Бадий асардан хулоса чиқариш керак эмас. Ҳаётнинг хулосаси бўлади.

* * *

Томас Маннда оламга нисбатан олам яратишга интилиш бор.

* * *

Томас Манн Толстой ва Бальзаклар даражасида, лекин уларга нисбатан анча мураккаб. Унинг Толстой ва Бальзак сингари оммавий эмаслигининг сабаби ҳам шунда.

* * *

Фақат образ орқали воқеликни тўла акс эттириб бўлмайди.

* * *

Адабиёт истеъдоддан ташқари (ёзиш) техника(си)ни ҳам талаб қилади.

* * *

Чернишевский ўта тенденциоз ёзувчи. У халқни қўлга болта олишга биринчи бўлиб чақирган. У ёзувчи эмас, “Нима қилмоқ керак?” деган асари ҳам асар эмас. “Нима қилиш керак?” деган саволга “Воқеликни акс эттириш керак”, деб жавоб бериш лозим.

* * *

Адабиётга ҳикоя мифларни дастлаб Томас Манн олиб кирган. Фашизм саксон миллион одамни йўқ қилди. Лекин мазкур қабоҳатга нима мажбур қилди? Буни ҳеч нарса тушунтириб беролмайди. Фақат озгина яқин борадигани бу – МИФ.

* * *

Ҳар битта бадиий асар дастлаб миллийдир. Миллий бўлмаган адабиёт, адабиёт эмас.

* * *

Аристотель: “Асар табиатга тақлидан яратилган “нарса”дир”, дейди. Мен буни андак ривожлантириб: “Асар табиатга тақлидан яратилган табиат, бошқа табиат, табиатга мувозий (параллел) табиат”, дейман.

* * *

Бу бошқа табиатнинг ўз одамлари – тирик одамлари бор.

* * *

Тақлид ўхшаш эмас, нусха бўлса ўхшаш бўлади.

* * *

Типиклаштиришни поэтиканинг бир қонуни, дейиш гуноҳ.

* * *

Бадиий асарнинг ўзи воқелик.

* * *

Моделлаштириш дегани бу – бироз аввалги ва бироз кейинги воқеликни табиатга тақлидан яратиш демак. Бироқ, ўн йил-ўн беш йилдан кейинини моделлаштириш қийин ва ҳатто мумкин эмас. Чунончи, Томас Маннинг “Сехрли тоғ”ида фашизм моделлаштирилади. Роман ёзилганда фашизм ҳали бўлган эмас.

* * *

Ҳар қандай бадиий асарнинг ўз атмосфераси (ҳавоси) бор.

* * *

Томас Манн бевосита табиатнинг ўзига тақлид қилмайди, миф орқали тақлид қилади.

* * *

Даҳо истеъдодларни кўлидан ушлаб юрадиган нарса кўпинча – интуиция. Гёте интуиция орқали Уран сайёрасини айтиб берган. Фақат йигирма йил сўнггина бошқа математик олим буни исбот қилиб беради.

* * *

Ҳаёт кўпинча кулфатдан иборат. Ёруғ томонлари баъзан бўлади, баъзан бўлмайди.

* * *

Томас Маннинг роман структураси миф асосига қурилган. Демак, роман-миф жанрининг бошланиши у билан боғлиқ.

* * *

Бадиий танқид эмас, бадиий таҳлил бўлиши керак.

* * *

Олам мифологиясидан ҳамма нарсага жавоб топиш мумкин. Мифология – универсал ҳодиса. У – инсониятнинг бутун тарихи, тажрибаси.

Шеърят

ХУРШИДА

Кўксимда ишқ ёнар

* * *

Отмоқда умидбахш янги тонг,
Қовоғи уйилган ҳавонинг,
Безовта дилимда иштибоҳ –
Шарпаси сезилмас сабонинг...

Оқ рўмол бошида, волидам
Мусалло устида тебранар...
Безовта дилимда ихтиёр:
Кўксимда ишқ ёнар, ҳис ёнар!..

Қизимнинг қўлида китоблар,
Кўзида чақнайди ёғдулар –
Безовта дилимда ифтихор,
Руҳимни юпатар орзулар!

* * *

Бизни сўзлаштирар фақат китобат,
Бизни овутади саркаш хаёллар.
Бизлар бирлашамиз эзгу йўлларда,
Биздан зорланади чексиз саволлар.

Бизни таъқиб этар бешафқат зурур,
Ҳолдан толдиради фано даштлари.
Кўкдан ерга тортар руҳимиз нуқул,
Тугилган заминнинг маҳкам муштлари.

Боглар қанотимиз тонгги насимлар,
 Бизга висол уйин ваъда қилар ой.
 Фарёд қилмагаймиз ҳижрон гамидан,
 Бизлар юлдузлардан ахтарамиз жой.

Бизни сўзлаштирар сирру самоват,
 Биздан ибрат олар сабру қаноат.

* * *

Қийин бўлди икки юракка,
 Дардларини тутар яширин.
 Бир-биридан сўролмайди ҳол,
 Бир-бирига очолмас сирин.

Қутадилар тонгни умидвор,
 Оҳларидан азобланар тун.
 Ўзларини тутиб бепарво,
 Кун кўзига кўринар сокин.

Таралганда само узра нур,
 Нигоҳларни ёққанда дийдор.
 Сукунатга чўмади шуур,
 Эътиқодга бош эгади ор.

Бир-бирига қайда саволи,
 Бир-бирига қайдадир жавоб?
 Умид богин кезарлар маъюс,
 Сабр тоғин этарлар тавоб.

Ҳисларининг ортганда жабри,
 Сирларига паноҳ берур ари.
 Кун бағрига бағшилаб севинч,
 Тун кўксига тўкадилар ашк?!

* * *

Танамда мадор йўқ, дилимда умид,
 Руҳимни титратар кўксимдаги дард.
 Балки самони ҳам кўзлари намдир,
 Балки у ҳам мендек ахтарар ҳамдard?

Билмам, сабр бизни синайди қанча,
 Билмам, қачонгача синмайди гурур?
 Токай, ҳижрон тигин беаёв санчар,
 Токай, азоб берар юракка оғир?

Пичирлар майсалар ўйчан, бепарво,

*Муаттар мушк тилар шаббода гулдан.
Олов нигоҳини олиб қочар шамс,
Титроқ ҳис мурувват тилар кўнгилдан.*

*Биламан, бу қисмат!
Бу тақдир!
Аммо
Ҳадиси шарифда этилмиш баён:
Ушишоқлар бир-бирин айласа қадр,
Ишқин бир-бирига этсинлар баён!*

* * *

*Йиғлаб-йиғлаб юпанди юрак,
Кўтаролмай сир-асрорини.
Сабр уйида саргардон тилак
Ёқламади дил қарорини.*

*Ҳажрнинг тор кулбасин танлаб,
Ишқ қасридан юз бурган кўнгил
Тилайверди кўклам онини,
Хазон фаслин шартига кўнмай...*

*Йиллаб йиғлаб чарчаган кўзлар
Тўкди яна қатра-қатра ёш.
Садоқатдан ўрнатди ҳайкал
Сукунатнинг бағрига бардош...*

* * *

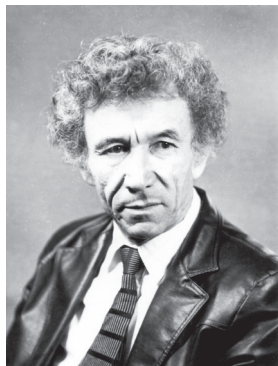
*Мен эртамни кутамаман интиқ,
Нур кутамаман олис самодан.
Согинч деган маъсума ҳисга
Таскин тилаб субҳу сабодан.*

*Мен эртамга боғлайман умид,
Сирим пинҳон тутиб дунёдан.
Чорасизлик сўқмоқларида
Йўл ахтариб нуру зиёдан.*

*Мен эртамдан кутамаман илинж,
Даво топгай дилимдаги дард –
Дийдорингдан нурланар дилим,
Кўзларимга тўлади ҳайрат...*

Андижон

Наср

Муҳаммад ХАЙРУЛЛАЕВ

ДАҲШАТ

Ҳикоя

“Бўлар иш бўлди. Тақдирга тан бериш керак, вассалом!” Аҳмад Набиев ана шундай ўй билан машинани гаражга киритиб, қиккинчи қаватга кўтарилди. Остонага етар-етмас, эшикка кўз тикиб ўтирган эканми, қаршисида хотини пайдо бўлди.

– Тинчликми?! Бунча ҳаялладингиз?!

Аҳмад дилидаги ғулғулаларни хотинига сездирмаслик учун гапни қисқа қилди:

– Ҳа, иш билан бўлиб вақт ўтганини билмай қопман... – Кейин ювингани ваннахонага ўтиб кетди. Жўмракни очиб, енгларини шимараркан, сувнинг ваннага шилдираб тушиши йўлдаги жалани эслатди. Кўз ўнгида ўша йўл, туманли ўша қишлоқ намоён бўлди. Кимнингдир қичқиргани эшитилди... Яна дилида ваҳима кўзғалди. Жўмракни шартта бураб, сувни тўхтатди. Шатирлаган жала овози тиниб, қайноқ сувдан ҳосил бўлган буғ аста-секин тарқалиб кетди. “Одам овози эдимми ёки... Нима деб қичқирди? Наҳот... Йўқ, одам овози бошқа томондан эшитилди...”

Аҳмад шу алфозда бир неча дақиқа ўйлашиб турди-да, катта хонага ўтди. Овқат ҳам, чой-нон ҳам дастурхонга келтириб қўйилган эди.

– Овқат емайман. Қорним тўқ, – деди у хотинига. – Бир ерга бориб келишимиз керак. Мен гараждан машинани чиқариб тураман. Кийиниб туш. У хотинининг жавобини кутмасдан ички хонага кириб, кўзойнагини олиб чиқди, сўнг эшик томон юрар экан, орқасига ўгирилиб: – Эркинжон уйдамикин? – деб сўради.

– Уйда бўлиши керак. Ҳали кўрувдим. Нима эди?

– Ишим бор.

Аҳмад девордармиён қўшнисининг эшиги рўпарасига бориб, қўнғироқ тугмасини босар экан: “Бемаҳалда безовта қиладиган бўлдим-да”, дея хаёлидан кечирди.

Эшик очилиб, бўсағада Эркинжон пайдо бўлди.

– Келинг, Аҳмад ака, – деди у мулозамат билан жилмайиб. – Қани, ичкарига, – орқага чекиниб йўл бермоқчи бўлди.

– Йўқ. Раҳмат, – деди Аҳмад узрнок. – Бир илтимосим бор эди. Агар малол кел-маса.

– Марҳамат. Бажонидил.

– Шу пайтда бир ерга бориб келишимга тўғри кеп қолди. Машинанинг ўнг чироғи ишламаяпти. Шуни бир кўриб бермайсизми?

– Жоним билан, – деди Эркинжон.

– Бўлмаса сиз тушаверинг. Мен ҳозир чиқаман.

У қўшнисининг ҳурмати учун эшикни қия қолдириб, ичкарига кириб кетди.

Аҳмад гаражни очиб, шифтдаги осма электр чироғини ёқиб улгурганича Эркинжон етиб келди. У ўнг фарани очиб, лампочкалардан бирини алмаштирди, сўнг Аҳмадга қараб:

– Қани, ёқиб кўринг-чи, – деди.

Иккита фара бараварига ёришиб, гараж деворига нур ёғилди.

– Раҳмат-э! – деди Аҳмад астойдил хурсанд бўлиб. – Битта фара билан ҳозиргина адирдан келдим. Билмагандан кейин қийин экан.

Аҳмад Эркинжонга яна бир карра миннатдорчилик билдириб, машинани гараждан олиб чиққанида хотини кутиб турарди. У илдам келиб, гараж эшикларини ёпишга ёрдамлашди. Сўнг бир сўз қотмасдан олдинги ўриндиққа, эрининг ёнига ўтирди. Катта кўчага чиқиб олганларидан кейингина юрак ютиб сўради:

– Қаерга кетяпмиз бемаҳалда? Тинчликми ўзи?

– Тинчлик, – деди Аҳмад эшитилар-эшитилмас қилиб.

Хотини ортиқча савол бериб мижғовланиб ўтирмади. Умуман Латофат вазмин, камгап, бамаъни аёллардан. Эрининг феълини яхши билади – муҳим гап бўлса, вақти-соати билан айтади, бўлмаса: “Сенга қизиғи йўқ. Бошингни қотириб ўтирма!” деб қўя қолади.

Аҳмад рулга ўтирса биронта машинани олдига туширмас, айниқса шаҳар ташқарисидаги тезлик чекланмаган катта йўлларда шамолдай учирарди “Жигули”сини. Дастлабки пайтларда манзилга етгунга қадар юрагини ҳовучлаб ўтирадиган Латофат аста-секин кўникиб кетди. Ҳозир эса йўл чироқлари кўкимтир нур сочиб турган, машиналар анча сийраклашиб қолган кенг кўчалардан секинлик билан ўтиб боришарди. Латофатга бу ҳол ғайри табиийдек туюлди. Улар Тошкент – Чирчиқ йўлига чиққачгина машина бир оз жонланди.

Аҳмад устма-уст сигарета тутатиб, йўлдан кўз узмай кетиб борарди. Дили хуфтон, хаёллари паришон, узук-юлуқ. Бир ўша туман қоплаган зимистон қишлоқдаги ҳодисани кўз олдига келтириб, уни хотирасида аниқроқ тиклашга уринса, бир машина олган кунини лаънатлар эди.

Машина сотиб олди-ю, ташвиши ортди. Илгари бирон ерга боргудек бўлса, уйдан чиқиб, трамвай ёки автобусга ўтирарди-да, хаёлан тасаввур қилиб юрган янги асари ҳақида ўйлаб кетар, манзилга етгунга қадар ўз ихтиёри ўзида бўлар эди. Борган ерида бамайлихотир ўтирар, кези келганда улфатлар билан қиттак-қиттак “отиб” турар, хуллас, эркин куш эди. Энди эса...

Шу машинасиз ҳам куни ўтаётган, ҳаётни, яқин-йироқдаги табиат манзараларини кўнглига сиққанича ўрганаётган эди. Олисми, яқинми, қаерга отланмасин, мўлжаллаган манзилига етолмай қийналган пайти бўлмаган. Одамларимизнинг рассомларга ҳурмати баландлигиданми, гапи ерда қолмайди. Ҳар қадамда кўмак кўлларини чўзиб туришади. Республикада Аҳмад Набиев бормаган бирон манзил, у кўрмаган бирон хушманзара жой қолмаган ҳисоби. Ҳатто чўпонлардан ўзга бирон кимсанинг оёғи тегмаган Сурхон воҳасининг олис чўлларига ҳам бўлиб, анчагина этюдлар, ўзининг ибораси билан айтганда, “заготовк”лар билан қайтган, кейинчалик ўшалар асосида яхшигина асарлар яратган эди.

Латофат машинага ўтирганларидан бери устма-уст сигарета тутатаётган эрига бир қараб олиб, тек эмас, бирон ҳодиса юз берган, деган фикрни дилидан ўтказди-ю, хит бўлиб келаётган юраги така-пука бўлиб кетди. “Ҳойнаҳой бир нарса бўлган. Акс ҳолда бунақа бемаҳалда йўлга чиқмасдик!”

– Нима бўлди ўзи?! – деб юборди охири ўзини тутолмай, овози титраб чиқди. – Сиз ҳам бирон марта бундоқ сир берсангиз асакангиз кетадимми?!

– Ҳали ўзимам аниқ билмасам, нима дейман!

– Нимани билишингиз керак, дадаси? Одамни кўрқитманг-да! – деди Латофат ялингудек бўлиб.

Аҳмад ростдан ҳам нима бўлганлигини аниқ айтолмасди. У фақат гумонсирар, бу гумонлар юрагига ваҳима солиб, қалбини кемирар эди. Ҳозир ана шу тахминларни аниқлаш, тўғрироғи, уларга чек қўйиш ёки... машинада одам босиб, қочиб кетган жиноятчи деган иснодни кўтариб қайтиш учун кетаётган экан, буни хотинига айтиб, подадан олдин чанг чиқаришнинг нима кераги бор...

Чотқол этагидаги яланг адирга ўтган йили баҳорда оила аъзоларини лола сайлига олиб чиққан эди. Аҳмад ўшанда хотини, болаларини ортда қолдириб, адирни ёлғиз кезар экан, атрофга суқланиб нигоҳ ташлар, тоғ этагига туташ сайхонликнинг беқиёс манзараси уни ҳаяжонга соларди. Қўл чўзса етгудек парку булутлар орасидан сизиб таралаётган офтоб нури уларга шунақа беқиёс, антиқа бир ранг бахш этардики, уни наинки сўз билан ифода этиш, ҳатто мўйқалам воситасида ниҳоясига етказиб тасвирлаш ҳам амри маҳол.

Аҳмадни ўзига ром қилган, уни ҳар шанба бу ерга етаклаб келаётган куч ана шу ранглар эди. Бугун ҳам адирга одатдагидек эрта тонгда етиб келди. Кун бўйи тиним билмай ишлади. Ҳатто бир нафас дам олгани, бамайлихотир тамадди қилгани вақтини қизғанди. Термосдаги чойдан бир-икки пиёла ичиш билан чекланди. У илҳом билан, берилиб ишлаган кезларида чарчаш нималигини билмас, вақтнинг ўтганини сезмас эди. Бугун ҳам шундай бўлди. Қуёш ботиб, кеч кира бошлаган бўлса-да, мўйқаламини қўлидан қўймас, энди хотирасида қолган рангларни этюдга кўчиради. Кўк юзини қора булутлар қоплаб, совуқ шамол кўзғалгандан кейингина ишдан бош кўтариб, осмонга назар ташлади. “Булутлар бекорга эмас. Ёмғир ёғадиган кўринади”, деган фикрни хаёлидан ўтказди. У анжомларни машинага жойлаштириб улгурмасдан майдалаб бошлаган ёмғир зум ўтмай жалага айланди. Ҳадемай қоронғи тушади. Бунинг устига жала қуйиб турибди. Бу эса йўлда юришни янада мураккаблаштиради. У болагидан олисни яхши кўрмас, шу боисдан ҳаммиша кўзойнак тақиб юрар, кундузи офтобга қарши ним жигаранг кўзойнак тақса, кечқуриларни расмона кўзойнак тутар эди. Лекин, аксига олгандек, ўша ойнаги уйда қолган эди. “Ҳечқиси йўқ, – деди у ўзига тасалли бериб. – Асфалтга чиқиб олсам, у ёғи осон”. У кўтаринки кайфиятда эди, негаки, бугунги иш баракали бўлди. Охири этюд ҳам ниҳоясига етди. Унинг назарида рассомчилик бири-бирдан мураккаб учта босқичдан иборат: биринчиси – мавзу топиш ва объектлар, яъни мавзуга, рассом ифода этмоқчи бўлган гоёга мос келадиган манзаралар танлаш, иккинчиси – этюдлар тайёрлаш ва ниҳоят учинчиси – ўйланган мавзунини ўша этюдлар замида матога тушириш. Мана, ниҳоят иккинчи босқич муваффақиятли тугалланди. Тўғри, ҳали охири мураккаб иш жараёнида қисман жузъий, ҳатто жиддий ўзгаришлар ҳам бўлиши мумкин. Олдиндан бир нарса дейиш қийин. Буни, ижод, дейдилар! Аҳмаднинг ўз қўли билан ёқиб юборган тайёр асарлари ҳам бўлган... Ҳар қалай иккинчи жараён ҳозирча ниҳоясига етди. Энди кўлами бир яриму икки метрдан иборат таглик матода иш бошлайди... Навбатдаги кўргазманинг очилишигача албатта тугаллашга ҳаракат қилади. Тугаллаши шарт!..

У аллақачон асфалт йўлга чиқиб олган. “Жигули” бир меъёрда зувиллаб кетиб борар, шатирлаб ёғаётган жала ҳамон тинмас, пешойнадаги тозалағич бетиним ишлар эди. Осмондаги қора булутлар тобора пастлашиб, қуюқлашиб, зудлик билан қоронғи тушиб келарди. Аҳмад фараларни ёқадиган тугмани босди. Аммо ўнг чироқ ёнмади. “Буниси чатоқ бўлди-ю! – ўйлади у, сўнг: – Майли, муҳими чап томондаги чироқ”, – дея ўзига-ўзи далда берган бўлди. Машина тезлигини пасайтириб, спидометрга кўз ташлади. Манзилга яна қирқ километрча қолибди. Унинг мўлжалича, яна ўн километрча юрса, қишлоқ марказига кириб боради, ундан кейин Чирчиқ шаҳри бошланади...

Жала тинди. “Хайрият”, деди Аҳмад хурсанд бўлиб. Аммо шодлиги узоққа чўзилмади. Қишлоққа кириб борганида у ерни қалин туман қоплаб, бутун қишлоқ зимистон тун қўйнида ётарди. Ҳатто беш-олти қадам олдиндаги нарсани ҳам кўриб бўлмасди. Аҳмад нимқора кўзойнак таққанидан афсусланди. Машина тезлигини яна пасайтирди. Аммо бу юришда қачон етиб боради. Хотини ҳам безовталаниб ўтиргандир. Кечки овқатга етиб келаман деган эди. Соатга қаради. Анча вақт бўлиб қолибди. Бунча беғам бўлмаса. Атиги бир соат олдинроқ йўлга тушганда-ку, бу ташвишлару ҳаяжонлар бўлмасди. У ана шундай ўйлар билан бир ўзини койиб, бир ўзига-ўзи тасалли бериб кетиб борар экан, ноҳосдан “гуп” этган овоз эшитилиб, машина бир силтаниб ўтди. Итнинг гингшигани эшитилди. Биронта санжиб юрган итни уриб юбордим шекилли, деб ўйлади. Машинани тўхтатиш ниятида тезликини пасайтириб, рўпарасидаги кўзгудан орқага қаради. Қуюқ туман аралаш қоронғи тун пардаси ортида ҳеч нарса кўринмади. Тўхташ фикридан қайтиб, яна газни босди. Эгали ит

бунақа пайтда санқиб юрмайди. Дайди ит бўлса, ўзидан кўрсин. Дарвоқе, босганим ҳам йўқ. Туртиб кетган бўлсам, ит зотиға жин ҳам урмайди. Машина тезлиги ҳам банд эмас.

...Чирчиққа етай деб қолганида орқасидан сирена чалиб келаётган “Тез ёрдам” машинасиға йўл берди. Кетма-кет яна бир неча машина чироқларини ўчириб-ёндириб ўтиб кетишди. У эса имиллаб кетиб борарди. На чора. Ҳаммасиға ўзи айбдор. Йўлга сал вақтлуроқ чиқса бўларди. Кўзойнакни эса иккита қилиб, бирини машинада олиб юрса асакаси кетармиди?! Машинаға-ку вақтида қарамайди. Дарвоқе, қарагандаям нимани тушинарди. Ўн йилдан ортиқ машина минади. Лекин ҳайдашу бензин куйишдан бўлак нарсаға ақли етмайди.

Рўпарадан тепасидаги айланма чироғи ловуллаб-липиллаб ёниб келаётган ДАН автомобили кела бошлади. Аҳмад тезликни янада пасайтирди. Бир фарада кетаётганлиги учун тўхтатиб, танбеҳ бермаса, деган фикрда юрагини ҳовучлаб борди. Йўқ, хайрият, зувиллаганича ўтиб кетди. Лекин шу зумда хаёлиға келган бир фикрдан юраги музлади. Борди-ю, ит эмас, одам бўлса-чи?! Йўл инспекторлари ўша ерга кетишаётган бўлса-чи! Йўқ, одам эмас, одам бўлса кўрар эди. Ахир шунчалик басир эмас-ки, йўл бўйида турган одамни кўрмаса!.. Ҳали-замон қувиб ўтган “Тез ёрдам” машинаси-чи? Бунча зудлик билан қаердан келаётган экан? Узи туртиб кетган одамни олиб кетаётган бўлса-я!..

Аҳмадни яна ваҳима босди. Нега бирров тўхтаб, қарамади? Уйға бирор соат кечроқ кириб борса осмон узилиб ерга тушмасди-ку!..

У хотинини кўрқитиб юбормаслик учун осойишта бир оҳангда:

– Ваҳима қиладиган ҳеч нарса бўлгани йўқ, – дея ўша воқеани гапириб берди. – Ит бўлса керак, – деди пировардида. – Фингшигани қулоғимға чалингандек бўлди.

Латофатнинг хаёлиға нималар келмаган эди.

– Кечаси йўлда санқиб юрган итни туртиб кетганингизға шунча ваҳимами? – деди у енгил тортиб. – Нима бўлдийкин, деб юрагим така-пука эди. Хайрият!

– Ит эмас, одам бўлса-чи?

– Ҳой, нималар деяпсиз?! – Латофатнинг аъзои бадани титраб кетди. – Итмиди, одаммиди?

– Ит, деб ўйлаган эдим... Лекин уни ўз кўзим билан кўрмагач... Ўшандан бери кўнглим ғаш.

– Ҳой, наҳот одам билан итнинг фарқиға бормасангиз!

– Туман қалин эди, деяпман-ку сенға... Бурнинг тагидаги нарсани ҳам кўриб бўлмасди...

Улар яна ўн дақиқача юришганларидан кейин Аҳмад:

– Мана шу ўртада бўлиши керак, – дея машина тезлигини кескин камайтирди... –

Ҳа, – деди яна пича юришгач, – ўнг томонимиздаги ана у теракларға кўзим тушгандек бўлувди.

Улар узоқ масофаға нур сочадиган фаралар ёруғида чап томонға синчков кўз ташлаб кетишарди. Анча жойға боргач, биринчи тезликда секин юриб, орқаға қайтишди. Аммо шубҳа туғдирадиган бирон нарса кўзға ташланмади. Умуман, на йўл бўйида, на ундан нарида бирон тирик жон кўринар, қишлоқ эса тун қўйида мудраб ётарди. Ҳаммаёқ осойишта. Демак, ҳеч қандай ҳодиса юз бермаган... Лекин орадан анча вақт ўтиб кетди-да. Аҳмаднинг кўнгли таскин топмади. Хўш, нима қилсин, қаерға борсин?

Улар орқаға қайтишди. Чирчиқ шаҳриға кираверишда, милиция идорасидан сўраш керак, деган фикр пайдо бўлди. Балки улар билишар. Машинани ўша ёққа бурди.

Навбатчи – милиция лейтенанти унвонидаги йигит унинг гапларини эътибор билан тинглаб, бир варақ қоғозға нималарнидир ёзди. Исм-фамилиясиға турар жой адресини қайд қилди. Сўнг Аҳмаднинг ҳужжатини кўздан кечирар экан:

– Сизни танийман. Расмларингизни кўрганман, – деб қўйди. – Аҳмад ака, хотиржам бўлинг, – деди сўнг жилмайиб. – Бунақа ҳодиса бўлганлиги тўғрисида бизда ҳеч қандай маълумот йўқ... Бирон нарса бўлса дарров бизға хабар беришади. Уйингизға бориб бемалол дам олаверинг.

Аҳмаднинг дили ёришиб, мамнуният билан:

– Раҳмат! – деди.

У хуштаъб навбатчи билан хайрлашиб, эшик томон юрди. Остонага етганида лейтенант орқасидан:

– Бирон гап бўлса чақирамиз, – деди.

Аҳмаднинг дилига яна хиралик тушди. Аммо хотинига:

– Тинчлик. Ҳеч қандай ҳодиса содир бўлмабди, – дея уни тинчлантирди.

– Бирам ваҳимачисиз-эй! – Латофат эркали жилмайди.

Уйга қайтганларида соат тунги иккига яқинлашиб қолган эди. Аҳмад ваннахонага кириб ювиниб чиққандан кейингина қаттиқ чарчаганлигини ҳис эта бошлади. Тамадди қилишга ҳам хуши бўлмади. Ечиниб тўшаққа ётди. Аммо уйкусида ҳаловат бўлмади. Кечаси билан алкаш-чалкаш тушлар кўриб, босинқираб чикди.

Ва тонг ёришиши билан машинасига ўтириб, яна ўша қишлоққа йўл олди. Бу сафар мақсад аниқ: қишлоқдагилардан суриштиради. Биров бўлмаса, бошқаси билар. Лекин кимдан сўрамасин, елка қисиб, хабаримиз йўқ, дейишдан нари ўтишмади. Ниҳоят, кўча эшик олдидаги супачага тўшалган бир парча эски шолчада ўзини офтобга солиб ўтирган кампирга яқинлашди. Салом бериб, ҳол-аҳвол сўраган бўлди. Сўнг мақсадга ўтди. Кампир унинг сўзларини эътибор билан тинглаб:

– Вой, болам, ўша санмидинг? – деб сўраб қолди-ю, Аҳмадни кўркув босди.

– Ҳа, менман... – деди Аҳмад. Ўз овозини зўрға эшитди.

– Ҳа, боёқиш-а, кел, бу ерга ўтир, – дея кампир ёнидан жой кўрсатди. Аҳмад баттар бўшашди. Кампир нега ачингандай қараяпти менга? Демак...

– Кимни босибман?..

– Нима деяпсан, болам?.. Вой-вой рангинг бўздай оқариб кетди-я. Мен сенга одам босдинг, дедимми? Картишкамизни, бир қоп картишкамизни туртиб, сочиб кетибсан.

– Росттанми?! – Аҳмаднинг кўзлари чақнаб кетди.

– Ҳа-да, – деб жавоб берди кампир. – Ҳалитдан бери нима деб жавраяпман санга!

– Узр, холажон, – Аҳмад хурсанд бўлганидан ўрнидан туриб олди. – Минг карра узр.

Кампирнинг кичик ўғли Чирчиқ бозорига элтиб сотиш учун бир неча қоп картошкани йўл буйига олиб бориб қўйган. Лекин ҳадеганда машина бўлавермаган. Жала ёғиб, туман тушгач, уларни уйига қайта таший бошлаган. Охирги қопни эса машина уриб ағдариб кетган. “Жигули”нинг орқасидан: “Кўрмисан!” деб сўкиниб қолган ҳам кампирнинг ўғли экан.

Кампир шуларни бор тафсилоти билан гапириб бериб, пировардида:

– Эҳтиёт бўлиб, секинроқ юрсаларинг бўлмайдими? Орқа-олдиларингга қарамайсанлар. Бунча елиб-учмасаларинг! – дея жавраган бўлди. Лекин захрини сочмади.

Аҳмад кеча оқшомдан бери ўзини не кўйларга солиб келган жумбоқни ечиб берган кампирдан чексиз миннатдор эди. Ундан қайта-қайта узр сўраб, машинаси ёнига қайтди. Эшикни очиб ўриндиққа ўтирди-ю, бирдан бўшашиб кетди. Ақл-хушини йўқотгандек бир нуқтага тикилганича узоқ ўтирди. Ниҳоят қаддини ростлаб, чўнтагига қўл солди. Сигарета олиб тутатди. Шу пайт рўпарасидаги кўзгуга кўзи тушди-ю, ундаги ўз аксини кўриб, ҳайрон бўлди. Кечадан бери соқол-мўйлови олинмаган, юзи сўлғин, уйқусиз кўзлари ҳорғин боқар эди.

– Уйга бориш керак, – деди ўзига-ўзи. Болалари, хотини кўз олдида келиб, чеҳраси ёришди.

Аммо моторни ўт олдиришга юраги дов бермас, қалитга қўл узатса, оёқлари қалтираб, вужудини титроқ босар эди.

Шеърят

Зухра ОЧИЛОВА

*Эзирлик гули***Ёмғирда кўкармоқ**

Тебратади шамол ёмғир овозини
 Кўкаради қақраган пок нафаслар
 Кўкартирар саҳроланган қалбларни
 Кўкаради сўлиган оқ ҳаваслар
 Очунга тиргак бўлгучи нажотли
 Сўзлари кўкарар ёриқ лабларнинг
 Кўкарар қақшаган йиллар сўнгаги
 Заҳматдан қаварган умидлар кўкарар
 Кўкарар тир-тиник ишқ ёмғирдан
 Ипак шойисидан майинлик эсар

Рангинлик

Рухимда
 Мавжланар ранглар денгизи
 Оқизиб кетар ранглар тўлқини
 Сархушланаман ранглар измида

Рухимда
 Гуллаётган рангларнинг бўйи
 Ранглар шамойили товланар
 Сархушланаман ранглар эпкинида

*Рухимда
Сайроқи рангларнинг хуш нагмаси
Ранглар чаманида ўйноқи ранглар
Сархушланаман ранглар хилида*

*Рухимда
Ошиқ ранглар маъшуқ ранглар рақси
Ботиний қиёфада ранглар жилваси
Сархушланаман ранглар шиқиди*

Хаёл

*Оҳорли саҳарнинг қўйнида енгил
Уйғотса йўнғичқагулнинг сурури
Бетоблик ариса ҳорғин жисмимдан
Томиримда оқса қуёшнинг нури*

*Йўнғичқагулнинг сармастлигида
Борлигимга кўча табиат сеҳри
Қадрлансам қайтадан бокира мағрур
Кўзимда қалқиса ҳаётнинг меҳри*

Вақт аро

*Вақтнинг туйнугин ёриб
Ўтади умиднинг ёздуси
Асрлар юрагида ардоқланар
Самовий туйгулар ёзуви
Вақт пароканда енгилар ишқдан
Олам сийнасида ёлқинланар
Эзгулик гули
Ўлмас тилак парчаланар вақт*

Ухлаётган шамол

*Кирсам тушига
Ухлаётган шамолнинг
Узоқ узоқларга олиб қочса мени
Ўтиб замонлар чегарасидан элтса
Ўша гард тегмас шаффоф кенгликларига
Кўксига бошимни қўйсаму жасур ҳур
Юрагининг қўшиқларини тингласам*

*Унутсам бевафо кунларнинг зардасин
Яшай олсам қани шаффоф туйғусида
Ухлаётган шамолнинг кириб тушига*

Хузурланиш

*Кўзларимга жойлашди
Жилмайишни удалайдиган
Тўсиқсиз ёзги чексизлик
Кўзларимга жойлашди ундаги
Парвозланиш тошқинланиш
Чаманланиш ҳосилланиш
Кўзларимга жойлашди
Қадрдон тафтли ошёним
Қондошларимнинг ойдin чеҳраси
Мунис кечинмалар дунёси
Кўзларим яйрайди бирам яйрайди*

Тошчалар

*Азанаб ётган тошчалар
Бир пайтлар оқиб ўтган дарёнинг
Маҳзунлашиб қолган қолдиғи
Шамол сийпаб қўяр севгига
Ташина сағирларни*

Қашқадарё

Мунаввара ҚУРБОНБОЕВА

* * *

Кўнглим гулга ром бўлса,
Гул дунёга ранг берар.
Оламдан баҳра олсам,
Гуллар ёнимга келар –
Дунё – қалбим наққоши.

Оқ, покиза туйғулар
Оламни нурга чаяр.
Тун саҳнига юлдузлар
Меҳрдан ёғду ёр –
Туйғулар – тун сирдоши.

Меҳр оҳанграбодир,
У ернинг тортиши кучи.
Кўёш ерни сўёдир,
Ой унга йўлдош учун –
Кун-туннинг олмос қоши.

Меҳр – умрим мазмуни,
Дардсиз кўнгил кўнгилмас.
Ишқисизларнинг бир куни
Менинг лаҳзамдек бўлмас –
Кўнгил – дунё меҳвари.

* * *

Исмимни айтасан, шундай айтасан –
Оҳангида барча ширин сўзлар бор.
Вужудимда титроқ, ҳаяжонда тан,
Ҳар бир ҳужайрамда кўкарар баҳор.

Номимни айтасан, мени сеҳрлаб,
Мўъжизавий афсун ўқиган каби.
Исмингни қалбимга қўйдинг муҳрлаб,
Исмимга тегмасин ўзганинг лаби.

* * *

Ишқ яралган нурдек тоза шабнамлардан,
Билмай қолдим қачон кириб келди, қандай?
Озод қилди юрагимни аламлардан,
Азобидан ором топдим, ширин жондай.

Бахти нур билан
индар ҳаёт
расмларин

Оламнинг тўрт томони бор, омонлик йўқ –
 Тўрт тарафга аланглайди дунё бедор.
 Барчасида фитна қўпган, ёмонлик йўқ
 Бу дунёнинг яна битта томони бор.

Шимол, Жануб, Ғарбу Шарқнинг қаторида
 Бу дунёнинг бор муҳаббат тарафи ҳам.
 Акс эттирар эзгуликни қарорида,
 Бахтли бўлар шу томонни топган одам.

Дарди жонга ҳаловатдур, руҳга мадор,
 Шу томондан эсар ҳурлик насимлари.
 Аҳли олам, шу бешинчи томонга бор,
 Бахт нур билан чизар ҳаёт расмларин...

* * *

Меҳрибон нигоҳлар ўйиб суймаган,
 Меҳр деб жовдираб турган бир кўнгил.
 Чеккада қолдим деб, ёниб-қуймаган,
 Богнинг четидаги мен – бир ёлғиз гул.

Яшадим баҳордан кутиб нажотни,
 Ёз билан куздан ҳам умидлар қилиб.
 Қиш қаҳри танитди менга ҳаётни,
 Қалбим қақшаса-да, яшадим кулиб.

Баҳор чечагининг нақши рангимдан,
 Юлдуз ўғирлади кўзимдан ёзлар.
 Не фойда хазон-ла қилган жангимдан,
 Ҳисларим оловин сўндирди кузлар.

Кўнглим софлигини ўзлаштиради қор,
 Умримни совурди кунлар бирма-бир.
 Меҳрим олиб, кўплар бердилар озор,
 Азоб бериб, кўплар олдилар ҳузур.

Баргларим ёзилиб кетди бахтимдан,
 Лекин, яна кунлар қилмоқда ҳужум.
 Ҳеч ким қайтаролмас энди аҳдимдан,
 Ўзимни асрайман фақат сен учун...

Қорақалпоғистон

Меросимизни ўрганамиз

Рустамжон ТОЖИБОЕВ,
филология фанлари номзоди,
доцент

“Хуррият ҳар нарсадан қимматли бир жавҳардур”

Серқирра ижод соҳиби Иброҳим Даврон (1874-1922) миллий уйғониш даври ўзбек адабиётининг фаол ва таниқли намояндаларидан бири эди. Йигирманчи аср бошлари Туркистон маърифатпарвар адиблари орасида ўзига хос ўрин, обрў-эътиборга эга бўлиб, "Ёдгори Даврон" шеърый туркуми, "Ашъори нисвон" ("Хотинларнинг шеърлари"), "Маданий жумбоқлар" китоблари, даврий матбуотларда эълон қилинган ўнлаб публицистик, адабий-танқидий мақолалари билан жамоатчилик орасида катта шуҳрат қозонган бу зот 1917 йилда Қўқон шаҳрида "Хуррият" журнаlinesи чиқаришда жонбозлик кўрсатганди. У ушбу журналнинг безакчи рассоми ва фаол муаллифларидан бўлган.

Мазкур нашрнинг 1917 йил 7 апрелда дунё юзини кўрган биринчи сониди адибнинг "Хуррият" номли ажойиб мақоласи босилган. Сарлавҳада келтирилган жумла ушбу мақоладан олинган...

Туркистон маърифатпарварлик ҳаракатининг йирик марказларидан бўлган Қўқонда 1917 йил февралидан сўнг: "Кенгаш", "Хуррият", "Юрт" журналлари; "Тирик сўз", "Эл байроғи" газеталари чиққан. Юқорида эслатганимиз "Хуррият" журнаlinesининг бешта сони чоп этилгани маълум бўлиб, унга янги ўзбек адабиётининг йирик намояндаларидан бири Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий (1889-1929) муҳаррирлик қилган.

Иброҳим Давроннинг мазкур журналда эълон қилган "Хуррият" мақоласи, энг аввало, адиб фалсафий мушоҳадаларининг кенглиги билан ажралиб туради. Қатор тилларни яхши билгани туфайли, жаҳон адабиётидан дурустгина хабардор бўлган, ўн саккизинчи аср француз мутафаккирлари, улуғ немис шоири Гёте, украин шоири Тарас Шевченко асарларидан таржималар қилган, маълум муддат Истамбулда таҳсил олган, Москва, Санкт-Петербургларга саёҳат қилган Иброҳим Даврон хуррият қадрини чуқур ҳис қилган десак, янглишмаган бўламиз. Унинг тушунишича, хуррият Оллоҳ таоло томонидан инсонларга бахш этилган энг улуғ неъмат; ҳар бир яратилган (махлук) учун энг зарури хурриятдир. Ҳатто, ваҳший ҳайвонлар ва ёввойи қушлар учун ҳам хуррият ҳар нарсадан аъло.

Мақолада келтирилган муаллифнинг хурриятни, озодликни асраб-авайлаш, янги даврда фуқароларнинг жамиятда ўзларини қандай тутишлари лозимлиги ҳақидаги фикрлари қимматли. Адибнинг уқтиришича, "Хуррият демак шариат ва қонуни ҳукуматга итоат қилуб, ижтимоъи башариятда бир-биримизга зарар ва заҳмат етқузмаслиқдур. Ҳар ким хур ва озоддур, фақат озодлик қонунига итоат бирла, фисқу фужур, ғасбу ғорат ва бир-биримизга ҳурматсизлик каби мухосамат ва муфосадатдан куллиян воз кечмак

бирла тўғри сўз, тўғри юруш ва тўғри иш қилуб, биримиз дигаримизга масъудият ва рафоҳият истамақдур".

Бу сўзлар ва мақолада айтилган қатор фикрлар истиқлолга эришган халқимиз учун бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган деб ўйлаймиз. Шунинг учун ҳам куйида азиз ўқувчиларимизга мазкур мақоланинг асосий қисмини ҳавола этамиз. Унинг Ватанимиз ва миллий-озодлик ҳаракатларимиз тарихини, адабиётимиз ва матбуотимиз тарихини ўрганишга қизиққан барча юртдошларимизга бироз бўлса-да фойдали бўлишига умид қиламиз.

Мақола билан танишиб чиқишимизга имконият яратиб берган ва унинг матни ни нашрга тайёрлашда қимматли маслаҳатларини аямаган Фарғона вилояти Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт музейи раҳбари, таниқли адабиётшунос олим, филология фанлари номзоди Абдуллатиф Турдалиевга ўз миннатдорчилигимизни билдирамыз.

Иброҳим ДАВРОН

ХУРРИЯТ

Хуррият: бу калимаи муқаддаса Жаноби Раббил-оламин ҳазратларининг инсонлара бахш айладиги неъматини узмодурки, олами мавжудотда ҳар махлуқнинг истадиги нарса бу хурриятдур. Ҳар махлуқ учун об, ҳаво, офтоб ва соя каби лозим ва малзум ўлан шайлардан-да муқаддам "Хуррият" керак! Зероки, бир инсон ҳар нарсадан мамнун ўлуб-да, турар ери зиндон бўлса ва бир золим қўлинда асир ўлуб, онинг адолатсиз ҳукмидан чиқолмасдан умр кечурса, у ҳаётининг нарсалардан мамнуниятининг не маъноси ва қиймати ўлур? Инсон ҳар нарсага саъй қилса, бўлдумоқга солиҳ ўла тўруб, бу салоҳиятга ўз-ўзундан етиша олмаса ва ҳуқуқи машруъина на зару на зўр ила молик бўла олмаса, ҳаққи сариҳи ҳар кимнинг қўлинда ғасб ва талаф ўлинса ва бу юздан арзи ҳол этилса, инсоф ила кулоқ солуб, фарёдини эшитадурган ибр маъмур бўлинмаса, ҳар миллатнинг ирз ва номуси оёқ остинда босилуб, иззат ва шараф деган инсониятга хос бўлган унвонлар қавлдан феълга чиқмаса, бу ашнаъи асоратдур... Лил-ҳамд ва-л-миннаки, хости илоҳий бирла у нажиб ва шариф инқилобчи фидокор аскарларнинг хун баҳосина бундоқ "Хуррият" олиндики, хуррият фидойиларини дунё тургунча олқишлаб, таъзим ва тақдир этмак бизларга улуг ифтихорлик қарздур. Бу фидойилар ҳақинда жон ва мол қурбон этмак ва яхшиликларини илал-абад жон баҳосинда қийматини билмак алзамдур.

Юқорида ҳар махлуқнинг истадиги нарса бу хурриятдур, дедик. Бали. яна хурриятдур! Чунки инсониятдан бис-бутун бошқа оламда вуҳуш ва туюрлар дахи хуррият истарлар, яъни бир ваҳший ҳайвонни тўқойдин тутуб келтуруб, юз йил бир масканда эъзозлаб асралса, яна у ҳайвон ўзини асоратда боғли ўлдиғини билур. Тўқойда бўлган замонидаги ўйун ва шўхликларини қилмас, тўқойдаги кайфу сафосини топмас, тўқойдаги осойишу роҳатни ва эркинчиликни асоратда ўхшата олмас, балки кундан-кун озар, охирда ҳалок ўлур-кетар. Озодликда учуб юрган булбул доимо палид қурт ва қумурсқа еюр, лекин тутуб келтуруб, қумурсқа ўрнига писта, қанд ва асал берсанғиз, емас; бир сукутда қолуб, хуррият ва озодлиғни тушунур, учуб-қўнуб юрган ерларини соғинур...

Ишта хуррият ҳар нарсадан қимматли бир жавҳардур. Бизлар бу хурриятни мардона ва ғазанфарона жонфидо қилган мукаррам аскарлар ва соҳиби тадбир дипломатлар соясинда тобдук. Энди керакки, бу муқаддас хурриятни чин маъносина мувофиқ амал қилуб, лойиқи-ла истифода қилмоқга кўшиш қилсак. Хуррият демак шарият ва қонунни ҳукуматга итоат қилуб, ижтимоъи башариятда бир-биримизга зарар ва захмат етказмасликдур. Ҳар ким ҳур ва озоддур, фақат озодлик қонунига итоат бирла, фисқу фужур, ғасбу ғорат ва бир-биримизга ҳурматсизлик каби муҳосамат ва муфосадатдан куллиян воз кечмак бирла тўғри сўз, тўғри юруш ва тўғри иш қилуб, биримиз дигаримизга масъудият ва рафоҳият истамақдур...

Ғазал бўстони

Мухтор ХУДОЙҚУЛОВ

Андалиб истар чаман

Умид

*Ҳар киши этгай жаҳонда яхши имкондан умид,
Деҳқон дондан умид, маъдан топар – кондан умид.*

*Воажабким, етгуси не истаса турфа кўнгил,
Андалиб истар чаман, чугз вайрондан умид.*

*Бахтини излар одамлар ишқ-муҳаббат комида,
Бир умр дилда ҳамиша ёру жонондан умид.*

*Ўтди йиллар, ўчмади дилда шўх истакларим,
Эгма қош, писта даҳан, кўзи фаттондан умид.*

*Шеър аҳлин истаги бир гўзал байту ғазал,
Этгуси гоҳи-гоҳида яхши достондан умид.*

*Ишлагил, тер тўк жаҳонда, эларо номинг қолур,
Қилмагил ортиқча мақтов, шухрату шондан умид.*

*Мухторо, чўктирма дилни, чин умид бирлан яша,
Эларо бордир мақол: – “Чиқмаган жондан умид”.*

Сенсиз

*Ўтиб бормоқда аста неча ою йил сенсиз,
Эгаси йўқ ҳовлидай ҳувиллайди дил сенсиз.*

*Айрилиқ армонидан букилмоқда елкалар,
Қандайин кўтарурман бу юк оғир, зил сенсиз?*

*Қаҳқаҳавор даврани қайда кўрсам қочурман,
Қулги туғул юракка сизармиди қил сенсиз.*

*Меҳр ила муҳаббатга интизорлик қақратур,
Қондиролмас ташналик, ҳатто, оби Нил сенсиз.*

*Қулоққа тушар гоҳи севги, висол сўзлари,
Аммо, сира тушунмам, бу қандайин тил сенсиз?*

*Бошим узра ёйилмиш мусибатнинг чодирини,
Рухимдаги маҳзунлик энди муттасил сенсиз.*

*Пок хотиранг ҳамиша тирик яшар қалбимда,
Бахту саодат энди менга ярим, бил, сенсиз.*

Йўқ

*Кеч тушиди, йўл қоронғу, милтиллаган чироқ йўқ,
Учраса хавфу хатар ярайдиган яроқ йўқ.*

*Келди мавсуми кузак, айни хирмон чоғидир.
Дону дун йиғмоқ учун қўлда дуруст ўроқ йўқ.*

*Соч-соқол ўсмиш биров, мўйи лаб ҳам қўшилиб,
Тартиба солмоқ учун ҳафсалаю тароқ йўқ.*

*Неча кундир бир соҳир куй-қўшиққа ташнаман,
Минг қулоқ тутсамки, лек, Савти ажам, Ироқ йўқ.*

*Ки, висол водийсидин бўлдиқ бадарга водариз,
Энди бизга тоабод: дард йўқ, фироқ йўқ.*

*Яхши билки, бу жаҳонда ишиқ ўтига куйса ким,
Тонг-ла, маҳшар келганида қийноғу сўроқ йўқ.*

Жаҳон ҳикоялари хазинасидан

Висенте Бласко ИБАНЬЕС,

испан ёзувчиси

МАЪЮС БАҲОР

Ҳикоя

Кекса Тофоль ва унинг қизи қуллардек машаққатли кун кечиришарди. Улар бетўхтов ҳосил бераверганидан силласи қуриган боғчаларининг қули эдилар. Ўзлари ҳам шу бир парча, қўшниларнинг таърифи билан айтганда, дастрўмолдан сал катта ерга илдизи билан кириб кетган иккита дарахтга ўхшашар, ота-бола пушталарда гўё чувалчангдек ғимирлаганлари-ғимирлаган, айниқса, шу заҳилгина қиз мардикор сингари тинмас эди.

Қўшнилар қизга Борда дея лақаб қўйишганди, чунки Тофоль амакининг марҳума хотини туғмаслиги маълум бўлгач, уни етимхонадан асраб олишганди. Борда шу боғчада катта бўлди. У ўн етти ёшларда бўлса-да, кўринишидан ўн бир яшар қизалоқдан фарқ қилмас, озғин елкалари эгик, кўкраклари ботиқ, қизларга хос зарофат кўринмасди.

Борда кўримсизлиги устига тинимсиз йўталаверганидан қўшни аёлларни, айниқса, ўзи билан Валенсия бозорида ёнма-ён туриб савдо қиладиганларни чўчитиб қўйган. Шундай бўлса-да, уни ҳамма яхши кўрарди.

Қизгина бирам тиришқоқ эдики! Бозор растасидан жой олишга улгуриш учун тонг отмасданоқ боғчага кирар, саҳарги изғириндан жунжикиб қулупнай терар ёки гулларни кесиб, Валенсия шаҳри дарвозасидан биринчи бўлиб кирар эди. Полизларига сув олиш учун Тофоль амакининг навбати етган тунларда қиз этакларини липпасига қистирирди-да, оғир сўқани итоаткорона олиб чолга эргашар, зовур билан ариқ туташган жойларга тупроқ ташлаб ясалган ғовларни очишга ёрдамлашарди. Занг ранги урган сув ариқларга таралиши биланоқ, чанқаган ер уни кулкуллатиб ютиб юборарди.

Мадридга жўнаш учун карвон тўплана бошласа, қиз шамолдек елиб, жўякларни титиб чиқар, қадоқловчи аёл сабзавотларни катта-катта саватларга жойлаб улгурмасдан, кучоқ-кучоқ атиргул, чиннигулларни кесиб келарди.

Шу қадар кичик боғ орқасидан тирикчилик қилиш учун бош кўтармай ишлаш, бир лаҳза бўлсин, ерни унутмаслик керак. Ота-бола худди ўжар, хала урмаса, қимирламайдиган хачир учун жон куйдиргандек уринишарди. Тофоль амакининг экинзори инқилоб вақтида мусодара этилиб, ижара ерлари сифатида тақсимлаб юборилган кенг монастир боғининг бир қисми эди. Шаҳар кун сайин кенгайиб, атрофдаги экинзору боғларни ютиб борар, чол боғчасини қанчалик лаънатларга

кўммасин, ер эгаси бир кунмас-бир кун мўмай пулга учиб ерни шаҳар учун сотиб юбориши мумкинлиги хаёлига келиб қолса, қалтираб қоларди.

Чол ўзининг бутун умрини, олтмиш йиллик меҳнатини шу боғчага кўмган, ернинг бир қаричи ҳам бўш қолмаган. Дарахту буталар зичлигидан, боғчанинг ўртасида туриб ҳар бурчига назар солганда ҳам девор ўрнидаги тўсиқлар кўринмасди.

Магнолия, қизил мевали бутазорлар, пушти ясмин буталари, чиннигул ва атиргул – барининг нархи бор, уларнинг ҳаммаси феъл-атвори ғалати шаҳарликлар жон деб пул тўлайдиган мол.

Чол боғининг гўзаллигига лоқайд, фақат тушумни ўйлайди. У гулларни худди майсадек, кучоқ-кучоқ кесиб юборишга тайёр, араваларни мева-чевага тўлдириб ташлашни истайди, очкўзликка муккасидан кетиб, бечора Бордани қийнагани қийнаган. Қиз йўтали тутиб, бир дақиқага тўхтаса, кўпол ўшқирик янглиғ, курагига кесак келиб тегарди.

Қўшни аёлларнинг аччиғи чиқарди. Бу чол қизни адои тамом қилади-ку! Ахир бояқшнинг йўтали кун сайин кучайиб боряпти! Лекин чолнинг жавоби тайёр: қизча йўталаётган бўлса, нима қилсин, тақдири шу экан, қорни тўқ, нонсиз, гуручсиз қолиб кетмаяпти, баъзан ҳиссасига камёб неъмат – қонли колбаса билан пиёз тегиб қолади. Якшанба кунлари қизининг хурсандчилик қилишига, яъни хонимчалардек черковга жўнашига халал бермайди, юбка сотиб олиш учун уч песет берганига ҳали бир йил ҳам бўлгани йўқ. Қолаверса, у қизнинг отасими ё йўқми? Тофоль амакининг оталик ҳисси худди қадим римликлар тарозисида ўлчангандек: фарзанднинг ҳаёти ҳам, ўлими ҳам отанинг измида, дилининг қат-қатига яширинган меҳрини уюлган қош-қовоқлари, ғазабнок қарашлари, баъзида жаҳлланиб туртишлари билан ифодалайди.

Қиз бояқш зорланмасди. Ўзи ҳам кўпроқ ишлашга уринарди, фақат боғларини тортиб олишмаса бўлгани. Кўпинча боғча сўқмоқларида ўзи она деб атаган, бир вақтлар ёрилиб кетган қўллари билан уни эркалаган кекса аёлнинг ямоқ этаклари липиллаб ўтгандек туюларди. Бу ерда қиз севган ҳамма нарса: болалигидан таниш дарахтлар, қизлик кўнглида оналик муҳаббатига ўхшаш ҳислар уйғотувчи гуллар бор эди. Қиз учун гуллар гўё фарзанддек, чунки улар ғариб болалигининг кўғирчоқлари эди. У ҳар тонг ғунчалардан янги гуллар бунёд бўлишини таажжуб билан кузатар, ғунчалар аввал уялибгина, худди бегона назардан яширинмоқчи бўлгандек, ўз гул япроқларини қисиб олишини, кейин бирдан дадилланиб, митти рангдор мушаклардек портлаб ёрилишини кўрарди.

Боғча қиз учун туганмас қўшиқ куйларди, унда ранглар куйи, япроқлар шитири ва яшил гумбаз остида юғураётган, итбалиққа тўла лойқа зовурдаги сувнинг бир текис жилдираши билан қўшилиб кетарди.

Жазирама туш пайти чол мизғигани ётганда, Борда боғчани кезар, баҳорни қутлаш учун энг соз либосини эгнига илган ниҳолларнинг гўзаллигига маҳлиё бўлиб тикилади.

Оппоқ лилия бал либосларига ўранган қизлар мисоли нафис тебранади. Нимпушти камелия киши тасаввурида ўзининг кўркам сирларини яширмасдан тўшақда осойишта чўзилган гўзалнинг илиқ баданини жонлантирарди. Танноз бинафша барглар орасига яшириниб, нозик ислари билангина ўзини ошкор қиларди. Ҳамиша баҳор гуллари ўтлар орасида олтин сўлкавой сингари сарғаяр, чиннигуллар оқими алвон қалпоқ кийган инқилоб қўшинларидек пушталарни тўлдириб, сўқмоқларни қамал қилган, улар устида магнолиялар фил суягидан ясалган ладандонга ўхшаш косаларини тебратиб, сархуш қилувчи черков ладанларидан ҳам хушбўй ҳидлар сочар, капалакгуллар – нафармон бахмал қалпоқча кийган шўх миттилар қизнинг назарида:

– Борда, Бордета! Мунча иссиқ! Худо ҳақи! Сув... – дея шивирлаётгандек туюларди.

Ҳа, гуллар шивирларди, қиз буни аниқ эшитарди! Ҳорғинликдан суяқлари зирқилласа-да, қиз гулчелаққа сув тўлатгани зовур сари югурар, гулчелақдан ёғилган ёмғирдан руҳланган гуллар унга миннатдорлик ила бош тебратарди.

Нозик бандларни кесар экан, кўпинча Борданинг қўллари титрар эди. Гуллар ўз умрини яшаб ўтиши учун жон деб уларни пушталарда қолдирган бўларди! Лекин тирикчилик учун саватларни гулларга тўлдириш, уларни Мадридга жўнатишдан бошқа иложи йўқ эди.

Узоқ сафарга кетаётган гулларга қизнинг ҳаваси келарди. Мадрид! Қандоқ шаҳар экан у? Унинг ҳаёлига эртақларда тасвирлангандек шоҳона саройлар – деворлари чиннидек ярқироқ кенг хоналар келарди, атроф тўла кўзгу, уларда минглаб чироқлар, сочларига гуллар тақилган башанг хонимлар акс этади.

Бу тасаввур шундай жонланар эдики, худди қиз буларни қачонлардир, балки ҳали дунёга келмасидан аввал кўргандек!

Мадридда хўжайиннинг ўғли яшарди. Бола чоқлари улар бирга ўйнардилар. Ўтган йили у балоғатга етган кўркама йигит бўлиб боғларига кириб келганида, Борда уялиб қочиб кетди. Ҳаяжонли хотиралар! Қиз бир вақтлар зовурнинг лабида ёнма-ён ўтирганларини, бола унга бирданига гўзал маликага айланган камбағал, етим бир қиз – Золушка ҳақида ҳикоя қилганларини эслаб, юзлари ёнди.

Унутилган барча болаларнинг доимий орзуси уни ҳам олтин қанотлари остига олади. Гўё эшик олдига ажойиб арава келиб тўхтади, ундан гўзал бир хоним тушади-да: “Қизалоғим! Ниҳоят, топдим сени!” – дейди.

Худди эртақдагидек. Кейин – башанг либослар, саройдаги бахтли ҳаёт, ниҳоят, у ҳақиқий жанобга турмушга чиқишга рози бўлади (сенга уйланишга тайёр шаҳзода доим ҳам топилавермайди-ку!).

У борлиғи билан орзуларига берилган маҳал, гарданига кесак келиб тегади.

– Ҳой, мунча анқаясан? – дея ўшқиради отаси.

Яна ишга берилади, тагин ерни ўйиб, қийнай бошлайди, назарида замин гулларга бурканаётиб, оғриқдан инграйди.

Кўёш боғчани қиздиради, дарахтларнинг пўстлоғи дарз кетади. Одатда салқин бўлган эрта тонгда Борда худди кун тиккага келган пайтдагидек терга ботади, янада озади, кучлироқ йўталади.

Ўзи тушунарсиз маъюслик билан ўпган гуллар унинг ҳаётини тортиб олаётгандек, юзидаги қизилликни ўчириб юбораётгандек туюлади.

Докторни чақириш ҳеч кимнинг эсига келмасди. Нега? Докторга пул тўлаш керак, Тофоль амаки эса тиббиётга ишонмасди. Мана, жонзотлар, табибсиз ҳам, докторсиз ҳам яшайди, дерди у.

Бир кун эрталаб Борда қўшни аёлларнинг ачиниш билан қараб пичирлашганларини эшитиб қолди. Қизнинг ўткир қулоқлари шивирлаб айтилган гапни дарров илғади: “У кузга, хазонрезгига ҳам етолмайди”. Шу кундан бошлаб бу ҳаёл уни тинмай таъқиб қила бошлади.

Ўлиш! На илож, майли... Фақат бечора чолга қийин: бир ўзи, ёрдамчисиз қолади. Агар ҳаёт билан видолашмоққа тўғри келса, жуда бўлмаса, онаси кетгандек – авжи баҳорда, ранглар қўшиғи бахтиёр кулгу сингари кўкка ўрлаганда кетса! Фақат кузда ўлмасин, фақат бу маъюс фаслда, ер яланғочланиб, ҳимоясиз дарахтлар худди супургидек шўппайган, пушталарда қиш гуллари ҳазин тебранган паллада кетмасин!

Дарахтлар барг ташлаган кунлар! Борда кузда хунук оғочларга айланувчи дарахтларни ёмон кўриб қолди, у худди ўлим олиб келаётгандек туюлган дарахтларни кўриқлаб юрган кезлари бундан юз йил аввал монахлар ўтқазиб кетган пальмани – қомати расо, ҳилпироқ патлардан жиға таққан юксак дарахтни жон дилдан севди. Пальманинг барглари ҳеч қачон тўкилмас эди!

Қиз бу ақлдан эмаслигини англарди, лекин мўъжизага мойиллик ҳисси унинг дилига умид бахш этарди, бечора Борда истироҳат чоғлари Биби Марьям оёқлари остидан даво излаган баъзи художўйлар мисоли ўткир учли япроқлар соясидан паноҳ изларди.

Унинг сўнги ёзи пальма остида ўтди. Бир куни қиз гўё ер қаърида биқирлаётган вулқонга йўл очгандек, тупроқдан буғ сиқиб чиқараётган қуёш энди унинг жунжиккан баданини исита олмайдиган бўлиб қолганини сизди. У худди шу ерда, пальма остида дарахт япроқларини узиб олаётган дастлабки изғиринларни кутиб олди. У одамларнинг кўз ўнгида кун сайин сўлиб, маъюсланиб борарди, энди унинг қулоқлари боғчанинг инсон илғамас шитирлашларини ҳам эшитар эди.

Оппоқ парвоналар Борданинг боши устида айланаркан, уни ўзга оламга, хуш исли ажойиб гуллар ўзини парвариш қилганларнинг ҳаётини тортиб олмайдиган шафқатли дунёга олиб кетишни тилагандек, қизнинг нам пешонасига астагина қанот теккизарди.

Қиш ёмғирлари қизни боғчадан топа олмадилар. Оғир томчилар Тофоль амакининг букик белига тушди. Чол доимгидек сўқани қўлида маҳкам тутган, кўзларини ерга тиккан, қисматига тушган йўлдан қашшоқликнинг итоаткор аскарига хос бемаъни лоқайдлик билан кетиб боради. Ишлаш керак, бир сиқим гуруч сотиб олиш, вақтида ижара ҳақини тўлаш учун ишлаш, ишлаш керак!

Энди у ёлғиз, қиз онасининг ортидан кетди.

Чолнинг серҳосил, гўё ўлим нафаси тегмагандек гуллаб-яшнаб, муаттар ислар таратиб ётган, одамнинг умрини емирувчи, бир кун келиб, чолни ҳам адои тамом қилувчи мана шу дийдаси қаттиқ ердан бошқа ҳеч нарсаи йўқ.

Чол етмиш ёшида икки кишининг юмушини қилишга маҳкум. У ерни аввалгидан ҳам тиришиб чопади, атрофидаги алдоқчи гўзалликка қарамай, бош кўтармай ишлайди. У биладикки, бу гўзаллик унинг машаққатли меҳнатлари самараси, чол фақат битта истакка мубтало – ўзи яратган гўзалликни қимматроққа пуллаш. Шунинг учун чол даладаги пичанни ўргандек, гулларни бамайлихотир кесиби бораваради.

*Рус тилидан Рисолат ҲАЙДАРОВА
таржимаси*

Булоқ кўз очди

Ҳаёт иси

Зебо НУРМОНОВА,
Зулфия мукофоти совриндори

* * *

Йўл-йўлакай йўқлама мени,
Юз-кўзларинг ёнсин сўзимдан.
Яқин-йироқ бўлмасин дийдор,
Асло, олис кетма ўзимдан.

Еру осмон кийсин гулранглар,
Туну кунинг мени десин, айт.
Кеча-кундуз кўзларимга боқ,
Кел, согинчим, севги учун қайт!

Ошиқ-маъшуқ бўлсин исмимиз,
Дўсту душман ҳайратда қотсин.
Нигоҳларинг ахтарсин мени,
Тонгларинг ҳам мени деб отсин.

Ошиқ-маъшуқ бўлсин исмимиз...

* * *

Севгим – ёмғир, севгим – қор, менинг,
Севгим – сиртмоқ, севгим – дор, менинг.
Мен барига чидагум, зотан,
Қалбда улкан севгим бор менинг.

Севгим – баҳор, севгим – қуз, гоҳо,
Севгим – тупроқ, севгим – ҳур само.
Қанотларим учмоқ истайди,
Дийдорингни истайман, Худо!

*Севгим – саҳро, севгим – денгиздир,
Севгим менинг мутлоқ тенгсиздир.
Ожиз юрак, бедаво юрак,
Севдим, севгим менинг тилсиздир.*

*Севгим – қалъа, севгим – бир қулба,
Севгим яшар ол атиргулда.
Севиб-севиб ўлмоқ истаيمان,
Айланмасдан хазон ё қулга.*

Севгим – ёмгир, севгим – қор, менинг...

Хоразм

Кумуш ЎСАРОВА

* * *

*Кўзнинг косасида қотган қорачиқ
Нур каби, дур каби тўкилаётир.
Кўкнинг кийимини кийган бу кўнглим
Сўнги чекигача сўкилаётир.*

*Ўнгу сўлимда ҳам топилмас ором,
Ҳатто тушимда ҳам ўтли хавотир.
Мақсад ҳам қолмади ва ёки ишонч
Топилмас кўнглимни асрашга қодир.*

*Калавани берманг, топилмас сўнги,
Гўё тўхтаб қолди ақлу фаросат.
Бир ёнда онамдир, бир ёнда кўнглим,
Юрак безовтадир, юрак аросат.*

*Бир ёнда меҳрдир, бир ёнда сеҳр,
Елкамни эзади унинг залвори.
Ё раб, бу кунимнинг топгин ечимин
Ҳар тонг сўраяпман сендан ёлвориб.*

*Бир кун тошга бориб урилар бошим,
Тўрт томон бирдайдир, бирдай ўнгу сўл.
Жумбоқни ечмоққа топилмас имкон,
Ҳамон ўртадаман, ҳамон икки йўл...*

* * *

Бошимга болишин тутади осмон,
Авайлаб, етаклаб боради йиллар.
Сени ўз бағрида асрайди омон,
Мени ўз бағрига олмаган диллар.

Согинчга ўзимни отмоқчи эдим,
Юракни савалаб йиғлатди ақлим.
Ярашиб турсин деб киприкларингга
Бахтнинг дурларини авайлаб тақдим.

Гулнинг шабнамига чайдим юзимни,
Хазондай уйилиб кетибди гардлар.
Мендаги қувончга ишонма, асли,
Кўзимда қалашиб ётибди дардлар.

Сенинг юрагингда турфа гул ҳиди,
Сенинг кўзларингда ўзгача наҳор.
Фақир юрагимдан бир ишқни истаб,
Пойимда қовжсираб бормоқда баҳор.

Жиззах**Мамлакат ЎКТАМ**

* * *

Юрагим
гупирар – тошқин сой,
Мавжларидан сачрар
гавҳар, ёқутлар.
Сўнг,
заминга сингиб,
унади ифорли чечаклар.
Саболар талашиб ифорин
ошиқ юракларга илинар...

* * *

Қувончдан яшнайди нигоҳим,
лабларимга меҳмон
бўлар табассум.
Руҳимда ҳайқириб
согинч дарёси,

Йўл очади
висол юртига.
Кўзларимда балқар
бетакрор илинж...

Фаргона

Сирожиддин ИБРОҲИМ

* * *

Жонбахиликда оқмоқда дарё,
Бул дарёнинг руҳи самандар.
Тийнатида тирикликдир жо,
Ибтидодан интиҳо қадар.
Ўзанидан ошдимми, билинг –
Ҳасрат қилган мендек жунунлар,
Ҳайқириши ишқнинг “оҳ”идир.
Ўтган жойи муборак унлар
Сеҳри ила қолур чулганиб.
Нурга тўлар, ҳаттоки, тунлар.
Ой ўзини олгайдир таниб,
Дарё борар, аксин кўтариб...

* * *

Боз қараб зарқ пишган меваларига,
Юраги сиқилиб, хўрсинар, эҳ, ёз.
Не бўлса розийдим, майли, барига,
Баҳор қачон қайтиб келар экан боз?!

Кузда баргларига видолар айтар,
Йиғлайди, атрофи бўлиб қолар жим.
“Баҳор юрагимга қачонлар қайтар?”
Мен уни соғиндим, ёмон соғиндим!

Қишда айланмайди калимага тил,
Ҳушидан кетади, йиғлашдан толиб.
Ачинмасдан, лоқайд ўтади бир йил,
Баҳор уйғотади, сўнг, бўса олиб.

Баҳорнинг бағрига отар ўзини,
Шодликдан бир лаҳза қолгайдир тиниб.
Сўнгра, дер: “Тарк этиб кетасан мени!”
Ва, яна йиғлайди, баттар соғиниб.

Сурхондарё

Озода САРАФРОЗ

* * *

*Бахт эпкини бошимни силар,
Кўкдан тушар майдаланиб қор.
Оқ йўл тилар, пояндоз тўшар,
Ахир, ваъда қилинган дийдор...*

*Кувонч келар, қайғум бўлса ҳам,
Интизорлик бўлади бекор.
Барча гуссам бўлганда ҳам жам,
Титроқ қалбга сололмас озор.*

*Отилмасин қуёш ёйлари,
Яна дилга ваҳм тушади.
Омонатдек висол онлари
Эриб битган қорга ўхшади.*

*Фасллардан умрим ўтарми,
Шундай кунлар бўларми такрор?
Қисматимми ё сен ўжарми,
Бирга қолдинг севганда баҳор?!.*

*Сезмай қолдинг ёққанида қор,
Бошдан-оёқ белади мени...
Йиғламайин сақлаганча ор,
Кутаяпман...
Кўрайин сени.*

*Келиб-кетгин, майли, хайрлаш,
Мен атамай “бирров”ларни ёр.
Сўнгра, қўлдан келмас тўғирлаш,
Топай бугун йўқолган дийдор.*

* * *

*Бекатда сўппайиб турибман ўзим,
Юзимга шапалоқ тортади шамол.
Билмайман, қайларга элтади йўлим,
Бекатим номи не, ўйимда савол?!.*

*Ёшлик бекати деб бўлмайди атаб,
Топилмас танимда шижоат, мажол.*

*У кўнглимдан тушиди, йўқолди садаф,
Бир куни ёқамдан тутади увол.*

*Шодлик бекати деб бўлмайди бунни,
Юрагим ёрилиб, келар ўлгиси.
Шундай аҳволингга ёмғирли куни,
Атрофда ганимнинг чақмоқ кулгиси.*

*Севги бекатимас, тафт, олов йўқдир,
Мени ўраб олган шамоллар совуқ.
Ишқ ёйдан бесамар отилган ўқдир,
Шул қисмат тақдирдан ёзилган ёзуқ.*

*Тикилиб олисдан умид кўзига,
Тақдир тилагига бу кун кўн, дилим.
Бўйин эг синовчи дунё сўзига,
Сабр бекатидир – менинг манзилим.*

*Англадим, бу бекат кесишган йўлдир,
Ҳаёт сўқмоқлари ундан бошланар.
Бу тақдир томонга чўзилган қўлдир,
Биринчи қадамим бугун ташланар.*

Сурдарё

Акбар КАМОЛОВ

* * *

*Бугун қўлим осмонга етаяпти,
Қуш пати дилимни шод етаяпти,
Қара, менга қўлин силкиб кетаяпти,
Қалбга ҳаёт исин тутган болалигим.*

*Онам айтар, менга борин айтгин, энди,
Уйланасан болаликни отгин, энди,
Зор-зор йиглаб айтаяпман, қайтгин, энди,
Мендан араз қилиб кетган болалигим.*

*Менга ҳовуч тупроқ беринг, гулзорнимас,
У кетаяпти, қувонч беринг, озорнимас,
Бойлик ёки кўзи сулув дилдорнимас,
Мендан фақат шўхлик қутган болалигим.*

*Сен кўзимни нурга туташ этаяпсан,
Муз қалбимни сен-ку оташ этаяпсан.
Наҳот, мен-ла, видолашиб кетаяпсан,
Ой тигига қўлим тутган болалигим?*

*Сендан, қайта топиб бўлмас қувонч олдим,
Қанча қаро қалбга ёруғ нурлар солдим,
Нега, энди, кўзёш тўкмай туриб қолдим,
Ахир мендан йироқ кетган болалигим?*

*Сен несанки, оппоқ нурга чулганасан,
Бутоқдаги япроқ каби тўлгонасан,
Бир кун келиб, сен боламда уйгонасан,
Дил тўрида мудраб қолган болалигим.*

* * *

*Бугун мен дунёни кезиб юрибман,
Қалбимнинг бир жойи огринаяпти.
Тушидаю ўнгимда сезиб турибман,
Онам мени жуда соғинаяпти.*

*Узоқ-узоқларга илм истаб келдим,
Гоҳида югурдим, гоҳида елдим,
Ҳозир хаёл суриб, мен шуни билдим,
Онам мени жуда соғинаяпти.*

*Юрибман орзуйим осмонларида,
Шодонман ҳаётнинг дostonларида,
Аммо у соғинчининг бўстонларида,
Онам мени жуда соғинаяпти.*

Тошкент

Матлуба УЛКАНБОЕВА

* * *

Нафис чайқалади бир туп наматак.

ОЙБЕК

*Қоялар бағрида оқ, оппоқ мунчоқ,
Нафис тебранади эрка тоғ гули.
Баҳайбат қоялар бағрида уйгоқ:
У умид учқуни, туйгулар гули.*

Тошлар орасидан буй чўзиб кўкка
Митти баргларида титроқ ҳаяжсон,
Қоялар бағрига тушганча чўкка
Олис булутларга тутқзади жон.

Тоғ гули орзумга эгизак сингил,
Хаёлларим каби тиниқ ва мавжли.
Нозик кўзларида кўнглим бир шингил,
У кўк тоқига осмоққа ҳақли.

Тоғ гули, тоғ гули, суюкли эркал,
Бардошинг шерик қил, маъсум опангга.
Сиқиқ қояларнинг ортидан аста
Бош кўтармоқликни ўргатгин манга.

Тоғ гули тебранар, кичкина тўлқин,
Тоғ гули мавжланар, кўнглимда тошқин.

* * *

Эзгулик – бобомнинг эски ҳовлиси,
Булоқбоши. Қари беҳи дарахти.
Бобомнинг оппоқ чўққи соқоли:
Эзгу дуоси, мангу дуоси.

Эзгулик қанчалар олисда қолдинг,
Ой каби ёрқинсан, ой каби узоқ.
Эзгулик қаерга беркиниб олдинг,
Сароб каби кўриниб, қўясан тузоқ.

Бугун ҳайрат этмам, сени кўрмасам,
Доим шундай бўлгандай гўё:
Сен келмасанг, ўзим бормасам,
Борлигинг-да, мен учун рўё.

Сен энди шунчалар камёбсан, гўё,
Шарқироқ дарёга тушгандай танга.
Ёки риёнинг ортидамисан,
Меҳр деб, парда тутдилар сенга?

Эзгулик, сен мавжуд, шубҳасиз,
Устозим қалбида, онам қалбида.
Эзгулик, сен макон тутгансан
Қалбимнинг энг нозик, чуқур ерида...

Наманган

Наргиза ЮНУСОВА

* * *

Тунлар кипригимдан қоқилган сурма,
Кўзларимга инган баҳорий тонглар.
Югуриб толдинг вақт, қўй, бир пас юрма,
Буюргин, тўхтасин: лаҳзалар, онлар.

Агар хаёлингга оғирлик қилса,
Қодирман ўтмишини юлиб ташлашга.
Зулмат ҳаётимга кирмасин, десанг,
Розиман кипригим қоқмай яшашга.

* * *

Нурлар сешиб супураман остонангни,
Ҳар саҳарда, буни сен ҳам билсанг керак.
Башарти, мен оймомага келин бўлсам,
Тўёнага юлдуз олиб келсанг керак.

Ўлмай туриб, айрилса-да, чин ошиқлар,
Ўз йўлида қўлин силкиб кетишмаган.
Кўп куюнма биласан-ку, ахир, улар
Бир-бирига бутун умр етишмаган.

Самарқанд

Адабиётшунослик

Умарали НОРМАТОВ,
филология фанлари доктори,
профессор

САРГУЗАШТ САРДОРИ

Жаҳон сўз санъати дунёсида “саргузашт адабиёти” деб аталган ажабтовур яратик – хилқат бор. Саргузашт адабиётига таъриф берганда, бу соҳа мутахассислари ҳаётда юз берган ёки тўқиб чиқарилган ғаройиб воқеа-саргузаштларни қизиқарли ҳикоя қилувчи асарларни назарда тутадилар; уларга хос хусусиятлар: сюжет воқеаларининг фавқуллодда сирли-сеҳрли тус олиши, ўткир интригаларга бойлиги, воқеалар ривожидида қутилмаган кескин ўзгаришлар, персонажлар қисматида терс бурилишлар юз бериши, асар қаҳрамонларининг турли синовларга дуч келишию ҳар қандай тўсиқларни енгиб ўтиб, турли-туман бало-қазолардан омон чиқиши каби жиҳатлар тилга олинади. Сўз санъатининг барча тур, шакл – жанрларида бўлганидек, саргузашт адабиёт намуналари орасида ҳам юки йўқ, енгил-елпи, шунчаки олди-қочди воқеалар баёнидан иборат “асарлар” билан баробар, “саргузашт”ни чинакам санъат мақомига кўтарган нодир адабий дурдоналари ва ҳар бир миллий адабиётда унинг етук дарғалари ҳам бор. Сервантеснинг “Дон Кихот”, Ф.Рабленинг “Гаргантюа ва Пантагрюэль”, Ж.Свифтнинг “Гулливёрнинг саёҳатлари”, А.Дюма, Ф.Купер, М.Рид, Р.Стивенсон, Р. Хаггард каби адибларнинг каттаю кичик баравар севиб ўқиладиган дунёга машҳур асарлари шулар жумласидан.

Ўзбек адабиётида бу турнинг илк замонавий намуналарини Абдулла Қодирий яратди, “Жинлар базми”, “Калвак маҳзум”, “Тошпўлат тажанг” бу йўналишдаги дастлабки тажрибалар эди; ўтган асрнинг ўттизинчи йиллари миёнасида дунё юзини кўрган Фафур Фуломнинг “Шум бола”си миллий саргузашт адабиётимизнинг чўққиси бўлди.

Шундан кейин мазкур жанрнинг ҳам мазмунини, ҳам бадииятини юқори кўтарган ижодкорлардан бири, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Худойберди Тўхтабоев бўлди. У бадиий ижодни ҳам катталар, ҳам болалар учун ҳикоялар ёзишдан бошлади, катталар учун ёзганларидан бири “Фельетондан сўнг” ҳикояси конкурс мукофоти билан тақдирланди, болаларга ёзганлари “Шошқалоқ” тўплами ҳам ижобий баҳо олди, лекин у катталар ҳаётидан олинган “Жонгинам, шартингни айт” ва болаларга аталган “Сеҳрли қалпоқча” номли илк саргузашт қиссалари билан элга танилди. Айни шу икки асарида унинг асл бисоти, чин истеъдод майллари яққол намён бўлди. Омадни қарангки, ҳар икки асарни китобхонлар ҳам, адабий танқид ҳам бирдек хуш қабул қилди. Бундан руҳланган ёш адиб “Сеҳрли қалпоқча” қиссасини кенгайтириб, 1969 йили “Сариқ девни миниб” номи остида романга айлантирди. 1973 йили бу асарнинг мантиқий давоми тарзида “Сариқ девнинг ўлими” дунё юзини кўрди. Сўнг бирин-кетин “Беш болали йигитча” (1976), “Қасоскорнинг олтин боши” (1980), “Йиллар ва йўллар” (1983), “Ширин қовунлар

мамлақати” (1986), “Жаннати одамлар” (1986) майдонга келди. Бу романларнинг аксарияти ўзимизда ҳам, хорижда ҳам доғруғ қозонди, хилма-хил мукофоту совринларга сазовор бўлди. Шу тариқа, миллий сарғузашт адабиётимиз сардорига айланган адибнинг, айниқса, “Сариқ девни миниб” билан “Сариқ девнинг ўлими” романлари жаҳон кешишда рекорд қозонди, жаҳоннинг ўттизга яқин мамлақатларида чоп этилди, жаҳондаги шу турнинг етук асарлари қаторидан муқим ўрин олди.

Бу асарлар халқимиз маънавий ҳаётда чуқур из қолдирди. Кейинги ярим аср давомида мактабда таълим олган миллат фарзандларининг деярли барчаси учун Худойберди Тўхтабоев романлари қаҳрамонлари, хусусан, Ҳошимжон билан Акрамжон ўз жигарларидек таниш, қадрдон бўлиб кетган.

Хўш, Худойберди Тўхтабоев сарғузашт романларига шуҳрат келтирган омиллар нималардан иборат? Менимча, **биринчидан**, бу романлардаги сарғузаштлар ифодаси жанр тақозосига кўра тасаввур, таҳаяул маҳсули бўлмиш кутилмаган фавқуллода ҳодисалар силсиласидан иборат бўлса-да, улар миллий заминга, муаллифнинг ҳаётий тажрибалари асосига қурилгани билан қимматлидир. Худойберди Тўхтабоев ҳатто ўзи бевосита шохид бўлмаган воқеа-ҳодисалар, чунончи, “Қасоскорнинг олтин боши”, “Ииллар ва йўллар” романларида ҳам қаҳрамонлар сарғузаштлари тасвири, талқинида ўз ҳаётий тажрибаларидан келиб чиқиб қалам сургани яққол сезилиб туради. **Иккинчидан**, адиб романларининг қаҳрамонлари болалар бўладими, катталар бўладими, ким бўлишидан қатъи назар, улар тасвири, талқини ҳамиша болаларга хос нигоҳ, самимият билан йўғрилган. Ёзувчи Шукур Холмирзаев топиб айтган: “Худойберди аканин табиатида ўзи қандайдир мўъжаз, яхши маънода болалик бор”. Айни мана шу хислат – болаларча беғубор соддалик асарларига кўчиб ўтиб уларга ажиб руҳ, самимият бахш этади. **Учинчидан**, адиб асарлари поэтикаси, ифода тарзи, усуллари жиҳатидан рангбаранг; улар орасида соф ҳаётий, реалистик йўналишдаги романларни ҳам, миллий халқ оғзаки ижоди анъаналари билан йўғрилган хаёлий фантастика, замонавий жаҳон тажрибаларига хос шиддаткор детектив намуналарини ҳам, тарихий-биографик сарғузашт турларини ҳам учратиш мумкин. Муаллифнинг шундай романлари ҳам борки, уларда бир эмас, бир неча ифода тарзи синтезига дуч келамиз. **Тўртинчидан**, асарлари қандай шакл, кўриниш, руҳда бўлишидан қатъи назар, ҳатто кескин драматик, фожиавий вазиятлар ифодасида ҳам ҳазил-мутойиба, юмор ёндош ҳолда келади. Ниҳоят, **бешинчидан**, олтмишинчи-етмишинчи йиллар адабиётида етакчи тамойилга айланган асарда “гап айтиш”, ҳаётнинг жиддий муаммоларига муносабат билдириш, муаллифга тинчлик бермаган, қалбини ўртаган, кўлига қалам олишга ундаган ҳаёт ва шахс жумбоқлари борасидаги дил сўзларини, кўнгил дардларини, армон-ўкинчларини тўкиб солиш ҳодисаси Худойберди Тўхтабоевнинг болалар учун мўлжалланган сарғузашт асарларига ҳам хос етакчи хусусиятлардандир. Адибнинг “Сариқ девни миниб” номли романининг қаҳрамони – Ҳошимжон табиатан кулдирувчан, қизиқчироқ. У топиб гапиради, жўн гапларга ҳам тўн кийдириб юборади. Унинг нутқи ҳазил-мутойиба, киноя-кесатикларга ниҳоятда бой. У ўзгаларни кулдиради, ўзи эса сира кулмайди. Асарни худди шу хил бола тилидан ҳикоя қилиш юморист ёзувчи учун жуда-жуда қўл келган.

Ҳошимжон кўринишдан ниҳоятда содда, гўл, ширинсухан, майин-мулойим бола, ойиси чақирганда “Лаббай, ойижон”, иш буюрганда “Хўп бўлади, ойижон”, деб туради. Аслида, у хийла муғомбир, қув, шўх бола. У укаларига кун бермайди, ўзига топширилган ишларни укаларига буюради, борди-ю, улар бажармаса ҳоли чатоқ – оч биқинига мушт келиб тушади. Мактабда ҳам шундай. Топшириқларни бажаришга уринади. Унинг дўсти ҳар қандай масалани кўз очиб-юмгунча ишлаб ташлайди. Ҳошимжон ҳам бўш келмайди, кўз очиб юмгунча ундан кўчириб олади. Фақат бу билан кифояланмайди, ҳатто мактаб директори номига қийин дарсларни жадвалдан чиқариб ташлаш ҳақида ариза ёзади. Хуллас, унинг меҳнатга сира тоби йўқ, ҳар соҳада ҳар доим осон йўл қидиради. Бироқ, бу йўл уни яхшиликка элтмайди, ўқитувчиларнинг дашномига, ойисининг таъқибига учрайди.

Ҳошимжон отдан тушса ҳам, эгардан тушган эмас. Соддадил бола ўз “этиқоди”дан қайтган эмас. У ҳамон ўқимасдан, меҳнат қилмасдан шуҳрат ва мартабага эришиш йўлини қидиради. Шу орада бирдан унинг иши юришиб кетади. Хоҳлаган нарсасини муҳайё этадиган афсонавий сеҳрли қалпоқчани топиб олади ва у билан сайрга чиқади.

Шу ўринга келиб, саргузашт асар ярим фантастик тус олади, бири-биридан қизиқ, бири-биридан қулгили ғаройиб саргузаштлар бошланиб кетади. Ҳошимжоннинг кўнгли ниҳоятда чоғ. Мана, энди, у ўз ўқитувчилари қўлида ўқимасдан туриб ҳам ҳар қандай касб эгаси бўлаолиши мумкинлигини кўрсатиб қўймоқчи, кўкси тўла орден, катта шон-шухратлар билан қишлоғига қайтмоқчи. Афсус, минг афсус, ҳатто афсонавий сеҳрли қалпоқча ҳам бу борада Ҳошимжонга кўмак беролмайди. Сеҳрли қалпоқча муҳайё этган имкониятлар ҳар сафар қутилмаган кўнгилсиз оқибатларга олиб келаверади, қаҳрамоннинг бахти энди қулай деб турганда, ишнинг пачаваси чиқиб қолаверади. У агроном ҳам бўлади, шоир ҳам, артист ҳам, инженер ҳам бўлади, бироқ, ҳар сафар билимининг, тажрибанинг йўқлиги ишнинг белига тепаверади. Зотан, асардаги қулгининг ҳақиқий манбаи худди ана шунда.

Муаллиф ёш қаҳрамон характери ва саргузашти тасвирида бир ёқламалиқдан қочади, қаҳрамонни олабўжигга айлантириб юбормайди, қаҳрамон ҳали бола эканини доимо назарда тутади; Ҳошимжон табиатида ўзига ярашадиган қандайдир эркатойлик, одамни ўзига тортадиган самимият, жозиба бор; аслида, унда ҳеч қанақа ёвуз ният йўқ, у муайян даражада романтик, орзу-ҳаваслар эгаси. Бироқ, у орзу-ҳавасларга элтадиган катта йўлдан бир муддат четга чиқиб сарсон-саргардон бўлади, қулгили вазиятларга тушиб қолади. Қаҳрамон қанчалик хатоларга йўл қўймасин, у, аслида, самимият эгаси бўлгани учун асардаги қулги самимий, қувноқлигича қолаверади. Асар қаҳрамони нуқул бемаънигарчиликлар билан шуғулланавермасдан, хайрли ишлар ҳам қилади: у сеҳрли қалпоқча ёрдами билан фолбиннинг кирдикорларини фош этади, олғир, порахўр меҳмонхона ходимларини саросимага солиб қўяди; хусусан, қиссанинг иккинчи қисмида қаҳрамон катта иш кўрсатади, сохта, фирибгар дин ҳомийларининг асл башарасини очиб ташлайди. Учинчи қисмда Ҳошимжоннинг мактабдаги саргузаштлари ҳикоя қилинади. Кўп ҳангомаларни бошидан кечирган қаҳрамонимиз асар охирида бошқача қиёфага киради, орзу-ҳавасларга элтадиган чинакам йўл одоб ва қунт билан ўқишда, меҳнатда эканига тўла ишонч ҳосил қилади. Қисқаси, охир-оқибат қаҳрамон бисотидаги самимият, эзгу хислатлар ғолиб келади.

Дадил айтиш мумкинки, бу роман ёзувчининг ижодий тақдирида бурилиш ясади, шу пайтга қадар катталар ва болалар дунёси оралиғида иккиланиб турган ёзувчимиз “Сариқ девни мини” асаридан сўнг, бутунлай болалар адабиёти майдонига ўтиб олди.

“Сариқ девни мини” эълон этилиб, қўлма-қўл ўқиётган кезлари муаллиф номига мактублар ёғилиб кетди. Аксар ўқувчилар: “Сариқ дев”нинг давоми борми?” “Сеҳрли қалпоқча” омонми?” деб сўрашади, Ҳошимжоннинг галдаги саргузаштлари билан танишиш истагида эканликларини айтишади. Бир чеккаси, китобхон истагини, қолаверса, ёзувчи кўпдан бери кўнглида йиғилиб ётган дарду дунёсини тўкиб солиш ниятида, унинг мантиқий давоми – “Сариқ девнинг ўлими” устида ишга киришди. Муаллиф янги асар устида иш олиб бориш жараёнида, жаҳон детектив адабиёти намуналари, унинг назарияси билан яқиндан танишади, бу тур адабиёт хусусида ўзининг муайян қарашлари – концепцияси шаклланади. Унингча, детективнинг муҳим шартлари шулардан иборат: 1. Асарда, албатта, ижтимоий мотив биринчи ўринда туриши керак. 2. Асарнинг бошланишидаёқ жиноят ёки қотиллик юз бериши лозим. 3. Изқувар ўз атрофидагиларга қараганда ақллироқ, идроклироқ, топқирроқ бўлиши шарт. 4. Китобхон билан изқуварнинг жиноят ҳақидаги хабардорлиги бир хилда бўлиши керак. 5. Мухаббат, оила мотиви биринчи планга чиқмаслиги керак. 6. Изқуварнинг ўзи жиноятчи бўлмаслиги керак. 7. Изқувар жиноятчи ёки қотилни тасодифан эмас, балки майда икир-чикирларни таҳлил қилиб, индуктив мулоҳазалар билан топиши керак. 8. Изқувар кроссворд жумбоғини ечгандек ҳаракат қилиши шарт. 9. Кроссворд жумбоғини ечиш реалистик асосга қурилиши керак. 10. Детектив асарда жиноят битта бўлиши талаб қилинади. 11. Жиноятчининг жиноятни беркитишдаги усталлиги изқуварнинг усталлигидан кам бўлмаслиги керак – изқувар ақлли душман билан юзма-юз бўлиши керак ва ҳақозо.

Адиб янги романини ана шу шартлар асосида қуришга ҳаракат қилади. Ўқувчи бу асарда аввалги китобдан таниш қаҳрамон – Ҳошимжон билан қайта учрашади, унинг ўзга бир жиддий вазиятдаги янги саргузаштлари билан танишади, ўта қалтис вазиятларда сеҳрли қалпоқча мададга келади, ажойиб-ғаройиб кароматлар кўрсатади.

Дарвоқе, аввалдан таниш бу қаҳрамон аввалги ўйинқароқ Ҳошимжон эмас, саккиз йилликни битириб, улғайиб, оқ-қорани таниб қолган. Энди у ўз ҳаёти, тақдири устида

жиддийроқ ўйлайди, ўзига касб танлайди, дастлаб сартарош бўлади, аввалги китобда қаллобликларга қарши кураш жабҳасида шаклланган иштиёқ, иш тажрибалари энди уни каттароқ майдон сари етаклайди, милиция мактабида ўқиб, милиционерликка ишга ўтади; янги китобдаги таажжуб ҳангомалар айна шу нуқтадан бошланади, ўзгача шиддатли детектив саргузаштлар қаҳрамоннинг айна шу янги касб-кори билан боғлиқ ҳолда давом этади.

Худойберди Тўхтабоев кўпдан бери милиция ходимларининг машаққатли ҳаётидан ҳикоя қилувчи, қаллоб, юлғич, порахўрлар қилмишини фош этувчи йирик асар яратишни орзу қилиб келарди. Асарнинг халқ милицияси сафида қирқ йилдан ортиқ хизмат қилган, пок, саховатли қалб эгаси марҳум полковник Раҳимжон ака Отажонов хотирасига бағишлангани бежиз эмас. Китоб муаллифи жиноятчи – қаллоб, юлғич, порахўрлар афти-ангорини, кирдикорларини яхши билади, газеталар таҳририятида фельетончи бўлиб ишлаган кезлари кўп марта бундай жиноятчилар изига тушган, улар билан юзма-юз тўқнашган, уларнинг сиру асрорини фош этувчи ўткир фельетонлар ёзган. Ўша йиллари тўпланган тажриба, бой ҳаётини материал, ундан кейинги кузатишлар ушбу асарга асос бўлган.

Аввалги асаридаги каби “Сариқ девнинг ўлими”да ҳам воқеалар “ярим ёлғон, ярим чин” тарзида, яна ҳам ҳаётини-реалистик, ҳам хаёлий-фантастик тарзда давом этади, муаллиф фантастика тақозо этадиган шартли-хаёлий усуллардан кенг фойдаланади, рамзий детал, образларга, қутилмаган фавқуллодда вазиятларга дадил муурожаат этади; асар сюжетига сирли-детектив тус беради, конфликтни айна шу тур асарга хос яхшилик билан ёмонлик, эзгулик билан қабоҳат орасидаги зиддиятларга қуради.

Романда яхшилик, эзгулик рамзи сифатида изқувар Салимжон ва унинг мададкори Ҳошимжон, ёвузлик, разолат, қабоҳат рамзи тарзида эса Одил баттол тимсоли гавдаланади, улар орасида гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона бетиним, шиддатли жанг кетади. Салимжон билан Одил баттол умр бўйи олишиб келган. Одил ниҳоятда маккор. У Салимжон бошига жуда кўп оғир савдолар солган, уйига ўт қўйган, норасидаларни оловда ёндирган, унинг яккаю ёлғиз фарзандини йўлдан оздириб, қўлига тўппонча тутқазиб жиноятга етаклаган; у ҳамон тинчимайди, эл-юрт олдида Салимжонни шарманда қилмоқ, кўксига пичоқ урмоқ пайида юради. Ўз навбатида, Салимжон ҳам бўш келмайди, бошига тушган мусибатлар туфайли ҳар қанча куйиб-ёнмасин, қалби ўртанмасин курашдан асло толмайди, бўйи-басти букилмайди, иродаси сўнмайди. Ниҳоят, орада кечган аёвсиз кураш – жанг эзгулик тантанаси билан якунланади. Муаллиф ўқувчини хаёл қанотида нурли келажакка – жиноятлар, жиноятчилар барҳам топган, Одил баттоллар музей экспонатига айланган замонларга етаклайди; агар халқ ўз эркини қўлга олиб, қаллобларга курашда бир ёқадан бош чиқариб оёққа турса, бу эзгу – орзулар, албатта, рўёбга чиқажагига сизу бизни ишонтиради...

Аввалги романда бўлганидек, мана шу детектив-саргузашт тарзидаги воқеалар Ҳошимжон тилидан ҳикоя қилинади. Гарчи, бу романда қаҳрамонимиз улғайиб қолган, масъулиятли лавозимни эгаллаб турган, муҳим ижтимоий вазифани адо этаётган бўлса-да, болалиқда теккан одатлари – ўша шўх-шаддодлик, андак қувлик, қувноқлик табиатида сақланиб қолган; ҳатто баъзи ҳолларда у ҳозирги ҳолатини унутиб бутунлай болакайга айланиб қолади, болаларча гўлликка боради. Бу ҳол қаҳрамонимизга, қолаверса, асарга ўзгача самимият, қувноқ руҳ, юмористик оҳанг бахш этади. Ўн саккизга кирмаган ким бор, севги ҳиссини туймаган ким бор, деганларидек, Ҳошимжон ҳам бу ёшда севги кўчасини четлаб ўтиши мумкин эмас эди. Ёзувчи йигитчанинг севги саргузаштларини ҳам, албатта, саргузашт-детектив асар тақозоси доирасида қаламга олади; романнинг умумий руҳига мос тарзда севги саргузаштларини ҳам қувноқ қулги билан йўғрилган ҳолда беради.

Қабоҳату жиноятларга қарши мурасасиз кураш-жанг мотиви кейинроқ, 1986 йили чоп этилган “Ширин қовунлар мамлакатини ёки сеҳрарлар жанги” романида ўзгача тарзда давом эттирилди. Бу асарда аёвсиз кураш энди бошдан-оёқ таҳаюл-хаёлотда фантастик тарзда кечади. Бу романи “Сариқ девни миниб” ва “Сариқ девнинг ўлими” билан боғлайдиган жиҳати шундаки, ҳар икки романда иштирок этган Ҳошимжоннинг дўсти – бироз хаёлпараст, бироз ўйинқароқ Ақрамжон бу асарда бош қаҳрамонга айланади, унинг ширин қовунлар мамлакатини ҳаёлий саргузаштлари – мамлакатни ҳар хил иллатлардан тозалаш ниятида сеҳрар иблис билан олиб борган аёвсиз жанглари

роман асосини ташкил этади. Бу курашда унга устози профессор Дар Даража яқиндан ёрдам беради ва яна ўша сизу бизга таниш сеҳрли қалпоқча бу борада қўл келади. Шу тариқа, ҳар бири ўзича бир дунё, мустақил хилқат саналмиш бу уч роман, айна пайтда, асосий мотиви, етакчи персонажлари орқали бир-бирлари билан туташади, шунга кўра уларни ўзига хос миллий адабиётимизда ҳозирча ягона саргузашт трилогия деб аташ мумкин.

Ёзувчининг соф ҳаётий-реалистик саргузашт йўлида ёзилган “Беш болали йигитча”, “Жаннати одамлар” каби асарлари, тарихий саргузашт романнинг биздаги илк намуналари дея баҳо олган “Қасоскорнинг олтин боши”, “Йиллар ва йўллар”нинг ҳам – ҳар бирининг миллий адабиётимиз, хусусан, болалар адабиёти равнақида алоҳида ўрни бор. Автобиографик характердаги “Беш болали йигитча” иккинчи жаҳон уруши йилларида норасидалар бошига тушган ададсиз кулфат, мусибатларни теран, таъсирчан бетакрор ифодаси жиҳатидан Ғафур Ғуломнинг машҳур “Сен етим эмассан” шеъри, Раҳмат Файзий киносценарийси асосида яратилган айна шу номдаги фильм қаторида туради. Бу роман ҳақида озми-кўпми ёзилди, илиқ гаплар айтилди, аммо ҳали айтилмаган, айтилиши лозим бўлган гаплар кўп.

“Қасоскорнинг олтин боши” асарининг муаллиф қаламига мансуб олдинги романлари билан талай муштарак жиҳатлари бор. Аввало, бу асар ҳам саргузашт йўлида битилган, аввалги романларга хос кувноқ юмор бу асарда ҳам унга алоҳида зеб бериб турибди. Шу билан баробар, бу романнинг аввалгиларидан ажратиб турадиган айрим ўзига хос томонлари ҳам мавжуд. Биринчидан, аввалги романлар муаллифга замондош болакайлар, ўсмирлар ҳаётидан олинган бўлса, “Қасоскорнинг олтин боши” тарихий ўтмишдан баҳс этади, болалар, ўсмирлар эмас, катталар ҳаётидан ҳикоя қилади. Иккинчидан, аввалги романларда муаллиф бола ёки ўсмир қаҳрамоннинг ғаройиб, хаёлий-фантастик саргузаштлари орқали ҳаётнинг хилма-хил қатламларини, турли-туман шахслар қиёфасини кўрсатиш йўлидан борган бўлса, бу асар марказида тарихий шахс, халқ қасоскори – Намоз тақдири туради. Ёзувчи халқ орасида афсонага айланиб кетган бу одамнинг кескин драмаларга тўла қаҳрамонона ҳаёт лавҳаларини ҳаётий-тарихий далилларга таянган ҳолда бадиий гавдалантиради.

Намоз шахси ва у бош бўлган қасоскорлик кўринишидаги, аслида эса, миллий озодлик ҳаракати моҳияти устида ёзувчи кўп бош қотирди. Тўғри, ўша пайтларга қадар Намоз ҳаракати илмий жиҳатдан бирмунча ўрганилган, бу ҳаракатни баҳолашда ижобий томонга юз ўгириш бошланган бўлса-да, ҳали бу хусусда, узил-кесил ҳукм чиқарилган эмасди. Ёзувчи Пиримқул Қодиров романга ёзган сўзбошида таъкидлаб ўтганидек, Намоз сиймосини бадиий адабиётда гавдалантиришга айрим уринишлар бўлган. Ўз даврида Нурмон бахши у ҳақда дoston куйлаган, афсуски, дostonдан айрим парчаларгина сақланиб қолган, холос; улкан адиб Абдулла Қодирий Намоз ҳақида йирик асар ёзиш ниятида ҳужжатлар йиққан, афсус, унинг бу ниятини рўёбга чиқариш имкони бўлмаган; рус адибаси Анна Алматинскаянинг “Зулм” трилогиясида Намозга оид бир ярим саҳифалик кичик эпизод бор; Иззат Султон “Номаълум киши” драмасидаги Ниёз образига Намозни прототип қилиб олган бўлса-да, у тарихий шахс Намоздан бирмунча йироқлашиб кетган... Қисқаси, “Қасоскорнинг олтин боши”дагина илк бор тарихий сиймо – Намоз ҳаёти, кураши батафсил ҳикоя қилиб берилди. Намоз сиймоси изчил, мукаммал гавдалантирилди.

Намоз саргузашти ифодасида ёзувчи, манбаларга таянади, айрим ўринларда манбалардаги тафсилотларни айнан келтиради; қолаверса, халқ орасида юрган ҳикоя, ривоят, нақллардан ҳам фойдаланади. Шу икки жиҳатдан келиб чиқиб, муаллиф ҳам реалистик саргузашт, ҳам халқ оғзаки ижоди ифода усул-услубини қўшиб олиб боради, хаёл-тасаввурга ҳам андак эрк беради; асар қаҳрамони Намоз гўё эртак, афсона билан реал ҳаёт, тарих ҳақиқати орасида турувчи ўзига хос бетакрор сиймога айланади.

Намоз меҳнаткаш халқ орасидан чиққан, шу меҳнаткаш халқ манфаати, шаъни, эрки деб курашга отланган оддий бир деҳқон йигит. Шу билан баробар, у дунё кўрган, оқ-қорани таниган, ўз даври учун фавқулodда бир шахс; ўтган аср бошларида Туркистон ўлкасида вужудга келган тўлғанишлардан илҳомланиб, жабрдийда, икки томонлама ёзилган, эрка ташна меҳнаткаш халқнинг ҳимоячиси сифатида бош кўтаради. Айна пайтда, Намоз халқимизнинг, халқ даҳоларининг эрк, озодлик, адолат ҳақидаги анъаналари вориси сифатида кўринади. У ҳазрат Навоийнинг: “Илгимдин келгунча золим тиғин

ушотиб, мазлум жароҳатиға интиқом малҳамин қўйдим”, деган дил сўзларини қасамёд тарзида тумор қилиб бўйнига осиб юради. Сафдошларини ҳам шунга даъват этади. Шуниси муҳимки, бу одам доимо ўз хатти-ҳаракатларини тафтиш этиб боради, ўзи бош бўлган тўда ҳаракатининг ожиз томонларини ҳам сезади, тан олади; кичик бир тўдани отлантириб бою мансабдорлардан қасд олиш, улар мол-мулкани тортиб олиб, қашшоқ бева-бечораларга бўлиб бериш йўли билан асл муддаога эришиб бўлмаслигини, кенг оммани атрофига уюштириб, халқни кўзғатиш кераклигини тушуниб этади; ана шу дақиқаларда унинг руҳий қийноқлари бошланади, бошқача йўлдан боришга хоҳиш ва янгила кураш йўлига ўтишда ўзидаги ожизликни англаш, ҳис этиш жараёни рўй беради. Саргузашт имкониятлари доирасида шундай руҳий драматик ҳолатларнинг берилиши катта гап. Аини пайтда, ёзувчи Намоз шахсиятининг бошқа қирралари – унинг оддий инсоний хислатларини ҳам кўрсатишга ҳаракат қилади. Намоз мард, танти, жасур паҳлавон, шу билан баробар, ўта кўнгилчан, раҳмдил инсон, ўзгаларнинг кўзёшларига асло тоқат қилолмайди, у дунёю бу дунёни қоронғи бўлиб кетади; алампдан ҳаммаёқни зир титратган, золимлар додини бериб юрган бу баҳодир йигит унаштирилган қиз хонадонига ёлғиз киришга ийманади; Намоз меҳнаткаш халқ манфаати йўлига жони-жаҳонини тиккан одам, бироқ, у ўзининг оила, қариндош-уруғлар олдидаги бурчини ҳам асло унутмайди; шахсий турмуш лаззатлари, оила қувончи ва ташвишлари унинг учун бегона эмас. Опаси Ўғилойга инилик меҳри, Насиба билан севги, оилавий интим мулоқотлари, қайнисингилларига кўрсатган қалб саховатларини муаллиф ўзгача бир самимият билан ифода этади. Безовта, серташвиш кунларда барпо бўлган оила, унинг қувончли дамлари, орзу-умидлари, дарбадарликдан зада бўлган аёл қалбининг изтироблари, баъзида эр-хотин орасида бўлиб ўтган паст-баланд гаплар – ора-сира қаламга олинган шундай ҳолат-ҳодисалар тасвири асарга алоҳида файз бахш этган, ўшандай ўринларда қаҳрамон чеҳраси, қалб бисоти яна ҳам очилиб кетади. Чунончи, қочқин пайти Насибани тўлғоқ тутиб қолиши, дунёга келаётган чақалоқ ҳаёти деб Намознинг рақиблар олдида таслим бўлиши манзараси – ўша дамлардаги қаҳрамоннинг руҳий ҳолати зўр маҳорат билан тасвирланган. Бу лавҳа ўқувчини ларзага солади, ўта тигиз дамлардаги қаҳрамон ҳолати китобхон хотирасига мустаҳкам ўрнашиб қолади.

Муаллиф талқинича, Намоз қасоскор, лекин у террорчиликка, инсон зотини жисмоний азоблашга, қотилликка қарши. Аммо шафқатсиз замон, золимлар зулми, у тушиб қолган мураккаб вазиятлар қаҳрамонимизни гоҳо шафқатсиз бўлишга мажбур этади: кези келганда, интиқом оловида ўртанган бу йигит бир вақтлар ўзини асоссиз қамчилаган золимни бошлаб савалайди, имконсизликдан бегуноҳ отга қарата ўқ узади, неча бор рақиблар додини беради, қасамидан тонган йигитларни жазолайди, хоинни ўз қўли билан бўғиб ўлдиради... Такрор айтаман, бундай шафқатсизликлар фақат вазият тақозоси, ўша дамларда қаҳрамон учун ўзгача йўл йўқ.

Ниҳоят, қаҳрамоннинг ҳалокати ифодасида аламли, афсус-надоматлар оғушида одамни қийноққа соладиган ҳолат бор. Ҳукмрон маккор кимсалар юзма-юз тўқнашувларда Намозга бас келолмагач, сотқин кимсалар қўли билан уни орадан кўтардилар, ўз ичидан чиққан хоинлар қаҳрамоннинг олтин бошини танидан жудо этадилар...

Асар ўзбек халқи миллий озодлик ҳаракати силсиласида муносиб ўрин олган ёрқин тарихий шахс сиймосини жонли гавдалантириб бергани, адабиётимизга чин маънодаги **курашчи-қаҳрамон** образини олиб киргани билан қимматлидир. Эҳтимол, тарихий шахс Намоз ҳаётидан яна бошқача йўналишда, ўзгача услуб, усул, жанрда янги асарлар битилар, аммо, “Қасоскорнинг олтин боши” Намоз ҳақидаги роман, миллий адабиётимиздаги илк **тарихий-саргузашт роман** тарзида қимматини асло йўқотмайди.

Хулоса шуки, миллий маданиятимиз, адабиётимиз равнақиға улкан ҳисса қўшиб келаётган, аллақачон саргузашт сардори даражасига кўтарилган Худойберди Тўхтабоевнинг ижоди янаям сермаҳсул, бардавом бўлаверсин.

Абду НАБИ

КУЙЛАЁТГАН БАРДОШ

Турсун Али шеърляти...

Бу шоир ижоди бугун баҳссуйар давралар мунозараларига мавзу бўлаолган шеърлят, десак хато бўлмас.

Уни кимдир Нозим Ҳикмат сарбастларига ҳавас билан улғайган рангпар мисралар, деса, бошқа биров Рауф Парфиёна орзиқишлар эканлигига шаъма қилади. Талабалар, ёш қаламкашлар орасида Турсун Алини рангин хаёллар шоири сифатида эъзозловчи бир қатлам ҳам бор. Машҳур олимлар сафида бизни шоир ижодидаги айрича руҳий манзараларни илғай билмаётганликда айбловчилар ҳам йўқ эмас.

Шундай паллаларда, юрагиннинг аллақаерида, бир қайсар туйғу бошқаларни қўй, ўша шоир ҳақида ўзинг қандай фикрдасан, деб турганини ҳам сезиб қоласан.

Ҳа, албатта, шоир Турсун Али шеърляти ҳақида ўзим нима деган бўлардим?

Бу борада, камина ҳам узоқ йиллар фикрий беқарорлик таъсирида юрганимни яширмай қўяқолай. Эҳтимол, бундан беш-олти йил олдин шоирнинг ўзи совға қилган бир китобини мутолаа қила туриб, ҳошиясига туртиб қўйганим мана бу ҳазил мисралар сўзим ростлигига исбот бўлар:

*Шоир дўстим, хўп ёзаяпсиз,
Қойиллатиб “нагаута”ни.
Танкдан кучли “танка”ларингиз,
Сизникидай “хакку”лар қани?*

*“Инангу”да йўқ сиздан зўри,
Кун чиқар юрт тан олганча бор.
Шеърларингиз минг йилдан бери
Таржима қип келар японлар.*

Жонзотлар ичида фикр ўзгарувчанлигида одамзотдан барқарори ҳам, беқарори ҳам йўқ...

Келинг, буни субутсизликка йўйишга ошиқмайлик. Чунки фикрда мутаассибона қайсарлик ҳам айнан фикрсизлик бўлиши мумкин. Ана шу маънода, одам боласининг фикран гоҳ у, гоҳ бу мезонларга мойиллашувини шахсий туйғулар тадрижи билан боғлиқ табиий жараён, деб қабул қилиш керакка ўхшайди...

Шундай қилиб, Турсун Али шеърляти ва камина руҳиятидаги савқий ўзгаришлар ҳақида...

Шоирнинг янги чоп этилган ҳар бир китобидан дастхатли нусха оладиган дўстлари қаторида камина ҳам борлигини яқиндагина англаб қолдим. Демак, шоир Турсун Али Абду Наби деган қаламкаш дўсти мулоҳазаларига ҳам бефарқ эмас. Эҳтимол, каминадан дўстона фикрлар ҳам кутар.

Сўхбатларимиздан бирида у, ижодимга нисбатан билдирилган танқидий фикрларга гина сақлайвермайман. Чин юракдан, беғараз бўлса танқиднинг ҳам фойдаси бор,

деган эди. Шу боисми, менинг машқларим ҳақида ҳам у дилида нимаики туғилса, хоҳ ижобий бўлсин, хоҳ салбий, юзимга очиқ айтади. Эътирозлари бўлса, айримларга ўхшаб, турли давраларга суниб юрмайди. Ўз навбатида, мен ҳам ана шу тамойилга амал қилишим ушбу мақола авзойидан ҳам сезилиб турган бўлса, ажаб эмас. Хайриятки, ўртамизда араз-ғараз, гина-кудурат сақланмаган...

Турсун Али яқиндагина чоп этилган “Қор шуъласи” номли китобчаси сарварағидаёқ таъкидланганидай, шоирнинг 2009-2011 йилларда қоралаган шеърлари, таржималари, қатра насрий битикларидан жамланибди. Шундан кўринадики, китобчадаги асарларнинг айримлари ҳали сиёҳи қуримаёқ, ўқувчилар ҳукмига ҳавола этилаётир.

Шоирга ҳазиллашиб: “– Бу гал китобингиз ҳилвароқ чиқибдими? – дедим. “– Билмадим, одамнинг ёши улғайган сари шунақа, ихчамроқ китоблар ҳам қилгиси кеп-қоларкан”, – деб жавоб берди.

Умуман, Турсун Али ёзган асарларини китоб қилиб чоп эттиришда омадли шоирлар сирасига киради. Унинг қалин-қалин сайланмалар чиқаришига ўрганиб қолганимиз боисми, олтмишни қоралаб турганида, пиёзнинг пўстлоғидай тўплам чиқаришини шоир феълидаги ихчам шеърда каттароқ гап айтишга уринишга йўйдик.

Китобча "Чилланинг сўнги куни..." номли шеър билан очилади:

Балиқ йили.

Дале.

Бешинчи февраль –

Қиш чилласин сўнги куни.

Онам айтишича...

Лайлак ташлаб кетган экан

Мени осмондан –

Юлдузлардан тушган экан тақдирим

Туғилган кунимга эш бўлиб...

Демак, шоир бу йил олти бор ўн ёшга тўлаяпти. “Қор шуъласи”, демак, муаллифнинг ўз туғилган кунига ўзининг мўъжазгина совғаси.

Шоиримиз китобча охиридаги “Қатра насрий битиклар” туркумида эслатиб ўтганидай, “Шеър ёзаётганимда шакл танламайман, шеърим ўз шаклини ўзи топади”, деганича бор. У битикларини туроқ, ҳижо, қофияга мослаб ҳам ўтирмайди. Ҳофизаси қандай амр этса, шундайлигича, мансураланиб қоғозга тўкилаверади. Шеърятнинг қатъий қоидаларидан озод бўлиб кетолмаган бизга ўхшаш айрим “консерватор” дўстлари бу ҳолни кўриб, назмнинг асрий қоидалари қаёқда қолди, деб ҳайрон бўлиши ҳам мумкин.

Шу ўринда, кўнглимизда ғалати бир фикр ҳам туғилади. Турсун Али шеърятининг шакли айнан шаклсизлигида эмасмикин, деган. Йўқ, азизлар. Турсун Али шеърятда кўп шоирларда кузатилмайдиган, ўзбекона бир шакл бор. Бу – изтиробли хўрсиниқ. Ҳа, айнан, хўрсиниқ шакли:

Дале.

Қор ёққан экан...

Ризқ излаб, изиллаб учган чумчуқлар

Қора шохларда қолиб қора мевалардек

Тўкилиб дув-дув

...“қор”, дея қарғалар куйлаган экан

нақорат:

Қор... Қора қорр...

Дераза

Синган “кўзлардан”

Кирган экан дунё совуғи.

Музлаган хона.

*Совқотган танам
Илитган экан онамнинг тафти
Авайлаб бағрига босганда...*

Эътибор берган бўлсангиз, шоир навжувонлигидаёқ вафот этиб кетган онаизорини армон билан эслайпти. Армонангиз воқеалар эса шоирнинг болалигида содир бўлиб, ўтиб кетган. Хотира соҳиби туғилган кунида ёққан оппоқ қор ўша боланинг бу ёруғ оламга ёруғ туйғулар элчиси бўлиб келаётганлигидан, "тақдири юлдуздан тушган" шу болакай бир кун келиб ўзбек шеърхонлари қалбига рангиннур туйғулар олиб кира оладиган шоир бўлишидан далолатмиди? Эҳтимол.

Аммо, бу нурли тақдир изғиринли, ёмғирли – қорли, "қора қорр" дея юракларни зириллатувчи қарға – зогли кунлардан ҳам бегона эмас эди.

Шундай бўлиб чиқди ҳам.

Ёруғликдан мужда бўлиб туғилган ўша болакай ҳаётида кўп ўтмай етимликнинг мунгли, изтиробли кунлари бошланди... Айнан, ўшандай кунлар "шарофати" боисми, шоир ижодиёти "хўр – синиқ – лар"га ошно шеърятга айланган бўлса ҳам, ажаб эмас.

Юқоридаги шеърда шоир деразанинг синган "кўзлари"ни негадир алоҳида қўштирноққа оляпти. Шу ерда бир сир йўқмикин? Бор, албатта.

Дераза хона учун, аввало, ёруғлик йўли. Ташқи оламдаги воқеаларни акс эттирувчи манба. Ана шу манбани болакай синиқ кўряпти.

Синиқ "кўзлар" дераза эмасдир, эҳтимол? Улар онани ўраб турган одамларнинг кўзларидир, балки? Демак, она ўлгач, болани ёруғлик билан таъминлайдиган, яшаб кетишида муҳим роль ўйнайдиган, умидлантирадиган кўзлардан ҳалитдан илиқ меҳр эмас, совуқ ҳаволар уфурмоқда.

Ҳа сағирликнинг ерлари қаттиқ, осмонлари олис, дейдилар. Сағирлар одатда: "сабр косасидан сувлар ичиб," "не кечаркин эртанинг ҳоли", дея, "хайратларнинг сувратлари"га элавраб, хузур-ҳаловатларга ичкикиб яшайдилар. Бизнинг қаҳрамонимиз ҳам ҳаёт "тўлқинлари кўйнида" денгизда улоққан қайиқ сингари гоҳ чўкиб, гоҳ қалқиб, номаълум соҳиллар сари кўп улоқади. Қирғоқда эса: "олчоқ, ялтоқи гала одамлар (синиқ "кўзлар") ўз жонларини ўйлаб, ...авайлаб, гўё кино кўраётгандай, чўкиб бораётган болакайни лоқайд, хотиржам кузатиб турар"лар.

Йўқ, етим бола чўкиб кетмайди. Унинг тақдири, ахир, нақ "юлдуздан тушган". Ҳали у улғаяди. Ҳаётнинг унга атаб битган барча шўришу савдоларини кўра-кўра, Тошкентда ўқийди. Таниқли шоир бўлиб етишади. Бир оқила, бир дилбар, меҳрибон Мавжуда исмли қиз билан бир ёстиққа бош қўяди. Арслондай-арслондай ўғиллар кўради. Бир шинам уйлар, кенг ҳовли-ҳаятларда яшайди. Кў-ўпларнинг ҳавасларини келтириб, шеърят мухлислари идрокига рангин-рангин нурлар олиб кирувчи шеърлар ёзади...

Турсун Али бугун шеърятнинг рангин водийларидан ўзининг "чарағон овози"ни излаб яшаётган шоир. Чунки воқеликнинг барча ходисалари унинг қалбига "чарағон овоз", "жарангдор сас" бўлиб урилади. Ижокорлар аҳлигагина насиб этадиган "сўзлар шошқини" унинг қаламига дарё мисоли кўйилиб келади. Сўзлар шошқинининг ана шундай кўйилиб келишларида бот-бот шоирнинг қалб торлари жаранглаб, бир рангин, бир ҳазин садолар ҳам берадики, бу мусиқий оҳанглардан сармаст шоирнинг қалами хайратларини яширолмай қолади. Яъни:

*Қиров тушган далалар ястанган кўйи
Қаҳратон кўйнига кирар қиқирлаб.*

Ёки:

*Эски аравадай ўтади кунлар,
Йилга сизмай қолган олмалар каби.*

Ва, ёки:

*Тун шу қадар зимистон
Бошпана тополмай дайдир шаббода.*

Ҳа, дарвоқе! Шеър ўзи нима?

Унинг мукамал формуласини ҳали – ҳозирча, биронта олтин бош тўлиқ ифода-
лаб беролмаган.

Тўғри, ижодиётга кириб келган ҳар бир шоирнинг ўз шеърий формуласи борли-
гини ҳам инкор этмаймиз. Жумладан, шоир Турсун Алининг ҳам. У шеърни "...шоир
руҳиятида, кайфиятида рўй беради... Шу боис, ҳар қандай тарихий воқеадан ...шиддат-
лидир", деб ҳисоблайди. Ва, зинҳор, тушкунликка тушмайди:

*Ҳали келган эмас ўлкамга кузак,
учиб кетгани йўқ ҳали турналар.
Ҳали дарахтларни япроқлар безар,
ҳали далаларда оппоқ нур ёнар.*

*Ҳали қир-адирга қиров тушган йўқ,
ёзнинг нафасида борлиқ чўмилар.
Тўлиқиб анҳорлар қуйлайди шўх-шўх,
офтоб нурларига бағрим кўмилар, –* деб ижодий кўпқариларга
кириб бораверади-бораверади.

Ҳа, бугун шоир Турсун Али ижодининг айна гуллаган даври. Йўқса: "Камалақдек
чиқиб бораман, Уфқларга овозим билан", деб ёзармиди? Ёзмаган, ёзолмаган бўларди.

Мусо ТОЖИБОЕВ,
филология фанлари номзоди

БАДИИЙ МАТНДА ИНСОН ВА ОЛАМ МУНОСАБАТИНИНГ ГЕРМЕНЕВТИКАСИ

Шеърят фалсафаси, мантиқи, маъно-моҳияти, энг муҳими, ҳозирда бадиий матнни унинг архитектураник имкониятлари орқали англаб етишнинг янги тамойилларидан бири ҳисобланган герменевтиканинг, бинобарин, бадиий асар ғоясини англаб етишнинг янги усул ва услублари учун мунтазам ҳамда муттасил йўл очиб бориш заруриятини тақозо қилади. Асар моҳиятини, унинг бадиий – эстетик хусусиятларини очиб беришнинг ягона йўли бу – асар матни, тили ва тил бирликлари ассоциацияси, бадиий матн архитектураникаси орқали акс этган ижодкор ғояси, “сўзи” ва индивидуализмни шарҳлаш, яъни, асар матни, унинг ғояси орқали бадиий тафаккурнинг янги жилоларини англаб етишдир. Бу ўринда, айтиб ўтиш лозим бўлган хусусиятлардан яна бири бу – бадиий матнда нафақат ижодкор айтмоқчи бўлган ғояни аниқлаш, балки у айтолмаган ва ҳатто унинг ўзи фаҳмлай олмаган ғояни ҳам кашф қилиш масаласидир.

Бадиий матннинг герменевтик таҳлилини поэтик нуқтаи назардан икки категорияга бўлиш мумкин:

1. Глобал герменевтика;
2. Индивидуал герменевтика.

Глобал герменевтика инсоният жамияти учун глобал ҳисобланган, умуминсоний жамият томонидан қабул қилинадиган муаммоларни, реалияларни трансформация орқали ижтимоий муомалага киритадиган герменевтик шароит демакдир.

Индивидуал герменевтика эса, алоҳида, индивидуал инсоннинг ўз орзу-мақсади, қалб ҳаракатлари, ўй-хаёли, кундалик турмуши ва ташвишлари билан боғлиқ герменевтик шароит яратадиган категориядир.

Ҳар қандай бадиий асар намунасининг (агар у юқори савияда яратилган бўлса) поэтик ғоясини ҳам глобал, ҳам индивидуал, герменевтик шароитда шакллантириш ҳамда ҳар икки категорияда тушуниш мумкин. Бунинг учун реципиент (ўқувчи, китобхон)даги ёлқин орқали шаклланидиган трансформация муҳим аҳамиятга эга. Шу нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда, Ҳамид Олимжон ижодидан бир парчага эътибор қаратишни лозим топдик. Шоирнинг икки мисра шеърида акс этган глобал ва индивидуал герменевтик шароит таҳлили бунга мисол бўлолади.

*Деразамнинг олдида бир туп
Ўрик оппоқ бўлиб гуллади.*

Глобал герменевтик шароитнинг шаклланишида биз шу икки мисра орқали умуминсоний ғояларга мурожаат қиламиз. Ижодий ёлқин бизга мисраларда луғавий бирликларнинг лексик-семантик парадигмалари орқали бадиий-ижодий фантазия яратиш имкониятини беради. Агар мисрада қўлланган сўзларнинг луғавий маъноларига мурожаат қилиб оддий дискурсив муносабатни шакллантирсак, шоир ўз уйида ўтирибди, унинг ҳовлисидаги бир туп ўрик баҳорда гуллаган, унинг гулларида таралган ҳид шамолда атрофга тарқалади ва шоир димоғига урилган муаттар гул хидидан илҳомланган ҳолда, юқоридаги мисраларни қозоғга туширган, деган фикр пайдо бўлади.

Бу каби оддий семантик таҳлилнинг мазмуни рационал фикрлашнинг ҳосиласидан иборат. Биз бу рационал фикрлашдан эмоционал фикрлашга – сентиментга (ҳиссиётга) томон ўтиш жараёнида руҳий-психологик трансформация орқали герменевтик шароит яратамиз.

Глобал герменевтик шароитда, дераза бино архитектурасининг қисми даражасидан чиқиб, борлиқни ўзлаштириш воситасига айланади. Шунинг билан бир қаторда, инсоннинг энг муҳим сезги сираларидан бири сифатида олиб қаралади. Сезгида акс этган аввалги бино қисми маъносидан уй – шоирнинг Ватани, ҳовли – жамият, ҳовлидаги баҳор янги, озод, бахтиёр жамиятнинг порлоқ, бахтли ҳаётига, замонига, кунига ишора. Шоир бир туп ўрикни рамзий маънода ўзи орзу қилган бахтли жамият тимсоли сифатида олиб қараган. Шоирнинг орзу дарахти оппоқ гуллар билан ўралган, гулларнинг нафис ҳиди янги, бахтиёр жамиятнинг, инсон бахтининг, умуминсоний, айтиш мумкинки, глобал бахтнинг нишонаси, рамзий белгиси. Бу дарахтда орзу, мақсад, тилак, хоҳиш, истакнинг ҳамма кўриниши гуллаган. Бу гуллар эртага, албатта, мева беради. Унинг мевалари инсон орзу кемасини янги сарҳадларга олиб чиқади. Унда инсонлар ғам, алам, қайғу, офат, кулфат, зулматдан узоқда яшайдилар. Умуминсоний бахт – ўзаро келишувчилик, ўзаро иттифоқлик унинг бирламчи ва асосий белгиси. Бахт мавҳумлик эмас, у орзу дарахтининг гулидек реал асосда намоён бўлади.

Глобал герменевтика фақат ер сайёрасини эмас, балки бутун борлиққа нисбатан ғояларни ифодалар экан, энг аввало, “томчида қуёш акси” тушунчасига асосланади ҳамда ҳар қандай оддий ҳолатнинг поэтик трансформацияси орқали глобал, планетар ҳолатларни шакллантиради. Яъни, бир оддий ҳолат, воқеа-ҳодиса, предмет-деталда, унинг бир ҳолати, мавжудлигининг бир кўринишида бутун борлиқ умумийликнинг улкан бир қиррасини топади. Айтадиларки, борлиқ тамомила гармонияга асосланган экан, ҳар бир томчи, нуқтада бутун бир дунёнинг, дунёдаги барча ҳодисаларнинг акси намоён бўлади. Шунингдек, ҳар битта сўз борлиқнинг тугал ифодасини яратиши мумкин.

Индивидуал герменевтика жамиятнинг айрим бир нуқтаси, бу ўринда шахси, лирик қаҳрамон-шоирнинг ўз ҳиссиёти, орзу, мақсадларига мувофиқ шаклланади. Эътибор беринг, деразанинг олдидаги дарахт – орзу дарахти, бир инсон-қаҳрамоннинг ўз орзу-умидига мувофиқлашган. Дарахт шохидаги гуллар унинг гуллаган орзулари. Гуллар мевага айланади, яъни, орзулар амалга ошади, мева беради. Унинг орзулари реал муҳитда у излаган, кўзлаган мақсадларнинг ҳақиқатига айланади. Боғда, аниқроғи, шоирни ўраб турган жамиятда гуллаган ўрик дарахти унинг шахсий индивидуал бахти меваси. Ҳар бир гул унинг бир орзуси, бир бахти нишонаси. Инсоннинг орзу дарахти гуллари романтик дунёнинг ҳадсиз уммонлари каби чек билмас бахт эшикларини очар экан, дунё муаллиф ҳаёлида яхлит оқимга айланади ва бу оқим ўрик гуллари ҳидларини яна бошқа гуллар, ўт-ўланлар ҳидини мужассам қилган сабо билан бутун борлиқни қоплайди, бахт дунёсини яратади.

Оламда бахт инсоннинг ўз ҳаётидан маъно-моҳият, энг муҳими, қаноат, қониқиш топишлигидадир. Бахтиёр инсонга ҳаётнинг, борлиқнинг ҳар бир манзараси гўзал кўринади. Мунтазам ва муттасил бахт инсоннинг ўз ҳаётидан розилиги демақдир.

Юқоридаги ҳар икки герменевтик таҳлил икки мисра орқали инсонда ёлқин воситасида очиладиган шеър герменевтик шароитининг бир тавсифи. Бу каби тавсифни глобаллаштириш орқали умуминсоний ёки индивидуал инсоннинг борлиқ ва жамият ҳақидаги фалсафасининг кўриниши сифатида талқин қилиш мумкин.

Шеърнинг кейинги мисралари герменевтик тавсифига эътибор берайлик. Юқорида ўрик гуллашининг ўзиёқ шоирда ва ўқувчида бахт дарахти гуллаши рамзи сифатида талқин қилинган бўлса, кейинги мисраларда бу бахтнинг поэтик ранглари бирма-бир очиб берилмоқда:

*Новдаларни безаб гунчалар
Тонгда айтди ҳаёт отини.
Ва шаббода қурғур илк саҳар
Олиб кетди гулнинг тотини.*

Дарахтнинг ҳар бир нуқтаси Ватаннинг бир бурчаги, бу бурчақлар бахт ва шодлик гулига бурканган. Демак, Ватан ҳар бир инсон бахти учун бирдек шароит яратади. Гулла-

ган Ватан, баҳорни қарши олган Ватан барча учун бирдек бахт ошени (тасаввур қилинг, новдада гуллар бирдек тизилиб туради). Ғунча потенциал бахт белгиси, у ҳали очилганда гул тугади, гуллар эса мевага айланади. Бу мевалар инсон бахтини камолга етказувчи озуқа.

“Безаб” сўзининг семантик-стилистик хусусиятлари ҳам потенциал ғояни мужассам қилган: бу Ватаннинг вакиллари комил инсон, улар Ватанни ўз салоҳияти, билими, жасорати, меҳрибон дўстлиги, инсонпарварлиги билан безаб туради.

Кейинги мисра юқоридаги ғояларнинг туғилишига ишора қилади: тонг бу – ёруғлик, гўзаллик, комиллик, бахт тонги, барча яхши ниятлар тонгда туғилади, тонгда рўёбга чиқади; “туғилмоқ” – “ҳаёт отини айтмоқ” – уларнинг ўрик гуллари тимсолида дунёга келганлигига ишора.

Илк саҳар – бахт тонгида эсган шаббода бахт гулининг тотини бутун дунёга тарқатади. Дунё бўйлаб таралган ҳид ўрик гулининг тотигина эмас, у гул ҳиди сиймосидаги эзгулик тоти-рамзи. Бу рамз глобал герменевтикада бутун борлиқни янги ранга-эзгулик рангига бўяйди.

Бадий матн трансформацияси орқали амалга ошадиган тушуниш жараёнида ижодкор билан китобхон (ўқувчи) ўртасидаги руҳий-психологик менталитет мутаносиблиги ҳам муҳим роль ўйнайди. Герменевтикада бу ҳол конгениаллик деб аталади. Конгениаллик нафақат асар муаллифи, балки, асар ўқувчисида ҳам трансформация жараёнида бадий кашфиёт ярата олиш имкониятларини назарда тутаяди.

Бадий кашфиёт, умуман кашфиёт соҳасида, энг аввало, шуни назарда тутиш лозимки, инсон онги, заковати, буюк ҳақиқат нурларини ёлқин асосида тушунади. Бироқ, ўша ҳақиқатга элтувчи, нур турли йўл билан намоён бўлади. Хусусан, материалистлар фикрига кўра, ижод кўп йиллик меҳнат ва тажрибалар ҳосили. Унинг замирида инсоннинг асрлар оша йиғилган ақлий меҳнати самараси ётади. Бу ҳолни, яъни, худди узоқдаги улкан ва ёруғ сайёранинг мавжудлигини ва ёруғлигини биз фақат унинг сочиб турган нурлари миқдорини аниқлаш орқали эришамиз. Бинобарин, янги кашфиёт ёхуд янги ғоя ҳам мана шу минглаб ассоциацияларнинг сўнги нуқтаси бўлиб яралади.

Идеалистлар, аксинча, ўша нур сочаётган юлдуз нурларга нисбатан бирламчи эканлигини исботлашга интиладилар. Шу ҳолатга муносабат ижоднинг самараси ва жараён ўртасидаги фарқни яратади. Самара муҳимлиги унинг оммавийлиги, жараённинг эса хусусийлиги билан боғлиқ.

Идеалист, аниқроғи, романтикни ёруғ юлдузга элтувчи йўл қизиқтирмайди. У балки юлдузга етиб боришни ҳам ўйламас. Уни фақат ўша юлдузнинг мавжудлиги қизиқтиради, холос. Ва, айнан, шу мавжудликка қизиқиш унинг ҳаёти мазмунига айланади.

Бизни қизиқтирадиган нарса эса, фақатгина шу юлдузнинг мавжудлигига эмас, балки унинг мавжудлиги ҳақидаги тасаввур. Унинг, яъни, юлдузнинг қандайлиги материалист, реалист инсонни қизиқтиради. Идеалист – романтикни эса, бурч, жозиба қандайдир буюкликка, сирлиликка интилиш нуқтаи назаридан қизиқтиради. Айрим одамлар бир умр сирли ҳолатлар излайдилар; уни ҳаётларининг мазмунига айлантирадилар. Мана шу изланиш жараёнида, унга интилиш жараёнида, ўзлари ҳам руҳан покланиб, сайқалланиб борадилар. Бундай ёруғ идеал юлдуз уларга инсон шаклида намоён бўлиши ҳам мумкин. Бунга ҳаётида бир марта учрашган инсоннинг кимлигини билмай туриб севиб қоладиган ёшларни ёки Ўлмас Умарбековнинг “Қиёмат қарз” асаридаги Чол, Чингиз Айтматовнинг “Жамила” қиссасидаги Жамила образларини мисол қилиб келтириш мумкин.

Юқоридаги ҳолатлар бадий кашфиёт йўлидаги изланишларнинг турли қирралари ҳар хиллигини кўрсатар экан, манзилнинг, мақсаднинг эса битталигини тасдиқлайди. Бироқ бу манзилга энг яқин ва тўғри йўлни трансформация орқали яратиладиган ижодий ёлқин эгасигина топа олади.

Ёлқин – улкан масофадаги шуъла сочиб турган ёруғ кашфиётни бир забт билан қамраб олувчи илоҳий нур. Ёлқин босқичма-босқич йўл босмайди, аксинча, бир вақтда барча босқичларни босиб ўтади. Ўша узоқдаги ёруғ юлдуз ва унга элтувчи масофа лаҳзалик операциялар натижасига айланади. Унинг замирида олам жараёнларининг моддийлиги, тажриба ва кўникмалар натижаси эканлиги, яна миллионлаб материалистик ғояларни исботловчи жараёнлар сонияларнинг жуда майда улушларида содир бўлади. Айнан шу жараёнлар тезлиги ҳамма инсонларда ҳам бир хил кечмайди. Шу ҳол

инсонларни, асосан, икки катта қутбга – талантли ва одми инсонларга ажратади. Талантли одамлар мана шундай илоҳий тезлик жараёни соҳиблари ҳисобланади. Талант кўпинча ёш авлод, ёш инсон фаолиятида намоён бўлади. Уларда тажриба, уқув, билим, зеҳн, идрок, кўникма, бинобарин, кундалик ҳаёт реалиялари билан ҳисоблашиш иккинчи даражага тушиб қолади.

Биринчи даражага кўтарилган натижа – ёруғ юлдуз – кашфиёт тасодифий ҳолат, тасодифий руҳ самараси ўлароқ пайдо бўлади. Демак, кашфиёт – руҳий янгилик, тажриба, билим, ақл – оннинг натижаси бўлмаслиги ҳам лозим. Демак, уни – кашфиётни яратувчи инсон олисдаги ёруғ руҳни бевосита ҳис қилиши ҳам мумкин. Бу ўринда, биз учун энг муҳим ҳолат – шу кашфиётни ҳис қилиш, идрок этиш. Бу идрокни юзага чиқарадиган, яратадиган восита ёлқиндир. Ёлқин ўша улкан ғоя – юлдузнинг мавжудлигини кўрсатувчи, унга етакловчи из – ғоя изидир.

Бадий асар тилида ижодкорнинг ички дунёси намоён бўлар экан, бу ҳодиса асар матнининг шакл имкониятлари орқали семантик спектрлар яратиши табиий. Гумбольтнинг фикрига кўра: “Тилнинг вазифаси инсон ақлий фаолиятини материаллаштиришдан иборат”. Шундай экан, бадий матн декоратив архитектуроникаси ҳам ўзига хос ғоя ташиши аниқ. Ижодкор асар учун танланган материал имконияти, ғояси ва мўлжалидан келиб чиқиб, асар бадий тафаккурини рамкага солади ёки бадий асарнинг фасадини яратади. Айнан мана шу рамкалаштириш асар жанри, шаклини яратади, бинобарин, асар тилини ҳам шакллантиради, асарнинг умумий кўриниши учун сўз материал вазифасини бажаради. Шеърнинг вазн, қофия, туроқ, рифм, ритм, банд каби фасад элементлари унинг спецификасини ташкил қилади. Специфика асар ғоясига мос равишда маълум лисоний-ғоявий майдонда намоён бўлар экан, унинг ўзи ҳам ғоя ташиди. Бадий тилнинг мана шу муносабатларини очиб бериш бадий асарнинг декоратив тил хусусиятлари замирида ётади.

Бадий асар намунасининг декоратив табиати, яъни, унинг адабий тур, жанр, услуб (метод), мавзу, мотив, характер, йўналиш каби қатор ташқи ва ички факторлари асарнинг маълум ғоявий ҳолат ташиши учун йўналиш белгилайди. Бадий асарнинг ташиётган ғояси унинг юқоридаги хусусиятлари билан чамбарчас боғлиқ. Бироқ уларни тўғри тушуниб олиш учун, масаланнинг моҳиятини тўғри белгилаш учун нафақат ижодкор, балки бевосита ўқувчи ҳам бадий тилнинг айнан шу нормативларидан, яъни, асар мавзуси билан боғлиқ хусусиятлардан хабардор бўлиши зарур. Бу борада, Г.О.Винокурнинг фикрлари муҳим ўрин тутади: “Адабий асар нафақат бадий тилнинг ифодаси, балки тилда акс этган ўй-фикр ва ҳиссиётнинг ҳам ифодасидир”.

Лирик асарда герменевтик шароит яратиш учун сўзнинг мотивлашуви энг муҳим поэтик хусусият ҳисобланади. Мотивлашув ғоя талаби билан сўзнинг шаклида ҳам ўз аксини топиши мумкин. Мумтоз адабиётда ва ҳозирги замон шеърининг аруз вазнларидаги жанрларида “кўз” ўрнида “чашм”, “кўзёши” ўрнида “ашк”, “соч” ўрнида “зулф” ва бошқаларнинг қўлланиши ҳам поэтик талаб билан бадий мотивлашиш натижасидирки, улар ҳам герменевтик трансформация учун ўзига хос ғоя ташишга хизмат қилади. Сўзлардаги мотивлашув унинг техник ва жонли маънолари ўртасида ҳам пайдо бўлади, трансформация орқали матн мазмунидан келиб чиққан ҳолда ҳар бир сўз янги, оригинал маъно, оригинал шакл касб этади; сўзнинг шакл парадигмалари ҳам маънонинг кенгайишига ёрдам беради – сўз шакли доимо мотивлашиш учун манба бўла олади. Масалан “келдингизми” сўзини “келдингизму” шаклида талаффуз қилиш, унга тамомила янги руҳ, янги маъно, бинобарин, поэтик-эмоционал бўёқ бахш этади.

Асар мавзусининг поэтик шаклланишида яна муҳим ҳолатлардан бири – образлилик, яъни, бадий образнинг тил ва бадийлик билан боғлиқ томони. Масалан, “баҳор йиғлапти”, “кўнгил йиғлапти”, “булут йиғлапти”, “танбур йиғлапти” каби сўз бирикмаларида “йиғламоқ” сўзининг маъноси образларга мос равишда тубдан ўзгариб боради. Шунингдек, “шаффоф сув” билан “шаффоф кўзёши”, “шаффоф манзаралар” бирикмаларида ҳам “шаффоф” сўзи турли маъноларни англатади.

Бадий тил уйғунликни талаб қилади, аниқроғи уйғунликни тасвирлайди. Дунёдаги воқеа – ҳодисаларнинг тенглиги сув юзасининг тенглиги билан ўлчанади. Чунки сув юзаси ҳеч қачон паст ёки баланд бўлиши мумкин эмас. Айнан шу ҳол борлиқдаги нарсаларнинг тенглигини таъминлайди. Бинобарин, инсон ва унинг онгидаги бирлик ва тенгликни

ҳам шунга қиёслаш мумкин. Қуруқликдаги тоғлар, адирлар ва ўрмонлар нисбий ҳолатда тенгликни бузадилар. Яна маълум муддат ўтганидан кейин қутбларда музлар эрийди, сувга айланади. Борлиқ, ер устидаги барча нарсалар яна сув остида тенглашади. Бадиий фалсафа яратилиши учун мотивлардан бири шу ерда очилади.

Асарда ғояни юзага чиқарувчи тил шакллари излаш ва топиш ҳам муҳим вазифа ҳисобланади. Хусусан, инсонпарварлик, ватанпарварлик, дунёнинг фонийлиги, табиатга муҳаббат каби қатор ғоялар асардаги лингвопоэтик воситаларнинг трансформацияси жараёнида шаклланади.

Асар мавзуси тилида энг муҳим ҳолатлардан бири, шоирнинг ўзи айтмоқчи бўлган ғоя учун маълум герменевтик шароит ярата олиш имкониятидир. Мана шундай муҳит доирасида яратилган асарда ўқувчи етарли даражада тушунча ҳосил қилади ёки аниқроғи ўша тушунчанинг синтези орқали ғоя яратади...

Яна бир жиҳат. Глобал герменевтикада матн трансформацияси орқали глобал характер касб этгани ҳолда, уларнинг қаҳрамонлари оддий коинот зарраси характеридан чиқиб, фазовий характерга эга бўлишини эслатади. Бинобарин, бир инсон фаноси бутун мавжудот фаносига, дардига кўчади. Ҳар бир инсоннинг ўзи Аристотель силлогизмидаги дедуктив метод нуқтаи назаридан келиб чиқиб, мустақил дунёга айланади. Энг муҳими, мана шу дунёларнинг ҳар бири ўзи ягона геометрик кенгликда ётган ҳолда, ўзаро ўхшаш дунёларни яратади. Глобал герменевтиканинг асосида, айнан, мана шу ҳол ётади. Олам ва одам ўртасидаги глобал бирлик, борлиқнинг ҳар бир зарраси, муаммосининг ҳамма учун бирдек эканлиги билан боғлиқ.

Глобал герменевтика шаклланиш имкониятлари ижодкор яратувчилиги, новаторлиги ва услубга ҳам боғлиқ. Индивидуал талант, ижодкорлик қобилияти бадиий матнда герменевтик шароитнинг чегараларини кенгайтиради. Мисралар, жумлалар замирига нафақат улкан, балки кўп ҳолатларда тамомила ижодий, ҳали инсон онги қамраб олмаган борлиқ ҳолатларини яратади. Гётенинг таъкидлашича: “ижодкорнинг яратувчилигида табиатга эргашиш” фаолияти уч босқичда рўй бериши мумкин:

Биринчи босқич энг оддий ҳаваскорлик доирасида кечади. Бунда ҳаваскор қаламкаш ҳали табиатдан сира ажралаолмаган, мустақил ижод қилиш даражасига кўтарилаолмаган бўлади; табиат ишини ҳар қанча синчиклаб кузатса-да, уни айнан тақрорлашдан нарига ўтмайди; воқелик кўринишларининг хилма-хил нусхаларинигина ярата олади, холос.

Иккинчи хил босқич қаламкашнинг санъат талабларидан унчалик воқиф бўлмаган ҳолда, мустақил ижодга кўчиши даврларида юз беради. Ижодкорлик фаолияти бу босқичга кўтарилар экан, қаламкашда табиатга сўзсиз эргашиш ҳаваси мутлақо тугаган бўлади. Энди у табиат ишини маъқул кўрмай, кўпинча уни бузишга, ўз субъектив хоҳишлари, истак ва майллари бўйича қайта қуришга интила бошлайди. Қисқаси, ижодкорлик бундай пайтда буткул муайян манера ҳукмронлигида қалам тебратишдан иборат бўлиб қоладики, шунга кўра уни санъаткорлик дейиш учун ҳали вақт эрта.

Учинчи босқичда асосий ҳукмронлик услубга ўтади. Манера эса, ўз йўналишида унга бўйсунди ва фақат у талаб этган меъёр доирасидагина юзага чиқаолади. Бу босқичдаги ижодкорлик, гарчанд, воқеликни айнан тақрорлаб беришдан иборат бўлмаса-да, шу билан бирга, уни тамоман унутиб юбориб “абсолют янгилик” ихтиро қилишни ҳам англамайди.

Ижодкор сўнги босқичда ҳам табиатга эргашаверади. Лекин унинг бу эргашиши бевосита кузатиш натижаларини қайд этишдан иборат бўлмай, воқеликдаги нарсалар гўзаллиги (ёки хунуклиги)ни янада мукамалроқ, янада ёрқинроқ ҳис этиладиган қилиб поёнига етказиш, табиат қиёмига келтиролмаган томонларини қиёмига келтириш ишини ҳам ўз таркибига олади.

Ушбу мулоҳазалардан чиқадиган хулоса шуки, герменевтик шароит таҳлили асарни тушунишнинг нақадар улкан муаммолари мавжуд эканлигини кўрсатиб беради. Инсон бутун умри давомида мана шу муаммолар ечимини топишга интилади, холос.

Раъно МУЛЛАХЎЖАЕВА,
тадқиқотчи

ЯНГИЛАНГАН СЎЗ

Поэтик матн таркибидаги ҳар бир сўз муайян бадий маънога эга. Адабиётдаги бошқа жанрларга нисбатан сўзнинг поэтик маъно олиши шеърий асарда тўлақонли амалга ошади. Айти пайтда, бутун шеъриятга тегишли анъанавий поэтик сўзлар гуруҳини ажратиб кўрсатиш мумкин. Лекин бу анъанавийлик муайян шоир ижодида индивидуал мазмун касб этади. Шу аснода, у ёки бу ижодкорнинг маълум бир поэтик образни нисбатан фаол қўллаши ойдинлашади. Бу ўринда такрорлар келмайди. Ижодкорнинг индивидуал маҳорати сўзнинг маъно қатламларини янгидан оча боришида кўринади. Турли авлодга мансуб шоирлар шеърияти ўзаро таққосланса, ҳар бир даврга хос фаол поэтик сўз, образли ифодалар учрашиши табиий. Шавкат Раҳмон шеърларида бу хил поэтик образлар анча. Уларнинг аксарияти шоир ижодида анъанавийлик касб этган.

Шавкат Раҳмон шеъриятида фаол қўлланилувчи қуёш образи нафақат табиат тасвири учун восита, балки у рамзий маъноларга ҳам эга. Шоир “Яхши ният” шеърида шундай ёзади:

*Келажак бор ҳали бағрида
юз мингта қуёши порлаган.
Ишонма ҳеч қачон, ишонма
қўлида қуроли борларга.*

Бу ўринда, қуёш шоир орзу қилган порлоқ келажакнинг метафорик образига айланган. Қуёш табиатдагидек битта эмас, юз мингта. Ана шу юз мингталикнинг ўзи ўқувчи онгида ўзгача ассоциация уйғотади. Матнда қуёшнинг порлаши ёруғ кунларнинг поэтик ифодаси бўлиб келмоқда. Қуёш образининг маъно қирралари шеърдан-шеърга очила боради. “Одам узоқ яшар” деб бошланувчи шеърда қуёш образи ташбех бўлиб келади:

*...агар дўсти бўлса ҳар қутлуғ саҳар
баҳайбат қуёшдай уйғонадиган.*

Шеърнинг умумпоэтик мазмуни “қутлуғ саҳар”, “дўст”, “баҳайбат қуёшдай”, “уйғонадиган” сўзлари асосида юзага чиқади. Келтирилган сўзлар ичида қуёш ва саҳар фаол поэтик образлар сирасига киради, мисра мазмуни айнан шу образларга таянади. Қуёшнинг табиий белги-хусусиятлари метафорик маънонинг юзага чиқишига кўмаклашади. Унинг ёруғлиги, ҳарорати, тирикликка қувват, куч, ҳаёт манбаларидан бири эканлиги дўстнинг қандай фазилатларга эгаллигини аниқлаштиради. Қуёш жуда улкан – баҳайбат ва у уйғотган саҳар, албатта, қутлуғ келади. Шеърнинг лирик қаҳрамони ана шундай улуг дўстни орзу қилмоқда. Улуг дўст эса юз минг қуёш образида ифодаланган порлоқ келажак фуқаросидир. Бу ўринда алоҳида-алоҳида мазмунга эга шеърлар ўз ҳолида мустақил асар бўлса-да, уларни ягона ғоя бирлаштиради. Шоир шеърларидаги анъанавий образларга бир-бирини тўлдирувчи поэтик мазмун юкланган.

Шавкат Раҳмон шеърятнда анъанавий поэтик образлар ижтимоий маъно олганлиги билан характерланади. Ижтимоий мазмундаги шеърлар кўпинча публицистикага яқин баҳоланади. Шеърятнинг публицистикага мойиллиги мавзу ва ғоянинг ижтимоийлашуви натижасида юзага келади. Шеърнинг ижтимоий мавзуга тегишлилиги унинг қусури эмас. Аксинча, ижтимоий асоссиз асар муаллақ қолади. Муҳими, мавзунинг қандай ёритилганида, асарнинг бадий юсак даражада, асл санъат мезонларига уйғун ифода топишида. Яна бир жиҳат – ижтимоийликнинг умуминсоний муаммоларга дахлдорлигида кўринади. Шоирнинг “Қўшиқ” шеърида публицистик руҳ устувор.

*Меҳру муҳаббатга,
соғинчга тўлиқ
қўшиқлар учади тоғлардан ошиб –
адашган дунёни чақирар қизлар,
ларзага тушади тоғларнинг тоши.*

Шеърда қўшиқнинг тоғлардан ошиб, тошларни ларзага келтириши шунчаки қайд эмас. Тош образига юкланган поэтик маъно шоир ижодининг бошқа намуналаридаги айна образ семантикасига қиёс этилса, янада аниқ кўринади. Бу ўринда: “Яна савол”, “Гуллаётган тош” деб бошланувчи шеърлари алоҳида диққатга сазовор. “Яна савол” шеърига назар солайлик:

*Оёғимга
ботмон тошларни
болаликдан боғлаб қўйди ким?
Энди халос бўлмоққа етмас
ёвузлардан асраган умрим.
Худо берган сонияларни
хароб қилди қайси ғаламис?
Агарда шу тошлар бўлмаса,
учар эдик самоларда биз.*

Тош – юк, лирик қаҳрамон – болакайдан оёғига бу тошларни ким боғлаганини ҳайрон бўлиб сўрайди. Худо берган қимматли сонияларни қайси ғаламис хароб қилганлигини билгиси келади. Тош образи орқали ифодаланаётган поэтик маъно “агарда тош бўлмаса, “учар эдик самоларда биз” мисраси воситасида аниқлашади. Юқорида келтирилган “Қўшиқ” шеърида айтилган, тошларнинг ларзага келиши билан боғлиқ тасвир замирида лирик қаҳрамоннинг оғир юқдан фориг бўлиши баён қилинади.

Шоирнинг “Гуллаётган тош” шеърида тош образига юклаган поэтик маъноси янада мукаммаллашиб, теранлашиб, тадрижийликнинг ўзига хос юсак даражасига етганлигини англаймиз. Аслида, тош образи фольклор ва адабиётда қадимдан келаётган анъанавий образлардан биридир. Бадий образ табиатини тадқиқ қилган Дилшод Ражабов тош образининг ушбу жиҳатларига алоҳида эътибор қаратиб, адабиётшунос Иброҳим Ҳаққуловнинг (тупроқ сингари тош ҳам Аҳмад Яссавий ҳикматларидаги рамзий образлардан) тош образининг умумтурк адабиётига кириб келиши ва маълум мавқега эришганлигининг ўзига хос диний-ахлоқий, фалсафий мифологик асослари бор”, деган фикрларига таяниб, Шавкат Раҳмоннинг “Гуллаётган тош” шеърини таҳлил этган. Тадқиқотчи Дилшод Ражабов тош образи хусусида тўхталиб, “шеърнинг бошидан-охиригача биргина бадий образ гуллаш учун қулай фурсат кутаётган тош образи ҳукмронлик қилади. Бу тош ҳақиқат. Бу тош улуг бобокалонимиз Темур ҳақидаги, Дукчи эшон ҳақидаги, аср бошидаги буюк тўнтариш ҳақидаги, бизнинг “босмачи” авлодларимиз ҳақидаги бадарға қилинган ҳақиқат. Шунинг учун минглаб калтабинлар, бу ҳақиқатларни “тун”га, “тош”га айлантирган ноқаслар гурзисини дўлайтириб тошнинг гулламаслигини истайдилар. Шунинг учун у шоирни ўткир кўзларига тобора шубҳалидай кўринади, уни янада қизиқтиради. Бу тош эса гуллаш мумкин бўлган аср-ни кутиб ётибди.

*Балким тош ҳозироқ
гуллаётгандир,
минг рангли жилода яшнаб, ўзгариб,
балки бу гулларни кўрмаётгандир
ҳаттоки шоирнинг ўткир кўзлари.*

Саксонинчи йилларда бундай қора тошнинг сири – “гулли” жозибаси ҳақида гапириш осон эмасди. Лирик қаҳрамон орзусида ўша “гуллаётган тош”ни кўриш нияти устун. Тош бу ўринда рамзийлик касб этади”, деб ёзган. Ҳар қандай шеър агар у чинакам санъатга дахлдор бўлса, бир қанча талқинларга имкон беради. Чунки, ўқувчи ўз кўнгли, дунёқараши, табиати ва билим тажрибаларидан келиб чиқиб шеърни қабул қилади ва шарҳлайди. “Гуллаётган тош” ҳам худди шундай серқатлам мазмунга эга. Дилшод Ражабов шеърдаги тош рамзининг маъносини ҳақиқат деб англаб, талқин этган бўлса, уни хато деб айтиш ноўрин. Лекин биз “гуллаётган тош”ни шоирнинг бошқа шеърларидаги тош образи ифодалаган маънолар қамровида олиб, сўнгра талқин этиш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Чунки Шавкат Раҳмон шеърлятидаги анъанавий характер олган поэтик образлар ўзига хос умумий мазмунга эга ва бу маънолар кўлами шеърдан-шеърга аниқлашиб бири иккинчисини тўлдириб келади.

Шавкат Раҳмон шеърлятида фаол қўлланилувчи поэтик образлардан яна бири сукунатдир. Шоир сукунатга сифатлар беради. “Манзара” шеърда шундай ёзилган:

*Оқ сукунат
порлар саҳарда,
кун нурида ёниб, ярақлаб,
чолиб кирар совуқ шаҳарга
ялангоёқ яшил дарахтлар.*

Отаётган тонг, совуқ шаҳар манзараси, тонги оқ сукунатни кун нурига бурканиб, яшил кийиб келаётган дарахтлар бузмоқда. Янада аниқроқ айтилса, баҳорнинг табиатда ўз ҳукмини юргизаётгани шоир диққатини тортган. Шеърнинг поэтик маъно қатламлари шу билангина чегараланиб қолмайди. Шоир шеърлятида устувор кўриниш олган ғояга таяниб қаралса, оқ сукунат кўйнидан кун нурида ёғдуланиб, совуқ шаҳарга ҳарорат олиб келган яшил дарахтлар образи замиридаги маъно Ватан муҳаббати, юрт ғурурига тўйиниб, унинг озод бўлиши истагида ёлқинланаётган янги авлоднинг рамзий ифодасига айланганлигини англаймиз.

*Йўллар қадим...
тутлар қариган...
сувлар симоб каби ялтирар.
Сукунатнинг теран қаърида
уйғонмоқда саслар қалтираб.*

Қари тутлар гувоҳ, қадим йўлларда излари қолган, симобдек ялтираб тинч оқаётган сувда аксланиб, вақт чархпалагида айланаётган армоннинг саси узоқ чўзилган сукунатни бузиб, овоз бермоқда. Овоз эса, аввало, шоир қалбида акс-садо уйғотади. Сукунатнинг саси ва унинг турли белги, нишонлари шоир шеърлятида алоҳида эътиборни тортади. Шу сабабли ҳам Шавкат Раҳмон шеърлятида сукунат оддий эмас; у – “улкан сукут”, “қоронғу сукут”, “жодули сукут”. Сукунатнинг сифатлари жамланиб, умумий бир махражга келади. Бир қараганда, уларнинг маъноси бир-бирини инкор этаётгандек кўринади, лекин умумий махражда сукунатнинг туб мазмуни умумийлик касб этади. Сукунат шоир шеърлятида узоқ кутилган, орзудаги улкан портлаш олдидаги тин олинган ҳолат, воқелик, жараёнларнинг турфа кўринишларини ифодалайди.

Шавкат Раҳмон шеърлятида юқорида қайд этилган анъанавий образлар бошқа шоирлар ижодида ҳам қўлланган бўлишига қарамай, улар ўзига хос тарзда поэтик маънолар олганлиги аён. Шоирнинг эстетик олами, идеаллари у яратган асарларнинг мавзу-мазмунни қаторида поэтик ифода шаклларида ҳам намоён бўлади.

Санобар ТУРСУНОВА,
тадқиқотчи

РОМАНДА ПОРТРЕТ ТАСВИРИ

(Мурод Мансурнинг “Жудолик диёри”
романи мисолида)

Таниқли адиб Мурод Мансур наср йўналишида, хусусан, роман жанрида фаол ижод қилиб келаётган ижодкорлардан биридир. Шу кунгача унинг бир қатор насрий асарлари нашр этилди, аммо, булар орасида “Жудолик диёри” романи алоҳида ўрин тутади. Асарда бир қанча қатағонларга қарамай, ўзлигини йўқотмаган, қалбидаги илм-маърифат зиёсини сақлаб қолган, иймон-эътиқоди бутун инсонлар билан дин ва диндан бутунлай юз ўгирган ҳамда зулм-зўрлик, хиёнат йўлига кирган иймони заиф кишилар бир-бирига қарама-қарши қўйилади.

Ёзувчи романда бир қанча ўзбекона образлар яратади. Романда Султонмурод, Мақсудхўжа, Саломхон ая, Нусратулла почча, Соли, Маҳфуза, Марғуба, Олим, Баҳриддин, Чаман каби образлар ўз қиёфасига эга. Шулардан Султонмурод образи асар марказида туради. Султонмуроднинг ҳаёт йўли машаққатли кечади. Муҳаббат бобида ҳам айрилиқлари жудоликларга дучор бўлади. Асарда Султонмуроднинг тарихдан яхшигина хабардор эканига гувоҳ бўламиз. Бунга сабаб, ромanning ўртасида Султонмуроднинг Оқсарой ва Гўри Амирни зиёрат қилгани, Олой маликаси – Қурбонжон Додхоҳ тарихи билан қизиққанига ишора бор.

Синчиклаб разм солинса, ҳодисаларнинг асл моҳияти жиддийроқ, теранроқ экани маълум бўлади. Султонмурод асарнинг иккинчи қисмида камроқ кўринса-да, учинчи қисмида намоёнлик пайдо этади. У яқинларидан узоқ-узоқларга яшириниб юришга мажбур бўлади. Лекин асарда воқеалар Султонмурод билан чамбарчас боғлиқ ҳолда кечади.

Ёзувчи образлар портретини қаҳрамон характери билан биргаликда ёритиб беради. У қаҳрамонлар портретини тўла тасвирламайди, балки қисқа, айрим ҳолларда асар қаҳрамонлари тили, нигоҳи билан беришдан кенг фойдаланади:

“...Ёстиқ изи тушиб қолган чўзиқ юзини ишқаб, керишди. Султонмурод акамнинг келбати, чавандозларникидек эди. Чайир қийғир бурунли. Лабининг устидаги калта мўйлови бир ярашибди. Шу туришда тўн кийиб, чаккасини дурра билан танғиб олсам, улоқчининг ўзи. Лекин ҳозир шаҳарча кийинган, устига-устак бошьяланг, сочлари жингалак эди. Эгнида ҳали ҳам бу томонларда расм бўлмаган ироқи гулли ёқасиз кўйлак. Ипак боғичлари бир чиройли. Ўрнидан туриб, бўйи шифтга етгудек бўлиб яна керишган эди, кураклари шиқирлаб кетди”. Ёзувчининг маҳорати шундаки, бу жумлаларда у бирорта нуқсон ёки камчиликларни кўрсатмайди. Аксинча, Султонмурод қиёфаси, юз тузилишининг чиройи, келбати расолиги, яъни, жисмоний жиҳатдан кучлилигини тасвирлайди.

Ёзувчи Султонмурод образи ҳақида бир жойда маълумот бермай, балки қаҳрамоннинг ташқи қиёфаси, ички руҳияти, характеридаги хусусиятларни воқеалар баёнида аста-секин ёритиб боради.

“...Уй ўртасида арслоннинг ўлигидай чўзилиб, биров ётар эди! Боши остида битта ёстиқ, ўзи тақир гиламга юзтубан чўзилганча ухлаб қолибди”. Гап Султонмурод ҳақида кетмоқда. Ёзувчи ҳаёт мураккаблиklarини бадиий тадқиқ ва таҳлил қилиб, воқеликнинг муносабатини унинг портрети орқали тасвирлаб кўрсатади. Адиб Султонмуроднинг яна бир кўринишини тасвирлар экан, унда юқоридаги ҳолатнинг аксини кўрамай.

“Аmmo бир суратки ажойиб! Ўзи худди шу ироқи гулли кўйлақда-ю, лекин бир хурпайиб, аччиғланиб турибдики, ҳайрон қоласиз... Шаҳарнинг уришқоқ, чапани йигитлари ҳам бунчалик бўлмас, бундай ёвқараш қилиб турмас (Тавба нимадан бунча аламзада?). Ёқа валонгар, лаб алам-ла қимтилган, кўз ёнаман дейди. Саватдек соч тўзғиб кетган”. Султонмуроднинг бу ҳолати тамоман бошқача. Тасвирда Султонмурод руҳиятидаги аччиқ аламзадалиқ кўринади. Султонмуроддаги ҳақиқатга бўлган ишонч, бу йўлда унинг дадил қадам босиши, унда халқ ғамига шерик бўлишдек олижаноб фазилатларнинг мавжудлиги воқеалар таркибига сингиб кетган.

Асар қаҳрамони мураккаб туйғулар эгаси. Китобхон, Султонмурод хатти-ҳаракатларида, унинг бутун кечмишида маънавий томондан азоб-уқубатларга гирифтор қилинган миллат вакилларига ишорани кўргандек бўлади.

“Мен унинг Бўзсув шамолларида қорайиб, анча дағал тортган юз-кўзларига қараб ўтириб, яна ваҳмим ортиб боряпти. У хонтахтанинг бир ёнини эгаллаб, кўксини бериб ўтиргани учунми, ё аслида ҳам шундайми, елкалари катталашиб, қадди-басти тўлишгандай, ўзи анча салобатли кўринарди. Ростини айтсам чилла чиқиши билан кечалари салқин тушиб, Қўлдош тоғамнинг носранг кител-шимини кийиб олганидан, устига-устак оёғидаги этик ҳам ҳарбийларгами, кимгадир ўхшатиб кўйган”. Бу тасвирдаги қиёфада олдинги икки кўринишдаги тасвирдан умуман бошқача ҳолатга дуч келамиз. Асарда Султонмуроднинг юртидаги ҳаётининг кўп қисми таъқиблар таъсирида тоғу тошларда ўтади.

Мурод Мансур “Жудолик диёри”да бир қатор хотин-қизлар образларини ҳам яратади, булар ўз портрети, характери билан бир-бирларидан фарқ қиладилар, воқеаларнинг боришида фаол иштирок этадилар. Романдаги асосий образлардан бири – Саломхон ая образидир. Саломхон ая – Мақсудхўжанинг онаси. Султонмурод унинг жияни. Бу образ романда оқила, мулоҳазакор, қаноатли, меҳрибон шунинг баробарида, қатъиятли аёл сифатида гавдаланади.

Асарда Саломхон аянинг ташқи кўринишига, портретига деярли чизгилар берилмаган, бироқ гап оҳанглари, руҳий муносабатлар билан юзида акс этадиган ўзгаришлар тасвирланади. Ёзувчи қаҳрамонларининг портретини ранг-баранг қилиб кўрсатишда юмордан яхшигина фойдаланади:

“Ҳай, Султонмурод, сан эсингни еб ол. Кўпам бу кашмирилари кизига айланишаверма.

Акам ҳоҳолаб кулди, кулиб енгмоқчи бўлди.

– Вой, хола-ей! Жуда ажойибсиз-да! Ҳар битта бегона кашмири бўлаурса, соғи ким қолади?!

– Сан кулма, булар шундай устаки, кўзинга қараб туриб, авраб кўйганини билмай қолсан.

– Кўзинга қараб туриб денг-а?

– Ҳа, қараб туриб дуосини ўқиса тамомсан. Ойисининг парилари борлигини, чилдирма чалиб одам ўқишини билмайсанми?

– Биламан деди акам, ўша-ўша кулиб.

– Билсанг нимага куляпсан?

– Ҳамма қатори бир қиз-ку.

– Ҳо-о, дедилар ойим чўзиб, – ҳамма қатори эканми, вой тавба-ей?”

Ёзувчи Саломхон ая образи тилидан гапирилган бу тасвирни, Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романидаги Ўзбек ойим билан Отабекнинг марғилонлик келин – Кумуш борасидаги баҳсига қиёслаганга ўхшайди. Ўзбек ойим ҳам Кумушни “анди” деб атаб Юсуфбек ҳожи ва Отабекнинг кулгисига сабаб бўлади. Мурод Мансур Саломхон ая образини Ўзбек ойим образига қиёслаганда, унинг қатъиятли, меҳмоннавозлиги Ўзбек ойимга тортиб кетишига, бироқ, Саломхон аяни оқила, “мулоҳазакор”, қаноатли, меҳрибон аёл сифатида тасвирлашга интилади. Йўқотишу жудоликлар Саломхон аянинг қалбида ўчмас жароҳат қолдирса-да, ёзувчи асарда аёлнинг мустаҳкам иродасини синдирмасликка ҳаракат қилади:

“ – Жанозадан кейин қорахат келиб турса нима деярингням... – деб минғирлади амаки.

– Вой ўлмасам, Баҳриддингинаданми?

– Ойим юзини қўшқўллаб чангалладилар, этакларидаги жийда ер билан битта бўлиб кетди”.

Аён бўляптики, руҳият кечмишининг портрет кўринишлари воқеалар давомида кўриниш беради. Адиб Саломхон ая образи орқали ҳақиқий ўзбек аёлининг реал тим-солини яратишга интилади.

Романнинг асосий қаҳрамонларидан яна бири – Марғуба образидир. Асарнинг саргузашт воқеалари Марғубанинг ачинарли тақдири билан боғлиқ тарзда кечади. Куёви Баҳриддиннинг тўй куни йўқолиши Марғубани қаттиқ изтиробга солади. Баҳриддин таъқибчилардан қочади. Баҳриддин жўраси билан кийимларини алмаштиргани туфайли, унинг ўрнига жўрасини ўлдиришади. Қотиллар жасадни танимасдан “Баҳриддин” деб кўмиб юборишади. Баҳриддиннинг тириклигидан беҳабар Марғуба бироз вақтдан сўнг Султонмуродга кўнгил қўяди. Султонмурод Марғубанинг Ҳайбатга узатилаётганини эшитиб, уни олиб қочади. Султонмурод Марғубани нега олиб қочади? У Марғубани биринчи никоҳидаги кишига етказишга жазм қилади.

Асарда Марғуба ҳақида сўз борар экан, ёзувчи унинг портретини табиат тасвирига қиёслаб яратади, ташқи либосга эътиборини кўпроқ жалб қилади.

“Кўз олдимизда саломга эгилган келинчақдек бўлиб, ўша бир тўп (қийғос гуллаган) шафтоли турарди. Топдим! Мен уни илгари ҳам кўрганман! Асол холамниқига тўйдан кейин биринчи борганимизда кўрганман. Шунда у бошига шафтоли гулли узун симрўмолми, тўррўмолми ташлаб чиққан. Аввал ойимларга, сўнг менга бир чиройли салом қилганида, хийла вақтгача эсим оғиб қолган эди. ...Пиёлани уч бармоғининг устига қўндириб чой узатаркан, ширин жилмайиб: “Олинг қайним, қайнижоним, дастурхонга қарангла”, дея қистаган эди”.

Адиб Марғубанинг келин саломини, қийғос гуллаб, эгилиб турган шафтолига қиёслайди. Ёзувчи иб, ҳаё деб аталмиш гўзал хислатларни ҳам Марғуба портретига сингдириб юборган. Ташбеҳ санъати ҳам ўринли қўлланган. Марғуба портрети тасвирида, ёзувчи қаҳрамон қиёфасини тўла маънода ёритмай, балки воқеалар давомида унинг характер хусусиятларини бериш орқали ҳам ташқи, ҳам ички қиёфасини чизади.

“Жудолик диёри” романида Асол хола, Ҳидой хола, Ҳайбатнинг онаси – “оппоғойим”, Мубор хола, Ҳури амма каби образларнинг портретлари ҳам пухта ишланган. Романда Асол холанинг бошига кўп оғир ташвишлар тушади. Тўйи куни чимилдиққа ҳам кириш-са улгурмай, бедарак кетган, бироз вақт ўтиб, ўғли Баҳриддиннинг ўлди, деган хабарини эшитган Асол холанинг оғир руҳий ҳолати тасвирланади.

“Келингинамни кутволишга ҳам қўймаларинг! Қамаб ташлаларинг! Йўлатмаларинг мен бечорани! – деб силтанадилар ҳадеб. Рўмоллари оёқ остига тушиб, оппоқ сочлари бир хунук тўзғиб кетибди, юзлари аянчдан бужмайиб...”

Асол холанинг бу портрети орқали муаллиф ўз қаҳрамонининг ички ўртанишларини очиб берган. Халқ таъбирида учрайдиган “кўзи бор”, “кўзи тегади” каби қарашни Мубор хола портретида учратамиз.

“...шу холамнинг кўзлари бор. Мижжаларидаги ажинга ўхшаб кетадиган аллақандай холлари кўзининг ўткирлигидан нишонадай эди. Холанг яхшилаб қарасалар, ўйноқлаб бораётган, отни ҳам йиқитадилар, ҳазир бўлиш керак”, дейдилар ойим”.

Ҳидой хола образи портретида эса тамомила бунинг аксини кўрамыз.

“Оқ сариқдан келган юзларидан ҳаммиша нур ёғилиб туради, вужудларидан қалампирмунчоқ ҳиди анқиб, қучоқларига олганда, бағирларига сингиб кетгинг келаверади одам. Бир чиройли камзуллар, нимчалар тикадилар”. Адиб Ҳидой холани очик кўнгил, нурли аёл сифатида тасвирлайди.

Муаллиф аёл образи портретини яратганида, қаҳрамонларнинг деярли барчасига самимият, очик кўнгиллилик, меҳнатсеварлик, меҳр-оқибат туйғуларини чуқур сингдиради.

Ўзига хос портрет яратиш усулига эга бўлган Мурод Мансур қаҳрамонларнинг портретларини ранг-баранг қилиб кўрсатишда, руҳий оламини тасвирлашда бир қанча унсурлардан унумли фойдаланган.

Ёзувчи қаҳрамонлар портретини чизар экан, уларнинг характеридаги белгиларни очиб беришга ҳаракат қилади. Фақат қаҳрамонларнинг ташқи қиёфасинигина чизмай, уларнинг ички дунёсини ҳам ўзига хос деталлар воситасида маҳорат билан тасвирлайди. Бу эса табиийки, асар таъсирчанлигини янада ортттиради.

Наргис ШАРОПОВА

СОҢЕТ ХУСУСИЯТИ

Сонет жанри ўзбек шеъриятига ўтган асрнинг йигирманчи йилларида кириб келган бўлиб, унинг ривожига Боту, Чўлпон, Усмон Носир, кейинроқ Барот Бойқобилов, Рауф Парфи, Абдулла Шер сингари ижодкорларнинг хизматлари катта бўлди.

С.Раҳмонованинг “Ўзбек сонетлари” мавзуси сирасидаги тадқиқотида ўзбек сонети ривожини тўрт даврга бўлиниб: XX асрнинг 20-йиллари (I давр); 60-80-йиллари (II давр); 80-90-йиллари (III давр); ва, ниҳоят, XXI асрнинг дастлабки ўн йили (IV давр) тарзида гуруҳланади.

“Тўртинчи давр” ижодкорлари қаторида сонет жанрининг поэтик структурасига, поэтик семантикасига шоир Жамолиддин Муслим сезиларли ҳисса қўшиб келмоқда.

Жамолиддин Муслимнинг сонетларига, хусусан, “Тўкилган япроқлар” номли кичик сайланмасига киритилган сонетларига, эътибор қаратишимизга сабаб, ижодкор бу болада, Барот Бойқобиловдан кейин “сонет гулчамбари”ни яратди.

Айтиш жоизки, Жамолиддин Муслим сонетлари мавзу кўламига кўра фалсафий сирадаги сонетлар ҳисобланади. Уларда инсон ва ҳақ, фоний ва боқий дунё, савоб ва гуноҳ, дўстлик ва оқибат каби умрбоқий мавзулар тезис ҳамда антитезис ҳолатида қўйилиб, хулоса сифатида инсоннинг яратилишидан мақсад – абадий боқийлик учун замин ҳозирлашдир, деган фикр олға сурилади.

Бугунги кунга келиб сонетнинг классик(итальян), эркин(инглизча), “чўлок”, “думли”, “бошсиз”, “иккилантирилган”, “ағдарилган”, “савол-жавоб” ва бошқа турлари мавжуд бўлиб, ўзбек ижодкорлари кўпроқ итальян ва эркин сонет шакллариغا рўйхушлик бердилар.

Хусусан, Жамолиддин Муслимнинг мумтоз жанрдаги қуйидаги сонетига эътибор қаратсак:

*Кимгадир дард келади айтгим,
Топилмайди бирон-бир дардкаш.
Дардим тинглар кўкда ой яккаш,
Ой-ла сузиб, уфққа ботдим...*

Мумтоз сонет структурасига кўра икки тўртлик – катрен, икки учлик – терцетлардан иборат бўлиб, биринчи катренда тезис, иккинчи катренда антитезис келтирилади. Икки архитектоник қисмлар диалектикаси навбатдаги учликлар шаклида ифодаланувчи синтезларда хулосаланади. Италияда дастлабки сонетлар шу тартибда яратилган.

Маълумки, бугунги кунга келиб сонет жанри ўзбек шеъриятида барқарорлашиб, янги-янги поғоналардан одимлаб бормоқда. Йўл қанчалик кенгайгани сари поэтик мушоҳада ҳам чуқурлашиб, ҳаётнинг турли-туман муюлишларини акс эттирмоқда. Лирик “мен” – лирик қаҳрамон талқини, мушоҳадаси фалсафий руҳда кечмоқда. Биринчи катрен – тезис сифатида келтирилган ушбу тўрт мисрада лирик қаҳрамон дардлари унинг қалбини оташ каби қизитган. Эндиликда, у ўзини қўйишга жой тополмайди. Ўзлигидан кечиб, самога интилади.

“Адабиётшунослик терминларининг изоҳли луғати”да: “Лирик қаҳрамоннинг ички дунёси конкрет руҳий ҳолат, кечинма воситасида бирор ҳаётий вазиятда очилади”, дейилган. Ушбу тўртликда лирик қаҳрамон ёлғиз ҳолатда. Қалби тўла дард, аммо, ерда уни тушунадиган кимсанинг ўзи йўқ. Ушбу ҳолатдан чиқиб кетиш, дардига малҳам топиш мақсадида, у “ой”га мурожаат қилади.

Тезисда келтирилган “дард”, “дардкаш” ва “ой” сўзлари лирик қаҳрамоннинг ҳолатини очувчи калит вазифасини ўтаган. Сонетнинг тўққиз бўғинли бармоқ вазнида ёзилгани эса, қаҳрамон кечинмаларини шиддатли тарзда ифода этишга ёрдам берган.

Шу ўринда, аввало, сонетнинг биринчи банди ҳисобланувчи “тезис” сўзи моҳиятига назар ташласак. “Адабиётшунослик терминларининг изоҳли луғати”да тезис: “Автор томонидан тўғрилиги исботланган фикр”, тарзида шарҳланган. Ўзбек тилининг беш томлик изоҳли луғатида: “Ҳақиқат эканлиги исботланиши лозим бўлган ҳукм”, сифатида изоҳланган.

Иккала ўринда ҳам, авваламбор, ҳақиқат сифатида талқин этилган фикр даставвал тўққинликка учрайди. Ҳақиқат асл бўлсагина, тўққинликка қарши тура олади. Сонетнинг тезис — антитезис кетма-кетлигидан иборат эканлиги ҳиссиётнинг, лирик мушоҳаданинг “синов”дан ўта олиш ёки ўта олмаслигини имтиҳон қилади. Жумладан, Жамолиддин Муслим лирик қаҳрамони ҳам худди шу нуқтаи назарда турибди. Тўртликнинг биринчи сатрида келтирилган “дард” сўзи иккинчи тўртликнинг иккинчи сатрида “дардим қони” метафораси орқали аниқроқ ифодаланган:

*Уфққа бошим қўйган заҳоти
Дардим қони оқдилар сим-сим.
Бехос кўкда этди жон таслим,
Мотам тутди осмон, наҳотки?!*

Қаҳрамон ҳолати объективроқ тарзда талқин этилиб, дард кўлами оғир, азобли, ўткирлигидан жон танадан узилади. Бунга осмон ҳам аза тутаети. “Қон”, “жон” ва “мотам” сўзлари лирик қаҳрамон кечинмасининг ҳаёт-мамот билан тенг эканлигини исботлайди. Ўз навбатида, лирик мушоҳада эса яна бир поғона юқорилайди. Дардкаш топа олмаётган лирик қаҳрамон энди дардидан фориг бўлиб, изтироблардан қутулади. Чунки бу “дард” жони билан бирга унинг танасини тарк этади.

“Дардим қони” метафорасининг ечими учликларнинг биринчисида келтирилган “самовий ҳур”нинг ажр тилаганида ёритилади. Иккинчи учлик эса “руҳ саргузашти”нинг осойишта яқунланганидан дарак беради.

Учинчи ва тўртинчи учликларда ерга сиғмаган “қалб” фалакка дафн этилгани ҳолда “дардкаш” — фалак, юлдузлар қаҳрамон қалби ва руҳини вужуд, танадан ажрим қилади, руҳ боқийлик сари порлоқ ҳислар денгизида, самода, юсаклик сари суза бошлайди:

*Фалак кавлаб мўъжаз бир қабр,
Юлдузлар-ла терди маржон тош.
Тиладилар самовий ҳур ажр!*

Сонет кульминацияси худди шу учликда ёритилган. Унда қаҳрамон кечинмалари, азоб, изтироблари ўз ечимини топган, ажримга эга бўлган, яъни, руҳ ўз маконига эга бўлган.

Хулосаловчи бандлардаги “фалак” ва “ажр” сўзлари шеърнинг бадиий қувватини ошириб, поэтик мушоҳада салмоғини кучайтиради.

Биринчи банд тезисдаги “айтгим — ботдим” ва “дардкаш — яккаш” сўзларининг қофия сифатида келтирилиши лирик қаҳрамоннинг кучли дард оғушида эканлигига урғу берган. Иккинчи банд — антитезисдаги “заҳоти — наҳотки” ва “сим-сим — таслим” қофияларидан келиб чиқадиган мазмун, тезисда келтирилган қофияларга қаршидек туюлса-да, аслида, эътиборни жамлаб, моҳият сари боришда йўл кўрсатувчилик қилган. Ўз ўрнида, айнан, шу қофиядош сўзлар шеърдаги лиризм, драматизмни ку-

чайтирган. Терцетларда қўлланган “қабр – ажр” ва “ҳисларим – дўстларим” қофиялари мазмунан бир-бирини тақозо этиб, кечинмаларнинг сокин ҳал бўлганлигига ишора айлайди. Лекин бу сокинлик юзада бўлиб, ботинда портлаш эффементи содир бўладигандек туюлади. Қаҳрамондаги вужудга хос ожизлик, ҳимоясизлик, айни дамда, руҳга хос буюкликнинг сонет жанрида ифодаланиши шоир лирик позициясини тўлақонли акс эттиришга ёрдам берган, лирик қаҳрамон қиёфасини уқиб, илғаб олишни енгиллаштирган.

Жамолиддин Муслимнинг ўндан ортиқ сонетлари мураккаб характерга, тузилишга эга бўлган сонетлар гулчамбари учун замин ҳозирлаган, тажриба мактабини ўтаган. Ушбу ўринда, “Адабиётшунослик терминларининг изоҳли луғати”да қайд этилган қуйидаги изоҳни келтириб ўтиш жоиз: “Ўн беш сонет – 210 мисрадан иборат шеърий асар. Сонетлар гулдастаси шундай мураккаб тузилишга эгаки, унда ҳар бир сонетнинг биринчи мисраси ўздан олдинги сонетнинг охириги мисраси билан бошланади, охириги сонет магистрал деб аталади. Магистрал сонет ўн тўрт сонетнинг биринчи мисраларидан ташкил топади. Худди мана шу йўл билан сонетлар бир-бирига мустақкам боғланган бўлади. Сонетлар гулдастаси энг мураккаб шеърий шакллардан бўлгани учун кўпгина шоирлар бундай асар яратиш шарафига муяссар бўла олмаганлар”.

Шоирнинг “Тўкилган япроқлар” номли кичик сайланмасидан “Оврупа. Ўрта аср. Уйғониш даври” ва “Ошиқнома” сонетлар гулчамбари ўрин олган.

Сонет гулчамбари асрлар мобайнида жанрнинг семантик-структурал ривожланиши натижасида яратила бошлаган. Жами XV сонетдан иборат бўлгани ҳолда, магистрал вазифасини ўтовчи сўнгги сонет мавзу, кўтарилган муаммо салмоғига кўра кенг қамровлидир. Таҳлилни гулчамбардаги тож саналган XV-сонет ва қолган сонетларнинг бу сонетга муносабати нуқтаи назаридан олиб борсак ўринли бўлади, деб ҳисоблаймиз.

*Сармаст учар руҳим қушлари,
Висолингадан этгин баҳраманд.
Сабил қолсин ёлғон тушлари,
Сўзлар этар мени сарбаланд.
Вужуд тандир — қиздирар уни,
Қалбга тушган илоҳий нур — ишқ!
Қолган умрим висолнинг хуни,
Ҳижрон, куйла илоҳий қўшиқ.
Борми экан дардим давоси?
Аждарҳо нафс қонини тўкай.
Қонин ичиб минг шайтон ўлсин.
Паноҳ бўлса аршининг сояси,
Ажалга жон-жаҳоним тутай.
Шаҳодат хуш муборак бўлсин!*

Магистралдаги биринчи мисра биринчи сонет учун тезис вазифасини ўтайди. Бу сонет мазмуни инсон руҳининг тиловат пайтидаги макони ва макондаги (кўкдаги) пайдо бўладиган манзара тасвиридан иборат. 1-катрендаги руҳнинг фазодаги парвози 2-катренда аниқроқ ифодаланади. Яъни, руҳнинг парвоздан мақсади – Оллоҳ васлига етишиш эканлиги кўрсатилади. Синтезда ҳар бир ошиқнинг висолга эришиши ният қилинади. Сонетдаги метафора, муболага, жонлантириш, истиоралар шеър бадийлигини таъминлаган бўлса; руҳ, қуш, кўк, юлдуз, фаришта, ошиқ сўзлари бир-бирини тақозо этиб, бадийликнинг қувватини оширади.

Иккинчи сонетда биринчи сонетдаги воқелик тадрижий ривожлантирилиб, инсонга хос хусусиятлар: адашиш, ҳавасга берилиш шарҳланиб, дунёнинг ёлғон, зоҳирий эканлиги хулоса ўрнида келтирилади. Биринчи сонетдаги самовий парвоздан гўёки ерга тушгандек бўламыз. Икки сонетда башар ва инсон диалектикаси акс этади. “Шайтон дўкони”, “дўкон мешлари”, “руҳ кўзи”, “ёлғон туш” каби метфоралар сонет бадийлигини таъминлайди.

Гулчамбарнинг учинчи мисраси учинчи сонет тезисини белгилайди: “Сабил қолсин ёлғон тушлари”.

IV, V, VI, VII сонетларда талмеҳ санъатиға ишора қилинади. Шеърға поэтик пафос берилади. VIII сонет магистралнинг саккизинчи мисрасидан бошланади. Шу ўринда айтиш лозимки, саккиз ва ўн иккинчи сонет эркин сонет шаклида ифодалангани ҳолда, қолган барча сонетлар классик сонет шаклида ифодаланган.

Талмеҳ санъати IX сонетда ҳам тадрижий ривожлантирилади.

X сонетда тўғридан-тўғри нафсга мурожаат этиб, уни ерга кўмгани ҳолда, руҳга зафар тилайди. Антитеза бу сонетда етакчи мазмунни ифодалайди. XI ва XII сонетларда поэтик фикр ривожлантирилиб, нафснинг инсон суратиға кирмаслиги ният қилинади. Акс ҳолда, ернинг инсонни қутқаришга шайланиши, аршнинг эса ўз навбатида паноҳ эканлиги тазод санъати орқали акс эттирилади. XIII сонетда поэтик мушоҳада бадийлигини таъминлашда Машраб қисматиға ишора этилади.

Ушбу гулчамбардан хулоса чиқаришдан олдин унинг номланишиға эътибор қаратмоқчимиз. Мумтоз адабиётда нома жанри ошиқнинг дил дардларини ёрга етказувчи назмий асар ҳисобланган. Шоир Жамолиддин Муслимнинг ҳам мазкур гулчамбари дил номалари бўлиб, яратганга бағишланади. Шу ўринда айтиш керакки, гулчамбар мумтоз анъаналар асосида номлангани ҳолда, замонавий шеърый шаклда ёритилган.

Сонет Европада Уйғониш даври шабадалари эса бошлаган даврда яратилган. Бу даврда сонет учун Шарқ лирик жанрлари асос бўлиб хизмат қилган. Шарқ лирикасиға оид аниқ ўлчов ва сифатға асосланувчи вазн, мавзу, образлар талқини, поэтик ифоданинг сатрма-сатр ривожлантирилиши сонет жанри учун ҳам хос хусусият ҳисобланади. Б.С.Михайличенко “Сонет жанри назарияси” тадқиқотида сонетни ғазалға қиёслаб шундай дейди: “Ушбу мураккаб адабий-тарихий жараённи таҳлил қилиб шуни айтиш мумкинки, Европа шеъриятида араб, эрон ғазал жанридаги банд тузилиши маълум даражада ўзлаштирилган”. Шунга кўра, гулчамбар таркибини воқеалари тадрижий тарзда ривожланиб борувчи мусалсал ғазалға қиёсласа бўлади. Лирик қаҳрамон кечинмалари, лирик воқеа тадрижий ғазалдаги сингари воқеалар силсиласида даражама-даража кўтарилиб боради. Гулчамбар магистраладаги ҳар бир сатр ўзидан олдинги XIV сонетнинг ҳар бири учун бошловчи сатр сифатида келтирилиб, ушбу сатрлар ўз навбатида, ўзидан олдинги сонетлар синтезининг сўнгги мисрасини ҳам ташкил этади. Хулосалардаги сўнгги мисралар кейинги сонет шарҳи учун асос бўлиб хизмат қилади. Натижада, лирик кечинма, фикр, воқеликнинг даражама-даража, тадрижий тарзда ёритилишиға имкон туғилади.

Хулоса ўрнида айтмоқчимизки, аслида итальян адабиёти намунаси ҳисобланган сонетнинг ўзбек шоирлари ижодида, ўзбек адабиётида ҳам қўлланиши яна бир бор замонавий шеърый жанрлар тизилмасининг бойиб, такомиллашиб, бугунги кунда ўзига хос модификацияға эга эканлигидан далолат беради.

Диллардан дилларга

*Александр ФАЙНБЕРГ,
Ўзбекистон халқ шоири*

Юлдузларни асрайди фалак

Учрашув

*Учрашувга ваъдалашайлик,
Учрашмоқлик эмас-ку гуноҳ.
Қайгадир бош олиб кетайлик,
Одамларнинг кўзидан узоқ.*

*Гитара ва скрипка жўр,
Секингина таралар наво.
Не тиласанг, официант момо
Бир лаҳзада айлар муҳайё.*

*Сачраб ўйнар қордек кўпиклар
Шампан-шароб очилган замон.
Бетаишиидек туюлар ҳаёт,
Бўлмагандек гўёки армон.*

*Шароб гамни ювар кўнгилдан,
Қанотларин йигиб оҳиста,
Муҳаббат ва ишонч икковлон
Ёнимизга ўлтирар аста.*

*Ишонч бирла, муҳаббат бирла
Суҳбатлаша олмаймиз рўйрост.
Иккимизда ҳамма нарса бор,
Фақатгина умид йўқ, холос.*

* * *

*Ахир, менга кимлар ишонганди-я,
Пинҳон умид қилиб юракка малҳам?!
Майсалар, ҳайвонлар ишонгандилар...
Менга ишонганди онажонгинам.*

*Эркинлик деб барин бой бериб қўйдим.
Онам қабри узра юзларим шувут.
Ўт қўйдим, майсалар қовжираб куйди,
Ўқ отдим, ҳайвонлар бўлишиди нобуд.*

*Қушдек эркин бўлдим, мана, ниҳоят.
Кишандамасман-ку бамисоли қул?
Болалигимдаги сўлим табиат
Нега тушларимга кирмайди нуқул?*

*Қанча мамлакатлар тушиди кулфатга,
Уммонларим қани? Қани денгизим?
Боқдим осмондаги ноҳуш калхатга,
Асли шу калхатни учирган ўзим.*

*Оёгим остида ерлар шўр, тақир,
Кетяпман елкамда сафар халтам шай.
Уятдан юрагим ўртанар, ахир,
Иссиқда ташналик қийнар аямай.*

*Булоққа тиз чўкиб, эгилиб пастга
Чол каби сув ича бошлайман узоқ.
Сувдаги аксимга қўшилиб аста
Ер қаърига сингиб кетади булоқ.*

Сўз

*Поезд кечикиши оддий воқеа,
Самолётни кутиб ичиқади кўз.
Ҳақиқий бахтсизлик, катта фожиа –
Мабодо кечикса кутилётган сўз.*

*Сўнган гулхан узра бўлгандек пушмон,
Кимсасиз кулбага боққандек маҳзун
Кечиккан сўз ғариб, йиғлайди ёмон,
Уни кеча кутган одамлар учун.*

*Кечиккан сўз боис ўрмонлар етим,
Бепоён ерларнинг пейшонаси шўр.
Қабрлар қошида сўз ҳам бесўз, жим,
Руҳлар безовтаю қисмат кўзи кўр.*

* * *

*Беш дақиқа қолди учиб кетаман,
Юрак кулга тўлди, ўпка тутунга.
Энг баланд манзилни ишғол этаман,
Ёлғиз ташлаб кетгум сени очунга.*

*Бу, ахир, жуда ҳам оддий ҳақиқат,
Тортқилайвермагин ёмғирпўшингни.
Мен учиб бораётган олис мамлакат
Сенга тўғри келмас, йиғвол ҳушингни.*

*Иллюминаторга қуёш сочар нур,
Радар тўлқинидан ўзади парвоз.
– Қаёққа? – Лабларинг қимирлар оғир,
Қўл силтайсан, чиқмас шовқинда овоз.*

*Ерга тегмай учар елган гилдирак,
Қанотлар остидан кўтарар шамол.
Саволинг ҳавода қолар муаллақ,
Севгилим, севилган гўшангда хуш қол!*

*Хуш қол, эй садоқат, хуш қол, хиёнат,
Хуш қол, бахт ва шодлик, хуш қол, қайғу-ғам.
Хуш қол энди нафрат, хуш қол, муҳаббат,
Зор эмасман энди ҳатто сенга ҳам.*

Варақ

*Юлдузларни асрайди фалак,
Теран денгиз асрар дурларни.
Дафтаримдан йиртилган варақ,
Асрагин мен ёзган шеърларни.*

*Шеър – нафақат ўқимоқ, уқмоқ,
Шеър – юракда янграган товуш:
Қутқаргандек тайгада сўқмоқ,
Тебрангандек кўлларда қамиш.*

*Ҳар сатрим – жон, ҳар шеърим – юрак,
Ўрмон, қушлар, булутларга хеш.
Дафтаримдан йиртилган варақ,
Шеърларимни асра нешма-неш.*

*Авлодларга келмасин малол,
Шеърларим ғам чекмасин ночор,
Шамол, денгиз ва япроқ мисол
Нафас олсин, қулсин беғубор.*

**Рус тилидан
Рустам МУСУРМОН таржимаси**

Ўйлар

Абдурахим БОЗОРБОЕВ

КАПАЛАККА ҲАВАСИМ КЕЛАР

Қатралар

Жийда гули

Баҳор авжида жийда гуллайди. Хуш бўйи атрофга таралиб борлиқни сархуш қилади.

Кузатганмисиз?.. Кузатгансиз, биласиз – ҳар бир дарахт ўзгача гуллайди, ўзига хос ҳусну тароватга эга бўлади. Бири бирига ўхшагиси келмайди. Шунга яраша уларнинг атри – ифори ҳам ҳар турлича бўлади. Авжи баҳорда гуллаган боғ узра кезсангиз омухта гул бўйларидан бошингиз айланиб кетади. Ажабки, боғ ҳавосини тўйинтирган омухта – қоришиқ ҳидлар орасидан жийда гулининг муаттар ифори алоҳида ажралиб, ўзини сездириб туради. Ваҳоланки, жийда гули ўрик, олма, шафтоли гуллари каби қийғос бодраб, очилиб-сочилиб кетмайди. Оқ-сарикқина, митти-митти гулчалар новдаларда ғум-ғуж, ғум-ғужгина бўлиб, қимтинибгина юз кўрсатади. Бироқ ҳиди, хуш бўйи шу қадар ўткир, шу қадар муаттарки, олис-олис манзиллардан ўзига чорлаб туради.

Жийда жаннатдан тухфа дейишади. Бу гапга ишонгим келади. Зеро, унда жаннатий инсонлар сифати мужассам. Қайсиким, бундай инсонларда сурат бирламчимас, ҳадеганда кўзга ташланмайди. Бироқ уларнинг мавжудлиги, уларнинг яшаётганлигини ҳар ерда, ҳар нафасда ҳис этиб турасиз.

Капалаклар

*Бир кун яшар, бир-бирларин сотмайди,
Капалаклар одамлардан меҳрибон...*

Муҳаммад ЮСУФ

Қуёшли кунларда гулзорлар узра капалаклар ўйноқлаб-ўйноқлаб учишади. Бир-бирларини қувиб-қувалаб учишади. Уларнинг рақси гулзор ҳуснига ҳусн қўшади, ажиб тароват, жозиб бахш этади. Бунга шунчалик одатланганмизки, гўё гулзор узра капалаклар учмай қўйишса, бу гўзал манзара кемтикдай, унинг тўлақонлигига нимадир етишмаётгандай туюлиши муқаррар. Ҳа, гулзорни капалакларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Бу ҳам Яратганнинг чеварлиги-да, шундай эмасми?!

Яхши одамлар ҳамиша капалакларга ҳавас қилишади. Уларда, уларнинг шодмон рақсларида ҳаётнинг гўзаллигини туюшади. Уларнинг ҳар мақомда яйраб-яйраб учишларида, гулдан-гулга қўнишларида жаннатдаги ҳаёт тимсолини кўришади.

Болакайларни айтмайсизми! Ўғил-қизингиз билан гулзор сайрига чиққанингизда уларни кузатинг. Уларнинг диққатини гуллардан ҳам аввалроқ капалаклар тортади. Ортларидан чопиб-чопқиллаб қолишади. Улар каби гулдан гулга қўниб-учгилари келади. Ҳавасланиб кузатишади, билиб-билмай уларнинг ортидан эргашиб кетишаверади.

Болалар ва капалаклар... Улар бир-бирларига на қадар ўхшаш – беғубор, беғам, эмин-эркин, улар учун ҳаёт фақат гўзалликдан, гулу гулзордан, яхшиликдан, сурурли онлардан иборат. Болалар ҳам, капалаклар ҳам бирдай ҳаётсевар, улар ҳаёт боқийлигига, гўзаллик боқийлигига, бутун борлиқ фақат яхшиликдан, эзгуликдан иборат эканлигига ишонишади. Капалаклар шу ишончда қолишади. Аммо болакайлар улғайган сари...

Бир ерда ўқиганим бор: капалаклар бир-бирлари билан ҳеч қачон, ҳеч нарсани талашишмас экан. Улар учишаркан, гулдан гулга қўнишаркан, гуллар кўркидан, уларнинг муаттар бўйларидан баравар баҳраманд бўлиб, ҳаёт гўзалликлари оғушида биргаликда яйраб-яшаб ўтишаркан.

Беихтиёр ҳушёр тортасан киши: капалаклар инсон боласи учун ибрат намунаси қилиб яратилмаганмикан? Яратганининг ўз бандаларини аҳилликка, ғанимат ҳаёт неъматларидан таллашиб-тортишмай, бирдай баҳраманд бўлиб яшашга даъвати эмасмикан?!

Зеро, инсон боласи ҳаётини шу даъват асосига қурганида, шу нафис мавжудот ҳаёт тарзига ҳавас қилганида эди, унинг учун яшаш бир қадар осон ва қувончу ҳайратларга тўла бўларди.

* * *

*Бойликка муҳаббат қўя бошлаган халқнинг
номус туйғуси сўнади.*

ГЕЛЬВЕЦИЙ

* * *

*Бошқалардан яхши бўлишни эмас, кечагидан
яхши бўлишни ўйлаш керак.*

Япон мақоли

Матнларни варақлаганда

Зилола ШУКУРОВА,
аспирант

"ҚИСАСИ РАБҒУЗИЙ"ДАГИ БИР ОБРАЗ ГЕНЕЗИСИ

Ўзбек адабиёти тарихи бевосита фольклор билан бошланиб, унинг тарихий тараққиётида оғзаки сўз санъати бой маънавий-бадий манба сифатида хизмат қилади. Ўзбек мумтоз насрининг ажойиб намуналаридан бири Насириддин Рабғузийнинг "Қисаси Рабғузий" асари ҳам ана шундай ёзув адабиёти билан оғзаки ижоднинг барча унсурларини ўзида мукамал акс эттирган ёдгорликлардан ҳисобланади. Шу сабабли ёдгорлик ўз даври ва ундан кейинги асрларда ҳам машҳур бўлиб, халқ орасида "Қисаси Рабғузий", "Қисасул анбиё" номлари билан юритилган ва ҳозирга қадар унинг бир нечта қўлёзма ва нашрий нусхалари топилган. Мазкур нусхаларни ўрганиш ва уларни бир-бири билан қиёслаш асносида, ҳар бир котибнинг асарни кўчириш жараёнида қиссанинг тилини ўз даврига мослаштиргани ва, ҳатто, қиссага мустақил байтлар, қўшимча ҳикоятлар киритганлиги маълум бўлди. Натижада, асар нусхаларининг тили, услуби, композицияси ҳамда сюжет тизимида жиддий нуқсонлар етганлиги аниқланди. Масалан, Сулаймон (а.с) ҳақидаги қиссада тасвирланган пари образининг генезиси ва ўзига хос характер-хусусиятини "Қисаси Рабғузий"нинг Самарқанд нашри мисолида кузатайлик. Пари образи қадим замонлардан бери мавжуд бўлиб, Марказий Осиёда зардуштийлик дини жорий этилишидан илгари яратилган ижод намуналарида ҳам ўз ифодасини топган. Ҳаттоки, бу ҳақда "Қуръони карим"нинг Намл сураси 17-оятда ҳам "Сулаймонга жин, инс ва қушлардан бўлган аскарлари тўпланиб, тузилган ҳолда турдилар", дейилган. Бу образ девлар каби ўта қадимий бўлиб унинг ҳаёти, яшаш жойлари кўпинча девлар билан боғлиқ ҳолда берилади. Бинобарин, Г.П.Снесарев пари демонологик образининг генезиси ҳақида: "Хоразмнинг баъзи жойларидан олинган маълумотларга кўра, парилар девлардан пайдо бўлиб, девлар уларнинг ота-боболари бўлганлиги ҳақидаги қарашлар мавжуд"лигини аниқлаган.

"Қисаси Рабғузий"да ҳам пари образи дев образи билан ёнма-ён тасвирланади. Сулаймон (а.с) девларга тоғларнинг тошидан улкан бинолар қурдирган, тахти учун кенг майдонлар барпо эттирган бўлса, париларга одамлар учун мустаҳкам уйлар қуришни буюрган. Уларнинг бу хусусияти демонологик образларнинг Сулаймон (а.с) даврида ҳамжиҳатликда яшаганлигини кўрсатади. Лекин "Қисаси Рабғузий"нинг Самарқанд нашрида Сабо деган шаҳарнинг маликаси Билқиснинг туғилиши ҳақида бир ҳикоят келтирилганки, унда девлар ва париларнинг ўзаро адовати тасвирини кўриш мумкин. Қисса "Ҳикоят" сарлавҳаси остида берилган бўлиб, унда тасвирлани-

шича, Ажмар подшо лашкарлари билан шикорга чиқиб, қандайдир сабабларга кўра бир кули билан сипоҳларидан ажралиб қолади. Иттифоқо, шоҳ лашкарини излаб бир ердан ўтаётса, бир оқ илон билан қора илон уришаётганини ва қора илон оқ илонни ўлдириш даражасида зарар етказётганини кўради. Воқеага шунчаки томошабин бўлишни истамаган шоҳ кулига қора илонни ўлдириб, оқ илонни қутқаришни буюради. Эртасига шоҳ чорбоғини айланиб юрганда, ўта назокатли, хушсурат бир йигит келиб унга салом беради ва ўзини кеча шоҳ қутқарган оқ илон эканини, қора илон бир дев бўлиб, уни доим таъқиб қилиб юрганини, ниҳоят, уни ёлғиз учратиб ўлдирмоқчи бўлганида, шоҳ қутқариб қолганини айтади. Эътибор қилинса, жоннинг илон суратида намоён бўлиши лавҳаси ҳикоят сюжетида эпик мотив эврилишига асос бўлади. Яъни, пари йигит миннатдорчилик рамзи сифатида шоҳга уч нарса таклиф қилади: биринчи табибликни, иккинчи ҳамма рўйи оламдаги ҳамма ҳисравонини кўргузишни, учинчи парилар авлодидан бўлган гўзал ҳамширасини бермоқчи бўлади. Подшо ҳамшира парига уйланишни маъқул кўради. Ҳамшира пари образининг қиссадаги тасвири маъшуқа тимсолининг мукаммал шакли, эҳсулдан ажралиш эса юрагига ишқ олови ёнаётган ошиқи беқарор руҳиятининг образли ифодасидир. Бу ҳолат “Ҳикоят”даги мифологик ва демонологик образларнинг мавжуд хусусиятларига қўшимча тарзда қиссада эстетик функцияни ҳосил қилган. Шоҳнинг қарори ҳам фольклор асарларда кўп учрайдиган анъанавий танлов бўлиб, шундан эътиборан қаҳрамонларнинг ҳаётида ижобий ўзгаришлар содир бўлади. Пари йигит шоҳга ҳамширанинг ўзига хос шартларини: “зинҳор муни сўзини рад қилмағайсиз, ҳар иш буюрса дарҳол вуқуга келтурурсиз, ҳар тариқа яхши-ёмон иш қилса ҳаргиз таъриз қилмағайсиз. Зероки, сизнинг аслингиз туфроқдин, бизнинг аслимиз ўтти ёлқинидин турур”, деб, парини шоҳ Ажмарга никоҳлаб беради. Дикқат қилинса, пари йигит ўзини ўтнинг ёлқинидан, шоҳнинг эса туфроқдан яралганлигини айтиб ўтти туфроқдан юқори қўймоқда. Зеро, барча диний адабиётларда туфроқ ўтдан афзал ҳисобланиб, Азозил фаришта ҳам ўтдан яралганлигига мағрурланиб туфроқдан яралган Одам (а.с)га паст назар билан қарагани учун ҳам лаънатга учраб, унга Шайтони лаъин номи берилган эди. Бундан кўриниб турибдики, бу лавҳа диний моҳиятдан буткул йироқ бўлиб, халқ фантазияси асосида яратилган экан.

Шуни айтиб ўтиш керакки, М. Абдувоҳидова ўзининг “Рабғузий ва ўзбек класик прозаси” номли мақоласида ҳам мазкур ҳикоятга тўхталиб: “пари йигит Аҳмад подшога учинчи туҳфа сифатида ўз синглиси Паризодни никоҳлаб бермоқчи эканлигини айтади”. Бир қанча вақтдан сўнг улар бир ўғил кўришади. Пари бир муддат чақалоққа қараб, кейин уни оловга ташлайди. Йиллар ўтиб улар қиз кўришади. Пари уни бир неча кун парвариш қилиб, кейин итга беради. Париларнинг фарзандлар тарбиясидаги бундай услуби зардуштийлар удумини эслатади.

Иттифоқо, ўша юртга улкан ёв ҳужум қилади. Шоҳ жангга чиқиш олдидан хос вазири Сарё унга талқон беради. Шу пайт шоҳнинг пари хотини келиб талқонни сочиб юборади. Тоқати тоқ бўлган шоҳ ўзини тутолмай парига дашном бериб, бу ишининг сабабини сўрайди. Пари Сарё вазирнинг душман билан тил бириктириб талқонга заҳар қўшганини, сўзининг исботи сифатида талқонни Сарё вазирнинг ўзига едириб кўришини айтади. Талқонни еган вазир Сарё шу заҳотиёқ тил тортмай ўлади. Шунингдек, ўғли ва қизи хусусида қилган ишларига ҳам изоҳ бериб, ўғлини ўтга ташлаганининг сабаби париларнинг фарзандини олов боқишини, қизини итга берганининг сабабини париларнинг қизларини ит вояга етказишини айтиб, қизини шоҳга топшириб, видолашади. Ўша қиз Билқис эди. Демак, ҳикоят орқали парилар ақлли, зийрак, узоқни кўра олувчи ғойибий мавжудот эканлиги уқтирилмоқда. Фольклоршунос олим Ғ.Жалолов қайд этганидек: “Достонларда эртақлардан ўтган пари тасвири ана шундай ҳаётийлик касб этиши, фантастик тасвирларнинг реалистик ифодаларга яқинлаша борганлиги, уларнинг достон жанри талабларига бўйсуниб, асарлар маъзига сингиб кета борганини кўрсатади. Бу ҳолат фольклор жанрлари ўзаро муносабатининг янги томонларини очиб беради”.

Ижодкор “Қуръони карим”даги оят ва сураларга таянган ҳолда, париларнинг биологик тузилиши ҳамда уларнинг фаришталардан ўзаро фарқини “Қисаси Раб-

ғузий”да қуйидагича изоҳлайди: “...аммо уч нарса бирла тафовутлари бор: бири ул турурким, фаришталар нурдин, парилар ёлиндан турур. Иккинчи, фаришталар малак атанди, парилар жин атанди. Учунчи, фаришталар ўрни адиз кўкда бўлди, парилар ерда бўлди”. Бу образ халқ оғзаки ижодида анъанавий образлар сирасига кириб, кўпчилик асар қаҳрамонининг орзусига етишишида етакчи образлардан бири сифатида талқин этилади.

“Ҳикоят”да тасвирланган пари образининг ўзига хос қиёфалари умумлаштирилиб қуйидагича таснифланди:

1. Антропоморф;
2. Зооморф.

1. Антропоморф парилар инсон қиёфасида акс этиб, улардек ҳаёт кечиради. Париларнинг антропоморф шаклидаги кўриниши фаол бўлиб, асосан, дostonларда учрайди. “Инсоний қиёфа – париларнинг асосий шакли шамойили. Бу кўринишдаги пари образининг етакчи белгиси гўзалликдир”. “Қисасул анбиё”да Ажмар шоҳ уйланган пари образида айнан ана шундай сулув қиз акс этган.

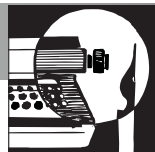
2. Зооморф типидagi парилар турли жонивор, паррандалар кўринишида бўлиб, хоҳлаган пайтда инсоний қиёфадан қуш ёки ҳайвонларга айланиши уларнинг асосий ҳамда ўзига хос функцияси ҳисобланади. Масалан, “Қисасул анбиё”да акс этган, Ажмар шоҳ қутқарган оқ илоннинг асли пари эканлиги уларнинг зооморф кўринишда дoston ва эртақларда тез-тез учрашини кўрсатади.

Демак, “Қисаси Рабғузий”нинг “Қисасул анбиё” номи билан нашр этилган Самарқанд нусхасида берилган Ажмар шоҳ ҳақидаги “Ҳикоят”да пари инсонларга хос бўлган яхшиликка яхшилик билан жавоб берувчи, ақлли, меҳнатсевар, ҳалол, вафодор, гўзал бўлган антропоморф ва зооморф образлар сифатида талқин этилади. Демонологик образнинг мазкур тури қиссада сюжет яратишда ғайриоддий лавҳаларни пайдо этиб, асарнинг бадиий-эстетик функциясини кенгайтиришга хизмат қилган.

Хулоса қилиб айтганда, “Қисаси Рабғузий” халқимизнинг турмуш тарзини, дунёқарашини, ранг-баранг урф-одатини, этник хусусиятларини ўзида акс эттирган туркий бадиий насрининг нодир намунаси ҳисобланади. Унда олам ва одам ҳақидаги илк мифик тасаввурлар ҳамда дostonларга хос лавҳалардан фойдаланиб яратилган бадиий тасвирлар кишига эстетик завқ бахш этади, китобхонга оламжаҳон илм-маърифат беради.

Адабий жараён минтақалари

Марио Варгас ЛЬОСА

ЁШ РОМАННАВИСГА ХАТ*

Ҳикоячи. Макон

Қимматли дўстим!

Суҳбатимизни роман қурилмаси ҳақидаги мулоҳазаларга йўналтирганингиздан миннатдорман, яъни асарни уйғунлаштириб яхлит ҳолатда ушлаб турадиган асос-устун ҳақида. Айнан ана шу нарса бизни ҳайратлантиради, асарда тасвирланаётган воқеаларнинг чин эканлигига ишонттиради, уни мустақил тарзда яшашини таъминлайди. Биз ўтган гап ҳикоя қилиш услуби ҳақида гаплашдик. Энди романи ташкил қилувчи материалларни тўплаш ва ташкиллаштириш борасида суҳбатлашиш навбати келди.

Ёзувчиликка қўл урган ҳар бир одам ўз олдида турган жуда кўп муаммо ва масалаларни ҳал қилиши керак. Мен уларни қуйидаги тартибда тўртта гуруҳга ажратган бўлардим.

- а) ҳикоячи,
- б) макон,
- в) замон,
- г) реаллик даражаси.

Улар шунчалик даражада чапишиб кетганки.

Аввало, ҳар қандай романинг муҳим персонажи бўлмиш ҳикоячи ҳақида... Одатда асардаги бошқа қаҳрамонлар у ёки бу тарзда ҳикоячи билан боғлиқ бўлади. Лекин бундан олдин кўпчилик орасида кенг тарқалган англашилмовчиликни тушуниб етиш зарур деб биламан. Гап шундаки, аксари одамлар ҳикоячини муаллиф билан битта шахс деб ҳисоблайдилар. Асар биринчи шахс тилидан ҳикоя қилинганда ва унга автобиографик материаллар асос қилиб олинганда айрим ёзувчиларнинг ўзлари ҳам бунга йўл қўйдилар. Бу – хато. Чунки, ҳикоячи ёки сўзлаб берувчи тўқима шахс – у ёзувчи ҳам, муайян бир шахс ҳам эмас. У романинг бир унсури, романдан ташқарига чиқиб кета олмайди. Ёзувчи эса, ўз-ўзидан маълумки, китоб ёзгунга қадар яшаб келган, ундан кейин ҳам яшайди ва ижод қилади, ҳаёт кечиради.

Ҳикоячи асарнинг бошқа қаҳрамонлари қатори бадиий тўқима маҳсули, лекин ўрни уларникидан муҳимроқ, чунки асар унинг номидан сўзланади. Демак, унга кўп нарса боғлиқ – ўзига юклатилган вазифани қандай бажараяпти: подадан олдин чанг чиқармаяптими, бошқа қаҳрамонлар қолиб ўзини бўрттириб кўрсатмаяптими ёки сўзларни сақичдек чайнаб, қушдек сайраб кетмаяптими ё оғзига талқон солиб ўтирибдими, одобсизлик қиляптими ё сипоғарчиликми? Асардаги бошқа персонажларнинг ҳаққоний ёки сохта чиққанлиги, ишончлилиги ана шуларга боғлиқ. Ҳикоячининг ўзини тутиши ва позицияси асарнинг ички яхлитлигини таъминлашда муҳим роль ўйнайди, яхлитлик эса ўз навбатида асарнинг қай даражада ҳаққоний чиққанлигини кўрсатади.

* Охири. Бошланиши 1-сонда

Шундай қилиб, муаллифнинг биринчи галдаги вазифаси: “Ҳикоячи ким бўлиши керак?” лигини ҳал қилиш. Моҳиятан олганда ҳикоячи уч хил кўринишда намоён бўлади асарда: биринчиси – ҳикоячи – персонаж, иккинчиси – ҳикоячи – ҳамма нарсадан хабардор, ҳар жойда ҳозир у нозир, лекин воқеаларга алоқаси йўқ, учинчиси – икки қиёфали, яъни романнинг ички дунёсида туриб ҳам, ташқарисиди туриб ҳам сўзлаб бераётганлигини аниқлаш мушкул бўлган ҳикоячи. Дастлабки иккитаси қадимдан маълум, учинчиси эса ҳозирги замон романчилиги кашфиёти.

Муаллиф қайси турдаги ҳикоячини танлаганлигини тушуниш учун тилнинг грамматикасига эътибор бериш керак: биринчиси – мен, иккинчиси – сен, учинчиси – у. Воқеа-ҳодисаларни сўзлаб бераётган шахс қайси позицияни эгаллаганлиги ўша грамматик шахсга боғлиқ, яъни унинг маконга нисбатан эгаллаган ўрнини билдиради. Агар биринчи шахс номидан, яъни “мен” ёки камдан-кам ҳолатда “биз” номидан бўлса, (Антуан де Сент – Экзюперининг “Қўрғон” ёки Жон Стейнбекнинг “Бир шингил нафрат” асаридаги бир қатор эпизодлар) ҳикоячи роман воқеаларида бошқа қаҳрамонлар билан аралашиб кетади. Агар у учинчи шахс номидан ҳикоя қилса, ҳикоячи романдаги воқеаларнинг ташқарисиди, яъни макондан ташқарида бўлади. Бу классик асарларда кўпроқ учрайди. Бундай ҳолларда ҳикоячи четдан ёки юқоридан туриб ҳамма нарсани бошқараётган, ҳар нарсага қодир, дахлсиз, ҳар бир майда-чуйда ёки буюк нарсаларни кузатувчи, лекин тасвирланаётган оламдан ташқаридаги бир шахсга айланади.

Иккинчи шахс (сен) тилидан ҳикоя қилинаётган Мишель Бюторнинг “Вақт ўтказиш”, Карлос Фуэнтеснинг “Аура”, Хуан Гойтисоланинг “Ерсиз Хуан”, Мигель Делибаснинг “Марио билан беш соат” асарлари ёки Мануэль Васхее Монтальбананинг “Галипдеса” сиида ҳикоячининг позициясини аниқлаш қийин, умуман олганда “иккинчи шахс” да муаммолар кўп. Иккинчи ҳикоячи (сен) ортида тасвирланаётган оламга тегишли бўлмаган ҳамма нарсани билувчи (у) ҳам яширинча бўлиши мумкин, у ҳолда романдаги воқеа-ҳодисалар унга бўйсунди, буйруқ беради, бошқаради, хуллас унинг имконияти чексиз. Бошқа варианти ҳам бўлиши мумкин, яъни ҳикоячи – онг. Бунда у иккига ажралади ва айёрлик билан “сен” дан фойдаланиб ўзига мурожаат қилади, у ҳолда бир оз довдирроқ ҳикоячи – персонаж пайдо бўлади. У воқеалар ичига кириб кетади, аммо китобхондан буни яширади (гоҳи ўзидан ҳам) ва шу сабабли иккига бўлиниш усулидан фойдаланади. Иккинчи шахс тилидан ҳикоя қилинаётган романларда ҳикоячининг позициясини белгилаш мумкин эмас, лекин айрим белгиларига кўра тахмин қилиш мумкин.

Ҳар қандай романда содир бўлаётган воқеалар макони билан ҳикоячи макони ўртасиди ўзаро боғланиш бор, буни макон нуқтаи назари дейиш мумкин. Биз буни воқеа кимнинг номидан ҳикоя қилинаётганлигига, яъни грамматик шахсга қараб белгилаймиз. Бу ерда ҳам учта вариант бор:

а) ҳикоячи – персонаж биринчи шахс тилидан сўзлайди. Бунда ҳикоячининг макони билан тасвирланаётган макон битта;

б) ҳамма нарсадан хабардор ҳикоячи учинчи шахс тилидан сўзлайди. У романдаги ривожланаётган воқеалардан, яъни макондан ташқарида;

в) икки хил қиёфали ҳикоячи, иккинчи шахс номидан “сен” олмоши ортидаги шахс, у ҳамма нарсадан хабардор, ҳар нарсага қодир ва роман маконидан ташқаридаги ҳикоячи. Тасвирланаётган воқеалар унинг измида. Ҳикоячи – персонаж ёки воқеа қатнашчилари, уларнинг хатти-ҳаракатлари, тортинчоқликлари, айёрликлари, инжиқликлари уни икки қиёфага киришига сабабчи бўлади, энди у ўз-ўзига ва айни пайтда китобхонга мурожаат қилади.

Сизга тақдим қилинган макон нуқтаи назарлари схемаси содда бўлиб кўриниши мумкин, чунки макон кўриниши романнинг дастлабки сатрлариданок маълум бўлади. Агар биз абстракт умумлаштирмалар билан чегаралансак, лекин конкрет ҳолатга кўчсак, бу схемага кўп вариантлар сиғади ва ҳар бир муаллиф ҳикояси учун маълум бир макон нуқтаи назарини қўллар экан, у ҳолда янги фикрлар, нюанслар киритиш учун муаллифнинг имкониятлари кенгайди, чеклашлар қолмайди.

“Дон Кихот”нинг бошланиши ёдингиздадир? Романчилик тарихиди биринчилардан бўлиб муаллиф шундай усулни қўллаган: “Номини эслашга унчалик ҳушим йўқ бўлган Ламаншнинг аллақайсидир қишлоғиди...” деб бошланади асар. Демак, у биринчи шахс номидан – “мен” дан бошлади, бинобарин у ҳикоячи – персонаж ва у воқеалар

маконига жойлаштирилган. Шу орада пайқаб қоламизки, ҳикоячи вақти-вақти билан биринчи шахс “мен”га ўтиб кетса ҳам, аслида у ҳамма нарсадан хабардор бўлган “у” ёки ҳикоячи – ижодкор. Айрим пайтларни ҳисобга олмаганда, ҳикоя “у”нинг номидан сўзланади, “мен”га ўтганда эса ўқувчи чалғийди, асар қаҳрамонлари билан айна пайтда нималар содир бўлаётганлигини била олмайди. “Мен” дан “у”га сакраш ва аксинчаси макон нуқтаи назаридан олганда воқеа перспективасини ва масофани ўзгартиради. Бу усул муваффақиятли ёки аксинча чиқиши мумкин. Агар ўзини оқламаса матнни бузиши мумкин, бу эса асар муваффақиятига путур еткази.

Ҳикоячи статусининг ўзгариши асардаги воқеа-ҳодисаларнинг ривожига нисбатан ҳам унинг позициясини ўзгартиради.

Бир неча қизиқарли мисоллар келтираман. Жаҳон адабиётида ажойиб романлардан ҳисобланмиш “Моби Дик”нинг бошланиши ёдингиздами? “Мени Исмоил деб атайверинг”. Фоятда ажабланарли, тўғрими? Шу бир неча сўз билан Мелвилл ўқувчини қизиқтириб қўяди: ким ўзи у, ҳатто ўз номини ҳам билмайдиган сирли ҳикоячи – қаҳрамон? Макон аниқ кўрсатилган, Исмоил биринчи шахс тилидан сўзлаяпти, демак у асар персонажларидан бири, лекин асосийси эмас. Бош персонаж бу ерда савдойи капитан Ахав, балки, унинг душмани, шу атрофда сузиб юрган тутқич бермас оқ китдир. Капитан уни доим таъқиб қилади. Ҳикоячи эса тасвирланаётган воқеаларнинг қатнашчиси, гувоҳи (воқеаларда бевосита қатнашган ёки қатнашчилардан эшитганларини ўқувчига ҳикоя қилади). Муаллиф бундай перспективани асарнинг бошдан охиригача қатъий ушлаб туради. Мантиқан олганда макон нуқтаи назари бенуқсон: Исмоил воқеаларда қатнашган персонаж сифатида кўрган ва билганларини ҳикоя қилади, бу эса асарнинг ишончли чиқишига кучли таъсир қилади. Якунида, эсингизда бўлса, даҳшатли олишув бўлади: денгиз махлуқи “Пехода” кемаси капитани Ахав ва барча матрослардан ўчини олади. Мантиқан олганда экипаж аъзолари билан бирга Исмоил ҳам чўкиб ўлган бўларди, лекин ўлган одам ҳикоячи бўла олмайди-ку. Бундай бемаъниликка йўл қўймаслик ва асар фантастик романга айланиб қолмаслиги учун автор Исмоилни “тасодифан” ўлимдан сақлаб қолади. Бу ҳақда асар хотимасида айтилган, лекин бу хотима Исмоил томонидан эмас, балки, асардаги воқеалардан ташқарида турган ҳар жойда ҳозир-у, нозир бўлган ҳикоячи томонидан ёзилган. “Моби Дик”нинг охириги сатрларида макон перспективаси кескин ўзгаради, яъни роман воқеалари ичида бўлган ҳикоячи – персонаж энди унинг ташқарисидаги ҳар нарсага қодир ҳикоячига айланади, бинобарин унинг макони кенгайди. (Шу макондан туриб роман сюжетини ташкил қилувчи воқеаларни кузатади, тасвирлайди).

Сиз буни пайқаганлигингизни айтишга хожат бўлмаса керак: шунга ўхшаш ҳикоячининг жойини ўзгартириш унчалик камёб эмас. Роман ҳикоячиси бир эмас, бир нечта бўлиши ва улар бир-бирлари билан алмашиб туриши оддий бир ҳолат.

Ҳикоячининг шу тарзда алмашиб туриши, бинобарин, макон нуқтаи назарининг ҳам, энг ёрқин мисолларидан яна бири “Мен ўлаётганимда” асари. Фолкнернинг ушбу романида Бандренлар оиласи онасининг дафн этиш учун афсонавий жануб ерларида саргардон бўлиб кезганлари тасвирланган. Адди Бандрен ўзининг туғилган шаҳрига дафн қилишларини васият қилганди. Воқеалар тасвири “Библия”даги ва эпик асарлардаги ўзига хос хусусиятларни эслатади. Жазирама иссиқ таъсирида жасад ирий бошлайди, оила аъзолари эса сабот билан йўлида давом этадилар, уларда Фолкнер яратган қаҳрамонларга хос мутаассибларча қайсарлик мавжуд. Бу воқеаларни ким, қандай қилиб ҳикоя қилиб берганини эслайсизми? Бу ерда ҳикоячилар кўп. Улар Бандренлар оиласининг барча аъзолари (нафақат улар). Воқеалар ҳар бирининг онгида, қалбидан сизиб чиққан, перспектива ҳам шунга яраша ўзгарувчан. Ҳар бир ҳолатда ҳикоячи – персонаж воқеа қатнашчиси. Макон нуқтаи назари моҳиятан бир хил турда бўлса-да, ҳикоячи алмашиб туради, бошқача айтганда “Моби Дик” ёки “Дон Кихот”даги ҳикоячи каби бир макондан иккинчисига сакрамайди. Ҳикоячи ўзига белгилаб берилган чегарадан чиқмайди, фақат ҳикоячи вазифаси бир персонаждан иккинчисига ўтади.

Агар бундай ўзгарувчанлик ўзини оқласа, асардаги ички кескинлик кучаяди, романдаги руҳий олам янада кенгайди, воқеаларга ҳаётийлик бағишлайди. Асарни қизиқиш билан ўқиётган китобхон бу ўзгарувчанликни сезмай ҳам қолади. Агар ўзини оқламаса – натижаси ёмон. Унда воқеа-ҳодисалар асарга тикиштириб, мажбуран киритилгандек,

персонажлар эса бўйнига арқон боғланган одамлардек ҳаракатлари сохта, нотабиий чиқади, бу китобхоннинг кўзига ташланиб туради. “Дон Кихот” ҳақида ҳам, “Моби Дик” ҳақида ҳам бундай деб бўлмайти, албатта.

Романчиликнинг юксак намуналаридан ҳисобланган “Бовари хоним”да ҳам макон ўзгариши (сакраши)нинг қизиқарли намунаси бор. Бошланиши ёдингиздами? “Биз дарс тайёрлаётган эдик, директор оддий кийинган “янги” болани катта парта кўтариб олган хизматкори билан бирга эргаштириб кирди...” Ҳикоячи ким? “Биз” дегани ким бўлади? Биз уни ҳеч қачон била олмаймиз. Маълумки, у романдаги воқеалар маконига жойлаштирилган ҳикоячи – персонаж. У воқеаларнинг бевосита қатнашчиси ва кўплик олмошида “биз” тилидан ҳикоя қилади. “Биз” олмоши ортида коллектив қаҳрамон бўлиши мумкин, айтишлик, ёш Бовари кирган синф ўқувчиларининг барчаси (агар таққослаш мумкин бўлса, паҳлавон билан курашмоқчи бўлган миттивойдек мен ҳам қачонлардир ёзган “Кучуклар” повестимда асарим қаҳрамони дўстларидан бир гуруҳини коллектив ҳикоячи – персонаж қилиб олгандим). Унинг ўрнида ҳар қандай оддий бир ўқувчи ҳам бўлиши мумкин. Уятчанликми, тортинчоқликми ёки камтарлиги туфайли у “биз” деб ҳикоя қилади. У ўзи ҳикоя қилаётган воқеалар қатнашчиси. Лекин бу ҳолат узок давом этмайди, аллақайси лаҳзада ҳикоячи ўзгаради ва унинг ўрнида ҳикоячи – ижодкор пайдо бўлади. У бизга кўринмайди, маконда эса ўзгаради, яъни “биз” ишлатилмайди, воқеа кўзга кўринмас “у” номидан ҳикоя қилинади. Бошқача айтганда ҳамма нарсани билувчи, бошқарувчи ҳикоячи – ижодкор ўзлигини сездирмасдан роман охиригача шу позицияда туради.

Роман жанри назариясини ривожлантирган Флобер ҳам худди шу позиция тарафдори эди. Унинг фикрича ўқувчи воқеалар ким томонидан ҳикоя қилинаётганлигини унутади, гўё воқеалар ўз-ўзидан ривожланаётганга ўхшайди, асар мустақил тарзда яшай бошлайди. Ҳамма нарсани билувчи ҳикоячининг кўринмаслиги учун Флобер бир қатор усулларни яратди ва сайқал бериб қўллади. Шулардан бири – бу холис ҳикоячи. У фақат сўзлайди, муҳокама қилмайди. Агар у муҳокама қилса, шарҳлай бошласа, роман реаллигига путур етади, ўзини ошкор қилиб, нималаргадир, кимларгадир қарам эканлиги билиниб қолади. Флобернинг “ҳикоячининг объективлиги назарияси”, яъни ҳикоячининг кўринмаслиги, янги давр романныавислари томонидан кенг қўлланди. Шу сабабли Флоберни замонавий романчилик асосчиси, деб аташ мумкин.

Романтик ёки классик романларда ҳикоячи баъзан ўзини кўрсатиб қўйиб, бу билан асарга зиён келтиради. Ишончлилиги йўқолади демоқчи эмасман. Йўқ ундай эмас. Диккенс, Виктор Гюго, Вольтер, Даниэль Дефо ёки Теккерей романларини ўқиганимизда ҳозирги замон романчилигига хос бўлмаган кўринишларга тайёр бўлишимиз керак демоқчиман, холос.

Бу ерда фарқ биринчи навбатда ҳамма нарсадан хабардор ҳикоячининг позицияси билан боғлиқ. Ҳозирги романларда ҳикоячи кўринмас шахс, жуда бўлмаганда кўринмасликка интилади. Дастлабки романларда ҳикоячи борлигини уқдириб қўяди, айрим ҳолларда эса ўзини очиқ-ойдин кўрсатиб, фақат ўзи ҳақида сўзлайди, сурбетларча асарга кириб келади.

XIX асрнинг буюк романларидан бўлмиш “Хўрланганлар”да худди шунга ўхшаш нарса содир бўлмаганмиди? Романдаги воқеалар ўз даврининг муҳим ижтимоий, маданий ва сиёсий воқеаларини акс эттиради. Виктор Гюго ўттиз йил давомида бу воқеаларнинг бевосита гувоҳи бўлган ва шунча вақт роман устида ишлаган. Ундаги ҳикоячи ҳар ерда ҳозир у нозир, ҳамма нарсадан хабардор, ўзини кўз-кўз қилиб туради, лекин у роман маконидан ташқарида. У мустақил ва кучли характерга эга, улуглик васвасасига учрагандек, ўзини кўрсатиб туришга ишқибоз, кўпинча учинчи шахсдан биринчи шахсга ўтиб кетади, воқеа – ҳодисалар ҳақида ўз фикрини билдиради, фалсафа, тарих, ахлоқ, дин ҳақида мулоҳазалар юритади, персонажлар хатти-ҳаракатларига баҳо беради, кимларнидир лаънатлайди, айримларини кўкка кўтаради. Бундай ҳикоячи – ижодкор ўқувчи ўзлигини унутиб қўйишига йўл қўймайди, яъни роман оламини яратиш кимларнингдир ихтиёрида эканлигини эслатиб туради, қолаверса, ўз нуқтаи назарини, назариясини, нималарни ёқтириши-ю, нималардан қўрқиниши ҳеч иккиланмай, яширмай ўзининг ҳақ эканлигига ишонган ҳолда китобхонга мажбуран қабул қилдиради. Виктор Гюгодан бошқа бўшроқ бир ёзувчи бўлганда бу нарса романнын ишончли

чиқишига путур етказган бўларди. Лекин унда бу нарса содир бўлмайди. Нима учун? Чунки ҳозирги замон китобхони бу нарсага ўрганиб қолди ва уни асарнинг ажралмас бир қисми сифатида қабул қилади. Бу системанинг асосини бир-бирига чапишиб кетган икки воқеа ташкил қилди. Айтайлик, Жан Вальжаннинг шамдонни ўғирлаши ва қирқ йил давомида ўз қилмиши учун жазосини олиб, мусибат чекиб, яна ўша шамдон билан абадият остонасидан ўтиши, иккинчиси эса ҳикоячининг бу воқеаларга муносабати, мулоҳазаларидан иборат контексти.

Қандайдир воқеани қоғозга тушуриш учун романнавис дастлаб ҳикоячини танлайди. У муаллиф ўрнидаги шахс (alterego) ёки ҳар нарсага қодир, ҳар ерда ҳозир нозир ҳикоячи – ижодкор бўлиши мумкин. Униси ҳам, буниси ҳам тўқима шахс – роман учун, роман туфайли яратилган. У роман воқеаларининг ичида ёки ташқарисида бўлиши мумкин. Баъзан буни аниқлаш имкони бўлмаганда, ҳикоя қайси шахс тилидан (биринчими, учинчими, иккинчими) олиб борилаётганлиги муҳим. Ҳикоячини танлаш муҳим аҳамиятга эга, чунки унинг ҳолати роман воқеаларига нисбатан эгалланган жойи ва масофасини, айна чоқда хабардорлик даражасини ҳам билдиради. Ҳикоячи – персонаж тасвирланаётган воқеалардан чиқиб кета олмайди, ҳикоячи – ижодкор эса роман оламининг исталган жойида пайдо бўла олади. Ҳикоячининг қайси бир турини танлаш, ўша турга хос бўлган қоидаларга бўйсуниб дегани, агар бўйсунмаса, у ҳолда асарнинг ҳаққонийлиги ва ишончлилиги барбод бўлади.

Қуйидагиларни алоҳида таъкидлаш лозим: ҳикоячини танлаш муаллифнинг ўз эркига боғлиқ. Бу нима дегани? Ҳар учала турдаги ҳикоячининг бир-биридан фарқи, яъни уларнинг макондаги ва роман воқеаларига нисбатан тутган ўрнига қараб хусусиятлари ва шахси тугал дегани эмас. Ҳечам ундай эмас! Бир-бирига ўхшамаган ҳикоячи – ижодкорлардан бир нечасини мисол қилиб келтирдик (Флобер ва Виктор Гюго романлари). Ҳикоячи – персонажлар характерларининг эса, худди асар қаҳрамонларидек, чегараси йўқ.

Яна бир нарсани айтиб ўтишим керак эди, лекин тушунтиришларим аниқ бўлиши учун қўшмаганим. Сиз буни балки биларсиз, ёки хатларимдан билиб олгандирсиз. Гап шундаки, камдан-кам ҳолатларда роман бир ҳикоячи билан чегараланади. Воқеаларни турли нуқтаи назардан ҳикоя қилиш учун, кўпинча ҳикоячилар бир нечта бўлади, алмашиб туради, гарчи макон битта бўлса ҳам (худди “Селестина” ва “Ўлаётган пайтимда” асарларидаги ҳикоячи – персонаж каби) бир позициядан бошқасига сакрайди, худди Сервантес, Флобер ёки Мелвиллдаги каби.

Макон нуқтаи назари ва ҳикоячининг сакрашлари ҳақидаги мулоҳазаларни янада кенгайтириш мумкин. Агар ўқиётганларимизга янада чуқурроқ кириб борсак, бундай сакрашлар ҳар бир давр адабиётига хос нарса. Маконда кўчиш кўпинча тўсатдан ва қисқача – бир неча сўз орқали юз беради. Масалан, агар муаллиф ремаркаси бўлмаса, ҳар қандай диалогда маконда сакраш ва ҳикоячи ўзгариши содир бўлади. Айтайлик, Педро билан Мария суҳбатлашиб ўтирибди, ҳикоячи эса роман воқеаларидан ташқарида. Бирдан луқма ташланади:

– Мен сени севаман, Мария.

– Мен ҳам сени севаман, Педро.

Севги изҳор қилиш лаҳзасида ҳар нарсадан хабардор ҳикоячи – ижодкор, ҳикоячи – персонажга айланади, яъни асар қаҳрамонлари воқеаси ичига кириб кетади. Бу ерда макон позицияси ўзгаради, кейинроқ, ҳикоя қилиш яна ҳикоячи – ижодкор қўлига ўтади. Агар “Мен сени севаман, Мария”, – деди Педро, “Мен ҳам сени севаман, Педро”, – деб жавоб берди Мария, дейилганда эди, у ҳолда воқеа ҳикоячи – ижодкор номидан сўзлашда давом этган бўларди.

Бир лаҳзада содир бўладиган бундай ўзгаришларни ўқувчи сезмай ҳам қолади ва улар майда-чуйда, муҳим аҳамиятга эга эмасдек бўлиб кўриниши мумкин. Лекин амалда ана шундай майда-чуйда деталлар ва уларни қўллаш маҳорати асарнинг бадиийлигини оширади. Бу борада муаллиф имкониятининг чексизлиги, ҳикоячининг позициясини ўзгартириши фақат бир мақсадга – асардаги воқеалар ҳаққонийлиги ва ишончлилигини таъминлашга йўналтирилган бўлиши керак. Зинҳор бу нарса муаллифнинг инжиқлиги эмас. Нуқтаи назарнинг ўзгариши асардаги воқеаларни бойитади, серқирра мазмун ва моҳият касб этади. Ёзувчилик техникасидан ноўрин ва беъмани

усулда фойдаланиш эса сунъий мураккабликлар, чигалликлар келтириб чиқаради, бадиий ҳақиқатни барбод қилади.

Сизни кучиб, тез орада кўришгунча хайрлашаман.

ЗАМОН

Қимматли дўстим!

Роман қурилмаси ҳақидаги фикрларим бадиий матн моҳиятига кириб боришингизга йўл очганидан хурсандман. Ҳикоячи ва унинг асардаги ўрни билан қисқача танишиб чиққач, энди замон ҳақида гаплашишни истардим, ахир роман шаклининг муҳим томонларидан бири айнан шу нарса ва бадиий тўқиманинг ишончли чиқиши кўп жиҳатдан шунга ҳам боғлиқ.

Лекин ундан олдин қадимда пайдо бўлган ва ҳозиргача мавжуд бўлган айрим хурофий қарашларни тушуниб олмоқ зарур, бусиз эса роман нима эканлиги ва у қанақа бўлишлигини англаш қийин.

Барчамиз унинг измида бўлган реал вақт(замон)ни назарда тутаяпман, яъни асар воқеалари оқимида ўтаётган даврни. Бу ҳам асардаги воқеалар, персонажлар ва ҳикоячи каби тўқима бўлиб, барчаси унга бўйсунди. Макон перспективаси каби замон перспективасини ҳам ҳар қандай романда учратиш мумкин ва у муаллифнинг ижодий фантазияси билан яратилади. Ҳикоячи ва макон каби замон ҳам реал оламдан ажратилади, чунки у асарнинг бадиий ишончлилигини оширишга хизмат қилади.

Замон мавзуси жуда кўп файласуфлар ва ёзувчиларга сеҳрли таъсир кўрсатган (шу жумладан, Борхеснинг фантазиясига ҳам) ва у ҳақда бир-бирига ўхшамаган кўплаб назариялар яратилган. Биз буларни соддалаштириб иккига ажратамиз: хронологик вақт (замон) ва психологик вақт (замон). Биринчиси – объектив тарзда, яъни бизнинг иродамизга боғлиқ бўлмаган ҳолда қуёш ва бошқа сайёраларнинг ҳаракатлари билан боғлиқ ҳодисадир. Барча мавжудот унинг измида. Иккинчиси – психологик вақтни эса биз ҳаётимиз давомида қилган ишларимиз ва ҳаракатларимиз билан боғлиқ ҳолда эмоционал қабул қиламиз. Қувончли, ўйин-кулги, роҳат-фароғатли пайтларимизда у жуда тез ўтади ва аксинча, мусибат, ғам-ташвиш чекаётганимизда, бирор нарсани кутганимизда, ёлғизликда вақт жуда секин ўтади, ҳатто тўхтаб қолгандек ҳам бўлади.

Тахминимча бу қонданинг истисноси йўқ. Романдаги воқеалар хронологик эмас, балки психологик вақт (замон) асосига қурилган ва бу субъектив замон бўлса-да, ёзувчининг маҳорати унга объектив кўриниш беради, натижада асар реал оламдан ташқарида мустақил тарзда яшаш қобилиятига эга бўлади. Ҳар қандай бадиий тўқиманинг зарурий шарты шу.

Фикримни мисоллар билан тушунтираман. Амброза Бирсинг “Бойқушсой кўпригидаги ҳодиса” номли ажойиб ҳикоясини ўқиган бўлсангиз керак? Воқеа фуқаролар уруши даврида содир бўлади. Жанублик бадавлат заминдорлардан бўлган Пэйтон Фаркерни темирйўл кўпригини портлатмоқчи бўлганлиги учун шу кўприк устида уни қатл этишлари керак эди. Ҳикоя маҳкумининг бўйнига сиртмоқ ташлашдан бошланади. Атрофида федерал армиянинг солдатлари турарди. Капитан сиртмоқни тортишга ишора беради, лекин арқон узилиб, маҳкум сувга қулайди. Кўприқдан ва соҳилдан туриб ўқ ёғдиришларига қарамасдан у соғ-омон нариги қирғоққа сузиб чиқиб олади. Ҳикоячи воқеани шундай тарзда сўзлайдики, унинг позицияси Пэйтон Фаркернинг онгидан оқиб чиқаётган фикрдек туюлади, қаҳрамон эса бу пайтда ўрмонга югуриб кириб кетаётганини кўрамайди. Шу лаҳзаларда унинг хотирасига ўтмишидан лавҳалар келади. Ниҳоят, у хотини интизор бўлиб кутиб ўтирган уйига йўл топади ва ўз уйида хавф-хатарсиз ҳаёт кечиришга қатъий ишонади. Ҳикоя бизни шу даражада диққат-эътиборимизни тортадики, қаҳрамон кечинмаларидан ўзимизни ажрата олмаймиз. Унинг уйи шундоққина ёнида бўлиб, у эшикни очишга улгуради ва хотинининг шарпасига кўзи тушади. Қучоқ очиб хотинининг бағрига отилмоқчи бўлади-ю, шу лаҳзада сиртмоқ тортилади – бу ўша ҳикоя бошланишидаги, яъни икки сонияча олдин тасвирланган сиртмоқ. Ёзувчининг фантазияси мана шу икки сонияга ҳикоянинг “мағзи”ни жойлаштиради, гўё ҳикоя чўзилиб кетгандай туюлади, лекин объектив вақт маъносида эмас. Бадиий тўқимада психологик вақт (замон) ёрдамида субъектив замон яратишнинг мисоли эмасми бу?

Жузъий ўзгаришнинг яна бошқа вариантларидан бирини Борхеснинг “Вақт мўъжизаси” ҳикоясида ҳам кўришимиз мумкин. Қаҳрамон – ёзувчи ва шоир Яромир Хладик қатл олдидан “Душманлар” драмасини ёзиш учун Худо ато қилган бир йилдан фойдаланиб асарни хаёлан ёзиб тугатади. “От!” деб берилган буйруқ билан унинг ижроси ўртасидаги сонияда, яъни ўқ Хладикни қулатгунга қадар ўтган вақтга бир йил жо қилинган.

Энди романдаги замоннинг алоҳида хусусиятларини кўриб чиқайлик. Муайян бир романда, худди маконни аниқлагандек, замон нуқтаи назарини ҳам аниқлаб олиш керак. Лекин макон билан замон, гарчи ўзаро алоқадор бўлса-да, бошқа-бошқа тушунчалардир.

Бу борада қуйидагиларни таклиф қилган бўлардим: замон нуқтаи назари – бу ҳикоячининг замони билан асарда содир бўлаётган воқеа-ҳодисалар замони ўртасидаги муносабат. Худди макон позицияси каби бу ерда ҳам ёзувчининг учта имконияти мавжуд (гарчи ёзувчининг вариантлари чексиз бўлса ҳам) ва улар ҳикоячи фойдаланаётган феъл замонларига боғлиқ:

а) ҳикоячи замонининг воқеа-ҳодисалар замони билан мос тушиши. Бунда ҳикоячи ҳозирги замон феълидан фойдаланади;

б) ҳикоячи ўтмишда туриб ҳозир содир бўлаётган ва келажакда бўлиши кутилаётган воқеаларни сўзлайди;

в) ҳикоячи ҳозирги замонда ёки келажакда туриб ўтган воқеалар ҳақида сўзлайди. Бундай бўлиниш шартли бўлиб, чалкаш кўринса-да, амалда унчалик қийин эмас, феъл замони аниқланса бўлди.

Мисол тариқасида, гватемалик ёзувчи Августо Монктерросонинг атиги бир жумладан иборат “Динозавр” ҳикоясини оламиз.

“У уйғонганида динозавр ҳали ҳам ўша жойда эди”. Бор-йўғи шу!

Ажойиб ҳикоя, тўғрими? Аниқлик ва қисқалик жумлага уйғунлик, маънодорлик касб этган, ишончлилиги мустаҳкам чиққан. Бу ерда шарҳлаш вариантлари кўп, лекин биз муаллиф қўллаган вақт нуқтаи назарига эътибор берайлик. У қайси феъл замонини қўллаган? “Уйғонганида” – ўтган замон. Демак, ҳикоячи келаси замонда туриб, содир бўлган ҳолатни сўзламоқда. Қачон? Қайси ўтган замон, тугалми ёки ҳикоячи сўзлаётган замонми, яъни воқеага нисбатан у эгаллаб турган келаси замонми? Тугалланган замон. Тугал замон билан ҳикоячи сўзлашдан олдинги замон орасида ўтиб бўлмас чоҳ бор, ҳеч қандай сабабий (оқибат) натижа бўлиши мумкин эмас. Бу ерда ҳикоячининг позицияси “в” вариантга тўғри келади, яъни у келажакда туриб тугалланган ўтган замон ҳодисасини сўзламоқда:

– келаси замон (ҳикоячи);

– тугалланган ўтган замон (ҳодиса).

Ҳодиса ҳикоячи позициясидан олдин келиши учун у қайси замон феълини қўллаши керак эди? Қуйидагича (матнни бузганим учун А.Монтерросо мени кечирсин):

“У уйғонди, динозавр эса ҳамон шу ерда эди”.

Яқин ўтган замонни қўллаш афзаллиги шундаки, ҳикоячи ҳодисани деярли ҳозирги замонгача давом этдириши мумкин. Бу ерда ҳикоячи билан ҳодиса бир-бирига нисбатан яқин жойлашган, ҳатто қўшилиб кетган деса ҳам бўлаверади. Олдинги мисолда эса ҳикоячи замони билан ҳодиса содир бўлган замон алоҳида ажратилган.

Юқоридаги мисоллар орқали замон позициясининг икки вариантини кўриб чиқдик: ҳикоячи келажакда туриб абсолют ўтган замон ҳодисаларини ёки ҳозирги замон билан туташ бўлган замонда туриб ҳодисаларни сўзламоқда.

Яна шу “Динозавр”дан фойдаланиб ҳикоячи замони билан ҳодиса содир бўлган замон мослигини, яъни “а” позициясини кўрамиз. Бу ерда ҳикоячи аниқлик майли феъл-лини ишлатиши лозим:

“У уйғонаётганда динозавр ҳамон шу ерда”.

Ҳикоячи ҳам, ҳодиса ҳам бир замонда. Олдинги мисолда бунинг акси эди, лекин ҳикоячи эгаллаган ҳолати туфайли ҳодиса содир бўлаётган замон билан бирлашиб кетганди. “А” вариантыда ҳикоячининг перспективаси тор, яъни сўзлаб берилаётган воқеалардан чиқиб кетиш имконияти кам. Аниқлик майлининг ҳозирги замон феъли ишлатилганда, яъни замонлар мос тушганда, воқеа – ҳодиса ҳикоя қилиш позициясига максимал даражада яқинлашади.

Анчагина мураккаб бўлган ва камдан-кам қўлланиладиган “б” вариантга келсак, унда ҳикоячи ўтган замонда туриб келаси замонда содир бўладиган воқеа-ҳодисалар ҳақида сўзлайди. Унинг вариантлари:

- а) “Сен уйғонганигда динозавр ҳали ҳам ўша ерда бўлади”.
- б) “Сен уйғонган пайтда динозавр ҳали ҳам ўша ерда бўлади”.
- в) “Сен уйғонсан, динозавр эса ҳали ҳам ўша жойда бўлади”.

Ҳар бир ҳолатда ҳикоячи замони билан воқеа – ҳодиса замони ўртасида билинар-билинамас масофа ўзгаради, лекин уларни бирлаштирувчи нарса воқеа – ҳодисанинг содир бўлмаганлиги, яқуни эса номаълум бўлиб қолади. Ўтган замондаги ҳикоячи бундан фойдаланиб ўз имкониятини кенгайтиради, келаси замон феълнинг турли шакллари билан фойдаланади, яқуний сўзлари императив оҳанг олади. Бундай замон позициясидан сўзлаётган ҳикоячи роли асар етакчиси дир. Бу усулни қўллаган ёзувчи фақат шу тарздагина асарнинг ишончли чиқишига амин бўлиши керак, акс ҳолда ноаниқликлар унга путур еткази.

Замон позициясининг ҳар учаласи ва бўлиши мумкин бўлган бошқа вариантларини қўллашда ҳикоячи фойдаланаётган феъл замонларига эътибор бериш керак. Камдан-кам асарлардагина фақат биргина замон нуқтаи назари қўлланилади. Одатда бирорта позиция асосий роль ўйнайди, лекин ҳикоячи бир замондан бошқасига сакрайди ва агар уни ўқувчи сезмай қолса, амалий натижа яхши бўлади. Ҳикоячи замони билан воқеа-ҳодиса замони маълум бир схемага бўйсунуши керак. Замондан замонга ўтиш (сакраш) тасодифий эмас, асосланган бўлиши лозим, ана шундагина ўзига юкланган вазифани бажаради, персонажлар, воқеа-ҳодисалар мазмун ва моҳиятини бойитади. Романдаги воқеа-ҳодисалар нафақат маконни, замонни ҳам тўлдириб туради. Асардаги замон чўзилиб кетиш, секинлашиш ва тўхтаб қолиш хусусиятига эга. Улкан хронологик даврларни қамраши, орқага қайтиши, ўтмишдан келажакка ва аксинча сакраши мумкин, хуллас, реал ҳаётда биз учун чекланган замон бадиий адабиётда эркин ҳаракат қилади. Бошқача айтганда, у ҳам асардаги ҳикоячи каби бадиий тўқима.

Адабиётда замоннинг тескари ҳаракатига Алехо Карпентъернинг “Наслга қайтиш” ҳикояси мисол бўла олади. Воқеа бош қаҳрамон Дон Марсиалнинг ўлим тўшагида ётганидан бошланади, кейин уни балоғат ёшида, кейин ёшлиги, ўсмирлиги, болалиги ва ниҳоят она қорнида кўрамиз. Бу ерда воқеа тескари тартибда сўзланмаяпти, балки тўқима оламда замон (вақт) орқага қараб кетаяпти. Она қорнида ривожланиш ҳақида гап кетганда Лоренс Стерннинг машҳур “Жентльмен Тристам Шендининг ҳаёти ва мулоҳазалари” романи ҳақида гапирмасликнинг иложи йўқ. Романнинг дастлабки сатрларида ҳикоячи – қаҳрамон туғилмасидан олдинги даври – ҳомила бўлиши, она қорнида ривожланиши ва туғилиши ҳақида киноя билан сўзлаб беради. Воқеалардаги чигалликлар, кескинликлар асарнинг замон структурасини қизиқарли ва ғайриоддий чиқишини таъминлаган.

Кўпинча романларда бир неча замон ёки замонлар системаси бўлади. Масалан, Гюнтер Грасснинг машҳур “Тунука дўмбира” романида вақт оқими, бош қаҳрамонни ҳисобга олмаганда, нормал кечади. Овози тошни ёрадиган даражада кучли бўлган бош қаҳрамон Оскар Мацерата хронологик вақт тартибини бузмоқчи бўлади ва бунга эришади ҳам. Вақт измига бўйсунган атрофдаги олам табиат қонунига кўра муқаррар равишда қариб – чирийверади, нобуд бўлади, янгиланади, қаҳрамон эса ўзгармасдан аллақандай мангуликда яшайди.

Вақтдан қутилиш ва унинг ёмон оқибатлари мавзуси кўпчилик романнавислар диққат-эътиборини тортди келган. Масалан, Симон де Бовуарнинг унчалик муваффақиятли чиқмаган “Ажалдан қутилиб бўлмайди” романи. Хулио Кортасар эса ўзининг машҳур романида ҳийла ишлатиб “ҳеч бир жонзод ўлимдан қочиб қутила олмайди” деган табиат қонунини йўққа чиқаради. “Классик ўйини”да ҳикоячи томонидан берилган қўлланмадан фойдаланган ўқувчи китобни ўқиб тугата олмайди, чунки унинг яқунидаги икки боб аралаш-қуралаш, чалкаш сўзлар йиғиндисига ўхшайди, калаванинг учини топмоқчи бўлган китобхон вақт лабиринтидан умрининг охиригача ҳам чиқа олмайди.

Борхес Герберт Уэллснинг “Вақт машинаси”дан иқтибослар келтиришни ёқтиради. Аллақайси бир одам келажакка саёҳат қилиб, қайтишда гўё ўлжага олгандек, бир гул

олиб келади. Мана шу гул фантастик унсурнинг кўриниши сифатида Борхеснинг фикру хаёлини эгаллаб олади.

Ёндош замонлар ҳодисаси Адольфо Бьой Касареснинг “Само тузоғи” ҳикоясида ҳам бор. Унда учувчи самолёти билан бирга ғойиб бўлади, қайтиб келгач, кўз кўриб қулоқ эшитмаган ҳодисаларни сўзлаб беради, унга эса ҳеч ким ишонмайди. У бошқа бир замондаги фантастик оламга тушиб қолади, у ерда эса бир эмас бир нечта ёндош замонлар бўлиб, ҳар бири қатъий тарзда алоҳида яшайди, фавқуллодда ҳодисаларгина бундан мустасно бўлиши мумкин. Биз бундан бир-бирига алоқаси бўлмаган ёндош оламлар ҳақида билиб оламиз.

Бунга қарама-қарши бўлган, яъни замоннинг секинлашиши, ҳатто вақт оқимининг тўхтаб қолишини Жойснинг “Улисс”ида кузатамиз. Бениҳоя чўзилган романда Лео-польд Блумнинг йигирма тўрт соат ичида кечган ҳаёти тасвирланган.

Хатим чўзилиб кетди, лекин Сиз айтмоқчи бўлган гапларингизни ич-ичдан сезиб турибман: “Замон нуқтаи назари ҳақида гапирганларингизда турли тушунчалар аралашиб кетганлиги кўриниб турибди. Замон мавзу сифатида ёки сюжет унсури сифатида, шунингдек, шакл сифатида, ҳикоя қилиш конструкциясида мавжуд асардаги воқеа – ҳодисалар эса, унинг оқимида содир бўлади” демоқчисиз. Сиз ҳақсиз! Мен буни атайлаб қилдим. Нимага? Гап шундаки, менимча замон нуқтаи назари бадий асарнинг айнан шу унсуридир. Романдаги “шакл” ва “мазмун-моҳият”нинг ажралмас эканлигини кўрсатиб туради. Мен эса унинг сир-асрорини ўрганиш учун атайлаб ажратдим.

Замон – ҳар қандай ромanning шартли унсури: содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларни реал ҳаётдаги хронологик тартибда кечишига таққослаб бўлмайди. Тўқилган воқеалар оқими, ҳикоячи билан ҳодисалар замони ўртасидаги муносабат муаллиф томонидан қўлланаётган замон перспективасига боғлиқ ва унга тўла бўйсунди. Ва аксинча у ҳолатда ҳам, бу ҳолатда ҳам моҳият ўзгармайди. Асардаги воқеа – ҳодисадан ажратиш мумкин бўлган “шакл” бўлмайди, чунки унга жон бағишлайдиган ёки “ўлик” туғилишига сабабчи бўладиган айнан шу нарса.

Роман замони муаммосига янада чуқурроқ кирадиган бўлсак, ҳар қандай бадий тўқиманинг хусусияти бўлган унинг ажралмас қисми ҳақида фикр юритамиз. Ҳар қандай асарда ўқувчини ҳайратга соладиган, унинг диққатини тортадиган эпизодларни осонлик билан кўрсатиш мумкин. Лекин улар ўртасидаги кўринишлар персонажлар ва воқеалар тарқоқлигини бартараф қилиш ва алоқа ўрнатиш мақсадида қўлланган матн зерикарли мулоҳазалар, сийқаси чиққан (сўзлар) иборалар орқали ифодаланганда ўқувчига ҳеч нарса: на бир маълумот, на бир муҳим қўшимча беради. Биринчи турдаги эпизодларни жонли вақт (замон), иккинчи турдагиларни эса жонсиз (ўлик) вақт (замон) деб аташ мумкин. Кейингиси учун муаллифни айблаб бўлмайди, чунки улар ҳам керак. Улар алоқа вазифасини бажаради ва романда яратилган тасаввурот оламини бирлаштириб, яхлит ҳолда ушлаб туради. Поэзия жанрида эса бу нарсанинг кераги йўқ. Роман – бу бошқа нарса. Романда масофа бор, воқеалар унинг ичида ривожланади, авж олади. Воқеа – ҳодисалар ҳаракатини ана шу боғловчи материал бошқаради: келажакка етаклайди, ўтмишга қайтаради, моҳиятан ўзгартиради ҳам.

Шундай қилиб жонли вақт (замон) жонсиз (ўлик) вақт (замон) билан ўзаро муносабатда бўлиб, ромanning замон моделини хронологик тизимни яратади. Схематик тарзда замон нуқтаи назарини уч турга ажратиш мумкин. Замон ҳақида айтганларим мақсад сари етишда бир оз ёрдам берган бўлса-да, бадий тўқиманинг хусусиятлари ҳақида ҳали кўп нарсани ўрганишимиз зарур. Роман жанрининг турли жиҳатларини кўриб чиқишда турли-туман муаммолар пайдо бўлаверади.

Самимий салом йўллайман ва тез орада кўришгунча хайр!

**Рус тилидан Абдунаби АБДУҚОДИР
таржимаси**

Болалар дунёси

Бибисора ОТАЕВА

Аллани ёд оламан

Севади у спорт – дўстин

*Акрамжон нега қўрқмас
Қаҳратон қорли қишдан?
Бир кўрсангиз чанада
Учар баланддан – пастга.
Бир кўрсангиз конькида
Учиб ўйнар, мисоли
Тушаётгандек рақсга.
– Совуқ қотмасми? – дерсиз.
Йўқ, у совуқ қотмайди,
Севар у спорт – дўстин.
Ўйин олдидан унинг
Қўлида тери қўлқоп.
Бошида қулоқчини,
Бўлар эгнида пўстин.
Шундан у совуқ қотмас,
Совуқ қотдим, деб, айтмас.*

Холли ва Полли

*Буви ишлаб полизда
Қучоқ-қучоқ ўт терар.
Ўрганини молларга
Қиш учун деб жамгарар.
Полли кўрса-да буни
Бувига раҳми келмас.
Ўроқни олиб ўзи
Молга ўт ўрай, демас.*

Шу онда келиб Холли,
 Қўрар хунук аҳволни.
 Ўт ўриши тугул Полли
 Қонга жойламабди-я,
 Ҳатто, андак похолни.
 Қучукча билан ўйнаб,
 У ён, бу ён чопар у.
 Ишга қараш, деганни,
 Ари каби чақар у.
 Холли дейди: – Бувижон,
 Полиздан чиқинг илдам.
 Ўтни ўзим ўраман,
 Бувижоним, олинг дам.
 Қани, айтинг, болалар,
 Айтинг, рўйирост ва аниқ,
 Поллими ё Холлими
 Олқиш олишига лойиқ?

Табиат шифокори

Митти қизил қўнғизча,
 Мисоли жажжжи қизча.
 Юрар аста – беозор,
 Дилида мақсади бор.

Богбон эмас у ўзи
 Бог-богчани ўйлайди.
 Зарарли ҳашиаротни,
 Қўриб қолса, қўймайди.
 Ўзи бўлса-да митти,
 Қийратар шира қуртни.
 У ҳам эрур хуш дори –
 Табиат шифокори.

Гулноранинг шеъри

Қўшиқларнинг қўшиғи,
 Қўнғилларнинг озиғи,
 Онажоним алласи,
 Жаранглар тонг палласи.
 Зимдан қулоқ соламан,
 Ёд олмоқчи бўламан.
 Бироқ, чуғурлаб қушлар
 Диққатимни чалгитар.
 Сайрайверинг, ҳой, қушлар,
 Сиздан ҳам завқ оламан.
 Билиб қўйинг, барибир,
 Қўғирчогимга дея,
 Аллани ёд оламан.

Хоразм

Нусратулло ЖУМАХЎЖА,
филология фанлари доктори

“ИЛМИЙ ТЎҚИМА” МАСЪУЛИЯТИ

Ҳозирги ўзбек навоийшунослигидаги энг долзарб муаммолардан бири Навоий ижодиётидаги ёр образидир. Навоий ижодида ёр образи деганда, шоирнинг муҳаббати бағишланган лирик қаҳрамон англашилади. Филология фанлари номзоди Муҳаммадҷон Маҳмуд “Яна Навоийни ўқиб (Навоийшуносликда ёр муаммоси)” (Ғафур Ғуллом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент – 2011) номли рисоласида айнан шу мавзунини ёритишни мақсад қилган.

Муаллиф тадқиқотнинг биринчи бобини “Энг қийин, жуда мураккаб масала” деб номлаган. Ҳақиқатан, масаланинг мураккаблигига жиддий асослар бор. Чунки навоийшуносликда ёр муаммосига муносабат шу қадар мураккабки, уни илмий ўрганиш ва унга илмий баҳо беришда беш хил тамойил кузатилади: 1. Навоий ижодиётидаги ёрни дунёвий инсон – маҳбуба (аёл) деб тушуниш ва талқин этиш; 2. Навоий ижодиётидаги ёрни илоҳий хилқат – Оллоҳ деб тушуниш ва талқин этиш; 3. Навоий ижодиётидаги ёрни ҳам дунёвий инсон, ҳам илоҳий хилқат деб тушуниш ва талқин этиш; 4. Навоий ижодиётидаги ёрни дунёвий инсон – маҳбуб (эркак) деб тушуниш ва талқин этиш; 5. Навоий ижодиётидаги ёр образида маҳбуба ҳам, маҳбуб ҳам, Оллоҳ ҳам назарда тутилади деб тушуниш, талқинда эса уларни қориштириб юбориш тамойили.

Илмий жамоатчилик ушбу муаммо ечимига аниқлик киритиб, муайян бир тўхтамга келгани йўқ. Ўзбек адабиётида ижоди энг кўп ўрганилган адабий сиймо Навоий бўлиши, бугунда Навоий ҳақида юзлаб китоблар чоп этилгани ва, тахминан, шу миқдорда диссертациялар ёзилганига қарамай, навоийшуносликнинг энг марказий масаласи – лирик қаҳрамон муаммоси ана шундай мураккаб вазиятда. Хуллас, муаммо ечими махсус ва мукамал тадқиқотларни тақозо этади. Мазкур тадқиқот муаммонинг ечимини топишга бир уриниш сифатида майдонга келган. Муаллиф навоийшуносликдаги қарашларга муносабат билдиради ва дастлабки хулосасини баён этади: “Демак, шоир ёр деганида, аввало Оллоҳ, сўнгра тариқат аҳлини, унинг муршиди ва халифаю мусоҳибларини тушунади” (11-бет). Бир қарашда, ушбу хулосадан қаноат ҳосил қилиш мумкин. Бироқ, унинг замирида сеvimли аёл – маҳбуба назарда тутилмаганини англаш қийин эмас.

Китобнинг “Улуғ раҳнамо, муқаддас давлат ва жамият” деб номланган иккинчи бобидан бошлаб, Навоий ижодидаги ёр образига муносабат ошкора бирёқлама тус олади. Навоийнинг муҳаббат руҳида битилган лирик шеърлари Мирзобек, Мир Иброҳим, Мирдарвеш ва Ҳожи Муҳаммадга бағишланган, деган ғоя изчил ёритилади. Мирзобек шоирнинг дўсти ва шогирди, Мир Иброҳим, Мирдарвеш ва Ҳожи Муҳаммад эса фарзандлари, ўғиллари сифатида талқин этилади. Гўёки, Навоийнинг “Кеча келгумдур дебон, ул сарви гулрў келмади” ғазали ёзилишига “Мирдарвеш ҳар хил фитналар таъсирида нафақат кундузги, балки кечки машғулотларга ҳам қатнамай қўйиши” сабаб бўлган эмиш (18-бет). Муаллиф иқрорича, “Тун оқшом бўлди-ю, келмас менинг шамъи

шабистоним” ғазали ҳам кечки машғулотга келмаган Мирдарвешга бағишланган” (19-бет). Биз навоийшуносликка оид мавжуд илмий ишларда Навоийнинг махсус мактаби бўлганлиги, унда кундузги ва кечки машғулотлар олиб борилганлиги, шоир мударрис сифатида мазкур ёшларга дарс ўтганлиги ҳақида ўқимаган эканмиз. Агар шу маълумот илмий асосланганида, хўб янгилик бўларди, назаримизда.

“Қаро кўзум” ғазали ҳам Мирдарвешга бағишлаб ёзилган, деган фикр муаллиф томонидан дадил, аммо далиллар билан илмий асослантилмаган равишда баён этилади: “Машғулотларга мунтазам қатнашмаган Мирдарвеш сайру саёҳатга тез-тез чиқадиган ва сафарда узоқ қолиб кетадиган одат чиқаради. Сўнгра сафар жуда узоқ давом этади. Шоир унинг қаердалигини аниқлагач, орқага қайтишини сўраб, унга нома ва “Қаро кўзум” ғазалини йўллайди” (19-бет). Навоий асарларидаги “ёр” тимсолида назарда тутилган шахслардан Мирзобек Навоийнинг бўсти ва дилбар бир инсонлиги, шоир унинг истеъдоди ва инсоний қиёфасига юксак баҳо берганлиги, унинг “Кўзунг не бало қаро бўлубдур Ким, жонга бало қаро бўлубдур” матлаини давом эттириб, ғазал ёзганлиги навоийшунослик илмида эътироф этилган. Мир Иброҳим ҳам Навоийнинг асар олган, аммо унга вафо қилмаган ноқобил фарзанди эканлиги тадқиқотларда етарли баён этилган. Ҳатто, навоийшунос олим Қ. Эргашев “Ўзбек насрида иншо” номли янги тадқиқотида ушбу “ноқобил фарзанд” Мир Иброҳим эмас, балки Шоҳқули исмли ғижжакчи бўлганини исботлаб берди. Шу боисдан, китобхон улар ҳақида Муҳаммадҷон Маҳмуддан ортиқча изоҳ кутмаслиги мумкин. Бироқ, Мирдарвешнинг тарихий шахс эканлиги ва Навоийга нечоғлиқ яқинлиги тўғрисида навоийшунослик асарларида батафсил маълумот учрамайди. Муаллиф эса уни китобнинг барча ўринларида ҳеч бир изоҳсиз Навоийнинг катта фарзанди сифатида талқин этади. Унингча, Навоийнинг икки фарзанди бўлган: каттаси – Мирдарвеш, кичиги эса – Мир Иброҳим. Бундан ташқари, Мирдарвеш қачон, қаёққа, қандай сафарга чиқади, нима сабабдан узоқ қолиб кетади – ноаён. Муаллиф талқинича, Навоий “сафарда қолиб кетган катта фарзандига “Қаро кўзум” ғазалида, “Қаро кўзум, келу мардумлуғ эмди фан қилғил”, яъни, “азиз фарзандим, келу энди одамийликни ўргангин, қилган хизматларимга яраша сен ҳам хизмат қилгин ва инсоний бурчингни бажар. Ахир, сен менинг мусоҳибимсан, ҳар доим кўз олдимда, ҳузуримда бўлишинг керак-ку”, дейди” (48-бет). Шу тўғрисида, бу “Қаро кўзум” ғазалининг ўнлаб талқинлари орасида ишончсизларидан бирига айланиб қолган. Китоб муаллифи Навоийнинг иккита фарзанди бўлган, дейиш билан ҳам чекланмайди. Учинчи бир фарзанди ҳақида бундай маълумот беради: “Ҳожи Муҳаммад Навоий хонадонидан шоирнинг энг сеvimли фарзанди ва билимдон мусоҳиби сифатида ғоят қадрланган. Меҳрибон ота ва ғамхўр пиру устоз уни бир кун кўрмаса, жуда соғиниб, бетоқат бўлган. Sevimли фарзанд ҳарбий хизматда бўлганида, шоир шаҳарни тарк этиб, у билан саҳрода яшайди” (53-бет). Ушбу фикрларига қатор-қатор шеърини парчаларни мисол келтирадиги, улардаги ёр образи Ҳожи Муҳаммад эканлиги англашилмайди. Ҳарқалай, Навоийнинг ўзи асарларида уларни “фарзандимдек эди” ёки “фарзандим қатори эди” дея лутф этгани, уларни шоирнинг ҳақиқий фарзанди эди, деб илмий талқин этишга асос бермаса керак.

Шоирнинг таҳлилга тортилган барча асарлари бир хилда – асослантилмаган ҳолатда мазкур шахсларга бағишланганлиги қайд этилаверади: “Навоий Мирзобекнинг вафот этганини, Мирдарвешнинг эса қора кучлар домига тушганини эшитиб, қаттиқ дард-алам чекади:

*Ёшунгон эмиш қаро булутға моҳим,
Гардунни совурмоғлиғ эрур дилҳоҳим,
Кирмиш қаро туфроққа қуёшдек шоҳим,
Невчун қора қилмасун қуёшни оҳим.*

Шоир шоҳим деганида комил шоҳ, комил давлатни, моҳим деганида, комил инсон, комил жамиятни ҳам назарда тутди. Шоир Мирзобек, Мирдарвеш вафотидан сўнг, Ҳожи Муҳаммад ва Мир Иброҳимни ҳам шоҳиму моҳим деб атайди” (25-бет). Илмий асосларсиз бу гапларга қандай ишониш мумкин? Қайси асосларга кўра, бу шеър таҳлилини давлат ва жамият масалаларига йўналтириш мумкин?

Навоий шеърларидаги рашк туйғусини ҳам муаллиф Мирзобекка тегишли талқин этади ва: “Бизнингча, Абу Сайид Мирзо Навоийга Равосийдан кўра Мирзобекни кўпроқ рашк қилган” (29-бет), деб ёзади. Бу фикрига шоирнинг:

Ёрдин эл рашкидин бўлдум жудо, бўлғай эди,

Илтифотин ғайр ила кўрмакка тоқат кошқи, – байтини асос қилиб

келтиради.

“Ёр – меҳрибон Оллоҳ ва тариқат аҳли” бобининг мақсад-моҳияти Навоий асарларидаги ёр образи замирида Оллоҳ назарда тутилганини ёритишга қаратилган. Бироқ, бу ғоя муваффақиятли амалга ошмаган. “Навоий Оллоҳни кўрганми – кўрмаганми”, деган савол навоийшуносликда мутлақо кўтарилмаган. Ушбу бобда эса дабдурустан шундай фикрлар баён этилади: “Навоий меросининг зукко тадқиқотчиси Алибек Рустамий ҳам “Қаро кўзум ким?” номли мақоласида Тангри ўзини яқин дўстларига бу дунёда ҳам турли қиёфада кўрсатади, деган қадимий ақиданинг тўғрилигини тасдиқлайди. “Қаро кўзум”ни от миниб, камон ва ит билан овга чиққан йигит тарзида талқин этади. Афсуски, айрим адабиётшунослар Навоийнинг Оллоҳ висолига мушарраф бўлганини инкор қиладилар” (47-бет). Бундан англашиладики, кўпчилик адабиётшунослар Навоий Оллоҳни кўрганлигини эътироф этганлар. Қачон, қаерда? Асос келтирилмайди. Алибек Рустамий мақоласи ҳам қачон, қайси манбада чоп этилгани кўрсатилмайди. Бу тарзда далил, исботсиз айтилган гап ҳақиқатга яқин келмайди ва у илмий фикр ҳисобланмайди. Аввало, агар Навоий Оллоҳ висолига мушарраф бўлиб, У қайсидир қиёфада кўринган бўлса, шоирнинг ўзи буни ифтихор билан иқроф этган бўларди, назаримизда.

Навоий асарлари мазмуни билан уларнинг талқини мувофиқ эмаслиги яққол кўзга ташланиб боради. Мана бу байт ва унинг талқинига эътибор беринг:

“Янги ой хуршид аро бўлмоқ аён маъхуд эмас,

Ваҳ, недур айлаб ғазаб солмоқ жабининг узра чин.

Бу ерда мазкур ғазалдаги хуршид (куёш) ва зулф қўйган мўйлабни йигитнинг маъшуқа эмас, маъшук эканлиги аён бўлади” (54-бет). Байтда “зулф қўйган мўйлабни йигит” тасвири йўқ-ку? Муаллиф бу маънони қаердан олди? Агар у “жабининг узра чин”ни назарда тутган бўлса, буткул адашган, шеърни тушунмаган. “Жабин узра чин” – манглайдаги ажинни англатади. Бинобарин, у асардаги ёр “маъшуқа эмас, маъшук” эканлигини асослаёлмайди.

Шеърлардаги ёр образи ҳақида: “... жуда чаққон, яъни, уйдан тез ғойиб бўлувчи маслақдош маъшуқи – дўсти бўлган. У пиру устознинг рухсатисиз уйдан кетиб қолади. Ҳозир эса бир ойдан бери зиёфатларда товусдай товланиб, наҳс босган бойқушлар (“буми манхус”), одам қиёфасидаги девлар ва ноасл (“бадмеҳр”) кишилар билан улфатчилик қилиб юрмоқда... Ғамхўр ота ва пиру устоз мусоҳиб фарзандининг ичкиликка тобора берилаётганига ғоят ачинади. Шоир севимли фарзанди фироқида қон йиғлайди, дарду алам чекади... Хуллас, Навоий мазкур шеърий парчада маъшуқа эмас, балки ёрнинг яқин маънодоши – маъшук, аниқроғи, икки фарзандидан бири ҳақида фикр юритади. ... мазкур фарзандини маъшук, маҳбуб, деб аташи ҳам бу борадаги яна бир мўътабар далилдир” (55, 56, 57-бетлар) каби фикрлар ҳам илмий асосга эга эмас. Муаллиф талқинидаги ичкиликка берилган, халқнинг доимий фитнасига дучор бўладиган, дам-бадам аллақаяқларга дайдиб кетадиган, тутуриқсиз ва беқарор кимсаларни Навоий ўзига фарзанддек яқин тутгани ва ёр тимсолида уларни қуйлаганига ақл бовар қилмайди. Агар Навоийдай улуғвор шахсият бундай майда кимсалар билан элакишиб юрганида, ўз обрўини йўқотган ва умри мобайнида бажарган улкан вазифаларини амалга ошира олмаган бўларди.

“Шоир “Йиғлармен” радифли ғазалида ёзишича, фарзанди фироқида муттасил йиғлаш, дард-алам чекиш натижасида ўз-ўзи билан гаплашадиган бўлиб қолади”(65-бет). Бундан қандай маъно чиқади?..

Илмий асосланмаган ва Навоийнинг шаънига тўғри келмайдиган хулосалардан яна бири қуйидагича: “Навоийнинг душманлари уни уйланмай, ахлоқсизлик қилиш ва

фаҳш шеърлар ёзишда айблаб, фитналар тарқатадилар. Шоир эса муҳолифларига – Мен ҳам Исодек уйланмасдан замондошларимни ҳақ йўлга бошлаб, хайрли ишлар қилдим. Бинобарин, Тангри менинг ҳам хизматларимни тақдирлаб, осмон сирларидан воқиф этди. Менинг йигитларни мадҳ этишдан мақсадим, улар орқали илоҳий ишқни тараннум этишдир, деб жавоб беради” (67-бет).

Муаллиф Навоийдаги “йигитлар ишқи” заминиде илоҳий ишқ ётибди, демоқчи бўлади, аммо талқин ниҳоятда жўн ва мантиқсиз чиқади. Мана бу жумлаларга диққат қилинг: “Мусоҳиблари висолига етиш орқали Оллоҳ жамолига мушарраф бўлиш ҳақида ўйлар экан, яна ўшалар воситасида Тангрининг сочи, зулфу юзи, қаду қомати (?), фавқулотда гўзаллиги каби хилма-хил сифатларига ишора қилади...” (70-бет). “У ўз орзуси ушалганида, кўлини Тангри бўйнига (?) қўйиб, қулоғига (?) дил розини, Ҳақ йўлда чеккан азиятларини изҳор қилмоқчи бўлади... Шоир Тангри юзини гулга, унинг ўзини гул хирмониға ўхшатади ва уни бир тун қучоқлаб, ҳидига маст бўлиб ётишни (?) улуғ бахт деб билади” (103-бет). Мана, ишқи ҳақиқий тўғрисидаги муаллифнинг та-саввури. Қизиғи шундаки, Навоийнинг сўфиёна ғазаллари қолиб, навоийшуносликда дунёвий муҳаббатнинг гўзал талқини сифатида тадқиқ этилган:

Не хуш бўлғай иквлон маст бўлсақ васл боғинда,

Қўлум бўлса анинг бўйнидаву оғзим қулоғинда, – матлали ғазал таҳлилга

тортилган.

Китобнинг Навоий ижодидаги ёр ҳақида узил-кесил хулосаси бундай: “Биз ёр бо-расидаги баҳсни ҳар қанча давом эттирмайлик, битта ҳақиқат аён бўлади. Навоий “Ха-зойин ул-маоний”да ёрнинг маъшук, маҳбуб, дўст, йигит, қуёш, ой, маҳваш, маҳжабин, гул, гулўзор, гулбарги хандон, сарвиноз, сарви гулрў, сарвқомат, пари, малаксиймо, шохим, моҳим, чобуксувор, чобук, шаҳсувор каби хилма-хил маънодошлари ҳақида бот-бот фикр юритса-да, маъшуқа, маҳбубани умуман тилга олмайди ва назарда ҳам тутмайди” (97-98-бетлар). Бугунги навоийшуносликдаги умумий нуқтаи назарга бу хулоса батамом тескари ва ўта баҳсли. Муаллиф услубидаги асослантирилмаган мушоҳадаларни қандай баҳолашга ақл ҳайрон.

Адабиётшуносликда “бадий тўқима” термини мавжуд, лекин “илмий тўқима” ту-шунчаси йўқ. Илм мавжуд манба ва маълумотлар асосида иш юритади. Шу нуқтаи назардан қараганда, мазкур китоб қўлёзмасидаги камчиликлар жамоатчилик ёрдами билан нашргача бартараф этилганида маъқул бўларди. Китобга филология фанлари доктори, профессор Ҳамиджон Ҳомидий масъул муҳаррир, филология фанлари докто-ри, профессор Алибек Рустамий ва филология фанлари номзоди Султонмурод Олим тақризчи этиб белгиланганлар. Китобда Султонмурод Олимнинг “Иштиёқи ёр” сарлавҳали кириш мақоласи берилган. Ундаги айрим жумлалар эътиборимизни тортади: “Муал-лиф ёр деганида, аввало, муршид Навоийни, сўнгра унинг фарзанд мақомидаги хали-фау мусоҳибларини назарда тутати”. Қандай қилиб муаллиф Навоийда ёр деганда, Навоийнинг ўзини назарда тутиши мумкин? Китобдаги асосий нуқсонлардан биттаси, асарлардан ҳеч бир заруратсиз қулоч-қулоч мисол келтирилишидир. Мисра, байт ки-фоя бўлган ўринларда ҳам ғазалларнинг тўлиқ матни қалаштириб ташланган. Китоб ҳажмининг катта қисмини асар матнлари ташкил этган. Муаллиф умуман илмий аппа-рат қўлламайди, асарлар олинган манбани кўрсатмайди, иштибоҳли матнларни манба билан қиёслаш имконияти йўқ. “Бундан ҳам аҳамиятли томони эса, бу мисолларнинг таҳлил этилгани, уларнинг тадқиқотчи олдига қўйган мақсадларга бўйсундирилгани”. Таассуфки, таҳлил жуда саёз, мисолларнинг муаллиф мақсадига бўйсундирилгани эса хато. Дунёвий мазмундаги ғазални асоссиз равишда тасаввуфий талқин этишга уриниш ана шу усул оқибатида вужудга келган. Матнлардаги Навоий нуқтаи назари муаллиф мақсадига эмас, балки муаллиф матн мантиқига бўйсунуши лозим. “Баҳонада, рисола-да Навоийнинг таржимаи ҳоли билан боғлиқ кўп янги ва қизиқарли маълумотлар илгари сурилган”. Афсуски, муаллифнинг шахсий тахмин, фараз ва тўқималари “қизиқарли маълумот” сифатида тавсия этилган бўлиб чиққан. Савияни юксалтириш осон эмас. Бу натижага юқори савияли бадий, илмий асарлар яратиб, уларнинг моҳиятини таълим-тарбияга синдириш билан эришиш мумкин.

Ёднома

ЗАҲМАТ МАНЗИЛАРИ

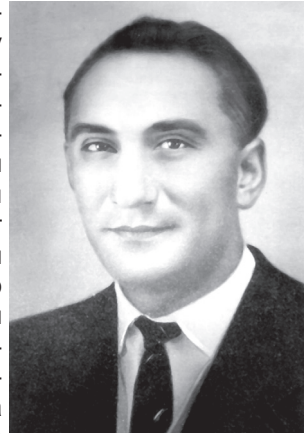
Ҳамиджон ҲОМИДИЙ,
филология фанлари доктори,
профессор

Ҳуснигул ЖЎРАЕВА,
ТДПУ ўқитувчиси

Ўз соҳасининг закийларидан бири, нуқтадон мунаққид, Шарқ адабиётининг до-нишманди, мутаржим, забардаст навоийшунос Натан Маллаев Тошкент шаҳрида зиё-ли оиласида таваллуд топди. Ўрта мактаб хатмидан сўнг бўлажак олим дастлаб, Педа-гогика билим юртида, сўнгра Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институти (ҳозирги университет)нинг ўзбек тили ва адабиёти факультетида таҳсил кўрди. Ўқиш жараёнида у Олим Шарафиддинов, Мақсуд Шайхзода, Абдурахмон Алимўхамедов син-гари устозлар назарига тушди. Олий таҳсилдан сўнг институт аспирантурасида ўқишга қолдирилган Натан Маллаев 1948 йили машҳур шоир Мақсуд Шайхзода раҳбарлигида “Мунис Хоразмийнинг ҳаёти ва ижодий мероси” мавзусида номзодлик диссертация-сини ҳимоя қилди. Шундан сўнг олим Хоразм Давлат педагогика институти, ҳозирги Мирзо Улуғбек номидаги ЎзМУ ҳамда умрининг охири (1996, 20 май)гача Низомий но-мидаги Тошкент Давлат педагогика институтларида ўқитувчи, доцент, профессор, ка-федра мудири сифатида дарс берди, ёш тадқиқотчилар, аспирантлару докторантларга раҳнамолик қилди.

Ўтган асрнинг олтмишинчи йиллари бошларида Натан Маллаев бутун диққат-эътиборини Шарқ халқлари классик адабиётини, хусусан, ўзбек мумтоз адабиётини янада чуқур ўрганишга қаратди: адабиёт тарихи бўйича дастурлар ва мажмуалар туз-ди. 1953 йили ўрта мактаблар учун “Ўзбек адабиёти тарихи” дарслигини битди, “X-XII асрлар адабиёти” (1958) рисоласини яратди. Ундан кейинги йилларда Натан Маллаев ўзбек мумтоз адабиётининг кам ўрганилган манбалари бўйича бир қанча мақолалар ёзди, бой адабиётимизга оид кўплаб қўлёзма нусхаларни кўздан кечирди, муноқиб ва тазкираларни ўрганиб чиқди. Натижада, университетларнинг филология факуль-тетлари ҳамда педагогика институтларининг ўзбек тили ва адабиёти факультети та-лабалари учун “Ўзбек адабиёти тарихи” дарслигининг биринчи китоби юзага келди. Яқин ўттиз йил давомида олий ўқув юртларимизда барқарор дарслик сифатида хизмат қилган бу китобнинг бошқа шу тизимдаги дарсликлардан туб фарқи бор эди. Зероки, дарсликни ёзишда, муаллиф бир томондан, ҳамкасбларининг тадқиқотларидаги фикр, мулоҳазаларни ягона тизимга солиб, изчил ва оммабоп тарзда баён қилган бўлса, ик-кинчи томондан, “Қутадғу билиги”, “Ҳибатул ҳақойиқ”, “Мифтоҳул адл”, Навоий насрий асарлари, “Девони Фоний”сидан намуналарни илк истеъмолга киритиб, талабалар

оммасига таҳлилий тақдим этди. Шу боис, бу китоб фундаментал тадқиқот моҳиятига ҳам эга эди. Дарсликнинг ана шу жиҳатини қадрлаган баъзи ҳамкасблари олимга уни докторлик диссертацияси сифатида ҳимояга қўйишни таклиф этишди. Оқибатда, шундай қилинди. Ўзбекистон Фанлар Академияси ҳузуридаги ижтимоий фанлар бўйича фан доктори илмий даражасини берадиган Ихтисослашган илмий кенгаш йиғилишида Ойбек, Ҳамид Орасли, Ҳамид Сулаймон, Иззат Султон, Воҳид Зоҳидов китобнинг илмий қимматига юқори баҳо беришди. Кенгаш аъзолари Натан Маллаевга мазкур “дарслиги учун филология фанлари доктори” деган илмий даражани бериш лозим деган қарор қабул қилди. Аммо муаллифнинг айрим норавобин ҳамкасблари китобнинг жиддий илмий қимматини тан олгиси келмади. Натижада, ана шундай бир неча ичи қора худбинларнинг “юмалоқ хати”га кўра кенгаш қарори оқибатсиз қолдирди. Аммо, бу ногаҳоний зарба метин иродали Натан Маллаев қаддини буколмади, руҳини сўндира олмади. У илмда нимага қодир эканлигини намойиш этиш учун муттасил қўлғезмалар заҳираларида ишлади, бадий ижодда топология, оғзаки ижод билан ёзув адабиётининг ўзаро таъсири сингари назарий масалалар билан шуғулланди.

Олтмишинчи йилларнинг ўрталаридан эътиборан, Натан Маллаев буюк ўзбек шoirи ва мутафаккири Навоий ижодини ўрганиш ва шу йўлда шогирдлар тайёрлашга ҳам жиддий эътибор берди: олим Навоий асарларининг 15 жилдлик ўзбекча, 10 жилдлик русча нашрларини тайёрлаш ва чоп этиришда қатнашди. Ўзбекистон Давлат адабиёт музейини ташкил қилишда устоз Ҳамид Сулаймонга яқиндан кўмаклашди. Ана шу йиллар давомида Натан Маллаев “Навоий ижодининг халқчил негизи”, дунё новийшунослиги тарихи ҳақида “Асрлар эътирофи ва таъзими”, “Навоий ва халқ оғзаки ижоди” каби рисола ва монографияларини яратди; “Навоий лирикаси” китобини нашрга ҳозирлади.

1978 йили у “Навоий ва халқ оғзаки ижоди” тадқиқоти учун филология фанлари доктори илмий даражасини олишга муваффақ бўлди. Мазкур кенг қамровли монография, айниқса, икки жиҳатдан ғоятда қимматлидир:

Биринчидан, олим ушбу фундаментал илмий асари билан ўзбек адабиётшунослигида классик адабиёт ва халқ оғзаки ижоди деган янги илмий йўналишни бошлаб берди; ёзув адабиётининг оғзаки ижодга, оғзаки ижоднинг ёзув адабиётига таъсири масаласи муаммоларини чуқур таҳлил этди.

Иккинчи томондан эса, халқ оғзаки ижоди бисотидан баракали файз топган даҳо санъаткоримиз Навоий асарларининг кенг халқ оммаси орасига нечоғли сингиб кетганини илк бор илмий нуқтаи назардан таҳлил қилди. “Хамса” дostonларининг бахшилар қайта яратган вариантлари, XVI аср ёзувчиси Умар Боқий томонидан қайта ижод этган насрий нусхалари анча батафсил, бадий маҳорат жиҳатидан, анъана ва ўзига хослик нуқтаи назаридан ўрганилиб, назарий умумлаштирилди. Олим Умар Боқий қиссаларининг Навоий дostonлари сюжетига қай даражада яқинлигини, айна пайтда, фарқли жиҳатларини зукколик билан аниқлай олган. Кейинчалик ёш тадқиқотчиларимиз ана шу анъанани давом эттириб: “Лутфий ва халқ оғзаки ижоди”, “Бобур ва халқ оғзаки ижоди”, “Огаҳийнинг фольклорга муносабати” масалаларини тадқиқ этдилар. Натан Маллаевнинг Навоий ижодига бағишланган сўнги асари “Сўз санъатининг гултожи” (1992) монографияси бўлиб, у кенг илм-адаб аҳлига “Хамса”нинг беш дostonи тўғрисида яхлит, лўнда илм-маърифат берадиган асар ҳисобланади. Олим фаолиятининг яна бир жиҳати, у қардош халқлар адабиётининг толмас тадқиқотчи ва тарғиботчиларидан бири эди. Унинг Рудакий, Жомий, Фузулий, Махтумқули, Абай каби буюк мутафаккирлар хусусидаги илмий мақолалари ўтган асрнинг етмишинчи йилларидаёқ, илм аҳли томонидан эътироф этилганди. Олимнинг озарбайжон, форс-тожик, уйғур адабиётига доир кўплаб мақолалари турли тўпламлар, қомуслардан жой олганди. Гарчи, “X-XII асрлар адабиёти” монографиясида озар ва форс-тожик мумтоз адабиёти намояндalари ижодига анча кенг ўрин берилган бўлса ҳам, лекин унинг бу соҳадаги дастлаб-

ки алоҳида монографияси “Абулқосим Фирдавсий” (1962) ҳисобланади. Китобда муаллиф туркий халқлар адабиётшунослигида биринчи бўлиб қўлёзма тазкиралардаги маълумотлар асосида Фирдавсий ҳаёти ва унинг ўлмас “Шоҳнома” сани кенг қамровда таҳлил қилган. Айниқса, “Рустам ва Сухроб”, “Сиёвуш”, “Исфандиёр”, “Бежон ва Манижа” дostonлари таҳлили асносида инсонпарварлик, халқлар дўстлиги, таълим ва тарбия, ватанпарварлик ғояларига, талқинига алоҳида эътибор берган. Мазкур таҳлил давомида муаллиф илм-фанда биринчи бўлиб Фирдавсий ва ўзбек адабиёти масаласига эътибор қаратди. “Шоҳнома”нинг XVI асрдан бошлаб, Шоҳ Ҳижрон, Муҳаммад Яъқуб Ёркандий, Нодир Муҳаммад Бухорий, Хомуший, Очилди Мурод Мирий каби шоир ва ёзувчилар томонидан назм ва насрда ўзбек ва уйғур тилларига таржима қилингани, 1903-1909 йилларда тошбосма усулида нашр этилгани ҳақида кенг маълумот берган.

Ўрта мактаб ҳамда олий ўқув юртлири учун ёзилган дарсликларда Натан Маллаев Низомий, Фузулийлар ҳақида фикр юритган. Кейинчалик эса озар адабиётига бўлган бу қизиқиш олимни “Низомий ижодининг илмий-маърифий қиммати” деган қўлланмаси билан якун топди. Бу китоб илмий-оммабop йўналишида битилган. Олим асосий эътиборни Низомий “Панж ганж”и таркибидаги дostonларда таълим-тарбия, илм ўрганиш, касб эгаллаш, комил инсонни етиштириш борасидаги қарашларни чуқурроқ таҳлил қилишга эътибор берган. Шунинг учун мазкур асаридa профессор Натан Маллаев бир неча йиллик илмий педагогик фаолиятини умумлаштиргандек кўринади. Бундан ташқари муаллиф рисолада “Маҳзан ул-асрор”, “Хусрав ва Ширин”, “Ҳафт пайкар” дostonларининг мумтоз таржималари ҳақида кенг маълумот берган. Хусусан, Қутб ва Низомий масаласини анча теран ҳамда изчил таҳлил қилган. Зероки, унда олим ўқувчини Низомий ҳаёт йўли билан лўнда ошно этди. “Панж ганж” дostonлари моҳиятини мухтасар тарзда етказишга муваффақ бўлган.

Юқорида таъкидлаганимиздек, Натан Маллаев мумтоз адабиётимизнинг, қардош халқлар адабиётининг толмас тарғиботчиси ва таржимони ҳам эди. Унинг бевосита раҳбарлигида қардош халқлар адабиётининг, адабий алоқаларнинг муҳим муаммоларига бағишланган бир неча илмий тўпламлар чоп этирилди.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистон фан арбоби, филология фанлари доктори, профессор Натан Маллаев адабиётимиз тадқиқотчиси, манбашунос, назариятчи, маорифимиз дарғаларидан бири сифатида соҳа ходимлари, шогирдлари сафида ҳамон барҳаётдир. Чунки, у халққа илм тарқатган, китоб инъом этган, солиҳ шогирдлар тайёрлаган беназир инсон эди.

Гулқайчи

Фармон ТОШЕВ

КЎРМАГАННИНГ КЎРГАНИ

Ҳазил шеърлар

Эски ривоят

*У кетди. Шаитидан қайтмади сира,
Каттароқ имконни қидириб кетди.
– Қадримга етмади бу қишлоқ, жўра,
Демангиз жононни қидириб кетди.
– Индаманг, ўзига келади аста,
Қишлоқдан олади дил озигини.
Ҳарчанд изламасин жаннатий гўша,
От қайтиб топади ўз қозигини...
Қутдилар. Қайтмади, барибир, уйга,
Ўзга бир маконда топганди ҳамдам.
Кейин англадилар, жаҳл устида
Олиб кетган экан қозигини ҳам.*

Аёллар нима дейди?

1

*Мамат чўпон бир гапни
Сир сақлайди ботинда:
Шунча яшаб хосият
Кўрмади шу хотинда.
– Не дейсан, хотин? – дейди,
Қолмас лек ўз билгидан.*

Хотин, ахир, хотин-да,
 Не келарди илгидан?!
 Тўпланса тўртта аёл,
 Гапдан шўрва қайнайди.
 Кўзи тушса, Маматда
 Чунон зарда қайнайди.
 Бир кун деди: – Ҳой, Зулти,
 Йўлимда турмасинлар.
 Аниқ сўкиб бераман
 Яна кўзим тушса гар.
 – Қизиқ одамсиз-да, эр,
 Сизга нима оғирлик?
 Айтиб қўяйки, муҳит
 Шу аёлларга боғлиқ...
 – Ванга бўл-ей, хотинжон,
 Ошириб юбординг жа.
 Гийбат билагонликмас,
 Не дер тўртта ожиза?!
 Дуппа-дуруст одамни
 Чиқарасизлар зарга.
 Аёл – гийбатнинг кони,
 Миш-миш керак сизларга.
 – Сиз муҳитни билмайсиз,
 Ҳайдаб сурувни, молни.
 Сиз доимо шунақа,
 Тушунмайсиз аёлни.
 Қизиқ гап бўлди, тўрам,
 Бугун, между прочим.
 Сиз ҳам ишонинг бизга,
 Бундоқ кўзингиз очинг.
 – Оғиз очган аёлга
 Кўзим очайми, хотин?
 Сигир соққан аёл-да,
 Фолбинми ёки отин?
 Ўттиз йилки, чўпонман,
 Шу аёллар кўчада.
 Улар ҳамон гийбатчи,
 Мен ҳам ўша-ўшада.
 – Чўпонгинам, ўксиманг,
 Омад келди, шекилли?!
 Анави, Майсара-чи:
 – Эринг ўсади, – деди.
 – Ўсиб қайга борардим,
 Бу гапинг келар малол.

Отдел кадрми, нима
 Бу бекорчи тўрт аёл?
 – Дарахтнинг учи шулар,
 Қимирласа – бир гап бор.
 Бошлиқ фикр қилса, бас,
 Уларда “буйруқ” тайёр.
 Хуллас, сизни фермага
 Қўярмиш бошлиқ этиб.
 Шунақа деди кеча
 Майсарахон ҳовлиқиб.

2

Эрталаб Мамат чўпон
 Идорага боради.
 Кўп қатори эълонлар
 Тахтасига қаради.
 Тушими ё ўнгими –
 Майсаранинг гапи чин.
 Ҳатто яширолмади
 Кўзидан оққан ёшин.
 Ким ҳайронун ким хурсанд,
 Кимдир секин кулади.
 Мамат энди фермага
 Бошлиқ бўлиб келади.
 Хуллас, “каттакон” бўлди
 Кечаги чўпон энди.
 Рўзгорда фаровонлик –
 Хотиннинг жаги тинди.
 Мажлисларда отини
 “...евич”, дерлар ҳурматлаб.
 Костюм-шим кийиб чиқар
 У ҳар куни эрталаб.
 Кўрмаганнинг кўргани
 Қурсин экан гоҳида.
 Кибр айланиб қолди
 Бояқили димогида.
 Путур кетди амалга,
 Чўпон-чўлиқ норози.
 Уйда ҳам бечоранинг
 Чиқмай қолди овози.
 Кечқурун хотин қўрғун
 Янги гап топиб келди:
 – Хосияти тушмагур:
 “Эринг бўшайди”, – деди...

– Яна ўша миш-мишими,
Гапинг совуқ, шумқадам?
Жиндай хатоси учун
Ишдан кетмайди одам.
Юрибди-ку Нурулла,
Сурувининг ярми йўқ.
Менга тегишмас, хотин,
Мансабимдан кўнглим тўқ.
Минг афсуски, аёллар
Айтган гапи рост экан.
Қарнабда мудир йўқдир
Эндики, Мамат деган.
Амаллаб уйга келди,
Боши хумдек гувиллар.
Устидан кулиб қолди
Кўчадаги аёллар.
Мансаб, ахир, ширин-да,
Оғриб қолди юраги.
Ишдан кетгач, ҳеч кимга
Бўлмай қолди кераги.
Хотин гарчи ҳар куни
Дори-дармон ташийдди.
Миннати ўша-ўша,
Шўрлик эрни гажийди:
– Ким қўйган сизга ўзи
Катталикни, аслида?
Отангиз чўпон ўтган.
Сиз ҳам чўпон насли-да!
Маматнинг қулогига
Гап кирмайди ҳеч қандай.
Хаёлида хотинлар
Масхаралаб тургандай.
Жаврайди хотин яна:
– Ғам ётганни уради,
Кўчага чиқинг, боя
Дўстларингиз сўради.
Мамат эса фаромуи,
Бошида минг хаёллар.
Аста сўрар хотиндан:
– Не деяпти аёллар?

Самарқанд